

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Ə Б Ə Р Л Ə Р И

И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ НУГУГ СЕРИЈАСЫ

★

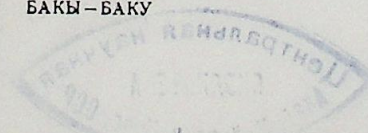
СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

2

1974

• ЕЛМ • НƏШРИЈАТЫ - ИЗДАТЕЛЬСТВО • ЭЛМ •

БАКЫ - БАКУ

П-169

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Буниятов (редактор), А. А. Али-заде, П. А. Азизбекова, З. Б. Геюшев, Дж. Б. Гулиев, В. П. Каграманов, Т. М. Кафаров, Ф. Г. Кочарли, Б. С. Курбанов (ответственный секретарь), Ш. Ш. Мирзоева (зам. редактора), М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

Е. Н. ГƏДИРОВА

АЗƏРБАЙҶАН ССР СƏНАЈЕСИНДƏ ЧАЛЫШАН ГАДЫНЛАРЫН
САЈЧА АРТМАСЫ ВƏ ОНЛАРЫН ТƏРКИБИНДƏ БƏЗИ
КЕЈФИЈЈƏТ ДƏЈИШИКЛИКЛƏРІ ЊАГГЫНДА

(1966—1970-чи иллəр)

Марксизм-ленинизм классиклəри јени чəмијјəтин јарадылмасы уғ-
рунда мұбаризэдə фəһлə синфинин габагчыл ролуна јүксəк гүјмəт вер-
мишлəр. В. И. Ленин фəһлə синфинин тарихи ролу һаггында јазмыш-
дыр: «Јалныз бу синиф зəһмəткəш күтлэлəринин бирлəшмəсинə, топ-
лашмасына вə коммунизм чəмијјəтини гəти мұдафиə етмəсинə, гəти
мəһкəмлəтмəсинə, ону гуруб гуртармасына кəмəк едə билəр»¹.

Соснализм чəмијјəтинин мұһүм мадди əсасы илə—сəнајə илə бағ-
лы олан, һəмишə эн габагчыл вə мұтəшəккил гүввə кими чыхыш едэн
фəһлə синфи коммунизм гуручулуғу дөврүндə дə өз рəһбəр ролуну һə-
јата кечирир². Фəһлə синфинин үмүми мэдəнијјəти, тəһсили, сийаси
фəаллығы артдыгча онун ролу да мəһкəмлəнир.

Бунунла əлагəдар оларағ бүтөвлүкдə ССРІ фəһлə синфинин, һабə-
лə онун ајры-ајры милли дəстəлəринин, о мұмлəдэн АзəрбайҶан фəһлə
синфи тарихинин өјрəнилмəsi мұһүм əһəмијјəт кəсб едир.

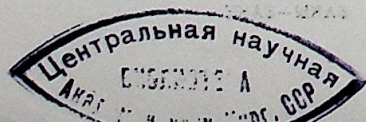
Тəдгиг едилэн иллəрдə АзəрбайҶан ССР фəһлə синфинин инкйша-
фыны сəнијјəлəндирэн чəһəтлəрдэн бири сəнајэдə чалышан гадынла-
рын сајча артмасы вə онларын тəркибиндə мұһүм кəјфијјəт дəјишик-
ликлəри баш вермəсидир. Бу мəсəлə бир сыра китабча, мəгалə вə дис-
сертасијаларда гисмэн өз əксини тапса да³, мұəллифлəр һəмин мəсəлə-
ни мұстəгил бир мөвзу кими тəдгиг етмəји гаршыларына мəгсəд гəјма-
мышлар.

Бу мəгалədə мөвчуд тарих əдəбијјаты, дөври мəтбуат материал-
лары, архив сənəдлəри вə статистика куллијјатлары əсасында сəккизин-
чи бəшилликдə АзəрбайҶан ССР сəнајесиндə фəһлə вə гуллуғчу гадын-
ларын сајча артмасы вə онларын тəркибиндə баш вермиш бəзи кəјфиј-
јəт дəјишикликлəрини үмүмилəшдириб јығчам шəкилдə шəрһ етмəк
нəзəрдə тутулмушдур.

¹ В. И. Ленин. Əсəрлəри, 31-чи чилд, сəһ. 292.

² Бөјүк Октябр сосналист ингилабынын 50 иллији. Сов. ИКП МК Пленумунун
гəрəры (Сов. ИКП МК-нын тезислəри), Бақы, 1967, сəһ. 40.

³ А. А. Заргаров. Воспроизводство рабочей силы в промышленности Азəр-
байджанской ССР. Бақы, 1969. Б. Гурбанов, А. Мəммədов, А. Елдаров.
АзəрбайҶан совет фəһлə синфи. Бах: «АзəрбайҶан коммунисти» журналы, 1970; А. М.
Элдаров. Развитие рабочего класса Азербайджана (1946—1970 гг.). Бах: «Азəр-
байҶан ССР Елмлəр Академијасынын Хəбəрлəри» (тарих, фəлсəфə вə һүгүг сєријасы),
1972, № 4.

Сәккизинчи бешиликдә Азәрбајчан ССР сәнајесинин, кәнд тәсәррүфатынын инкишафында, халгын рифаһынын даһа да жүксәлдилмәсиндә мүәјјән мүвәфғәијјәтләр газанылмышдыр. Бешилик эрзиндә ичтиман мәһсул 35, милли кәлир 34, сәнаје мәһсулу истехсалы 37, халг тәсәррүфатынын әсас истехсал фондлары исә 34 фаиз артмышдыр⁴.

Сәккизинчи бешиликдә республикада 5 милјард манатлыгдан чох әсаслы тикинти ишләрн көрүлмүшдү ки, бу да әввәлки беш илдәкинә нисбәтән тәғрибән 1,4 дәфәдән чох иди⁵. Бу мүддәтдә 45 ири мүәссисә вә мөвчуд мүәссисәләрдә 40 јени истехсалат ишә салынмышдыр⁶. Кировабадда алүминий вә чини габлар заводларынын биринчи нөвбәләри, Сумгајыт кимја комбинатында бир сыра гурғулар, Әли Бајрамлыда сүн'и кән-дәри вә јағ заводлары, Бақыда полад-төкмә заводу вә диқәр сәнаје мүәссисәләри тикилиб истифадәјә верилмишдир⁷.

1966—1970-чи илләрдә Азәрбајчан ССР-дә игтисадијјатын вә мәдәнијјәтин инкишафы илә әлағәдар оларағ фәһлә вә гуллуғчуларын, о чүмләдән гадынларын сајы хејли артмышдыр. 1965-чи илдә республиканын халг тәсәррүфатында 1045 мин фәһлә вә гуллуғчу чалышдығы һалда, 1970-чи илдә онларын сајы 1273 мин нәфәрә чатмыш, јә'ни 21,8 фаиз артмышды⁸. Мүвафиг илләрдә гадынларын сајы 414 миндән 518 минәдәк чохалмыш, јә'ни артым 25,1 фаизи тәшкил етмишди⁹. Көрүндүјү кими, гадынларын сајча артым сүр'әти бүтөвлүкдә халг тәсәррүфатында чалышан фәһлә вә гуллуғчуларын артым сүр'әтиндән хејли жүксәк олмушду.

1970-чи илдә Азәрбајчан сәнајесиндә чалышан фәһлә вә гуллуғчуларын үмуми сајынын 41, кәнд тәсәррүфатында 45, тикинтидә 15, коммунал тәсәррүфатында вә мәншәт хидмәти мүәссисәләриндә 51, сәһијјә, идман вә ичтиман тә'минатда 77, маариф вә мәдәнијјәт сәһәсиндә 52, инчәсәнәтдә 29, елми идарәләрдә 42, дөвләт вә тәсәррүфаты идарәетмә органларынын апаратында 42 фаизини гадынлар тәшкил едир¹⁰.

Сәккизинчи бешиликдә Азәрбајчан ССР халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф сәһәләринә гадынларын чәлб олунмасы сәһәсиндәки мүвәфғәијјәтләрә бахмајарағ, үмумијјәтлә фәһлә вә гуллуғчулар арасында онларын хүсуси чәкиси башға республикалара нисбәтән (Түркмәнистан вә Тачикистан мүстәсна олмагла) ашағы олмушдур. 1970-чи илдә фәһлә вә гуллуғчулар ичәрисиндә гадынларын хүсуси чәкиси Иттифағ үзрә 51 фаиз, Азәрбајчанда исә 41 фаиз тәшкил етмишди¹¹.

Фәһлә синфинин јарадычылығ фәаллығынын инкишафы илә јанашы, онун сајча артмасы да коммунизмдин мадди-техники базасынын јарадылмасында мүһүм рол ојнајыр.

1966—1970-чи илләрдә коммунизмдин мадди-техники базасынын һәлл-едици сәһәси олан сәнаједә гадынларын сајы әһәмијјәтли дәрәчәдә чохалмышдыр. Белә ки, 1965-чи илә нисбәтән 1970-чи илдә сәнаје-истехсалат ишчиләри арасында гадынларын сајы 14,3 мин нәфәр артарағ 126,4 минә чатмышды. Кәстәрилән мүддәтдә сәнаје-истехсалат ишчилә-

ри арасында гадынларын хүсуси чәкиси 1 фаиз артмышдыр¹². Сәнаје-нин ајры-ајры сәһәләри үзрә дә фәһлә гадынларын сајынын хејли артмасы мүшаһидә едилир. Белә ки, нефтчыхарма сәнајесиндә онларын хүсуси чәкиси 2,3, кимја сәнајесиндә 2,4, әлван металлуркијада 5,4, тикинти материаллары сәнајесиндә 1, гара металлуркијада 0,4 вә јүнкүл сәнаједә 1 фаиз артмышды¹³. Лакин фәһлә гадынларын хүсуси чәкиси тохучулуг сәнајесиндә мүвафиг оларағ 79 фаиздән 69 фаизә вә јейинти сәнајесиндә 48 фаиздән 46 фаизәдәк азалмышды¹⁴. Бу, һәр шейдән әввәл, истехсалатын механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы сәвијјәсинин жүксәлмәси илә изаһ едилир. 1969-чу илдә фәһләләрин јүнкүл сәнаједә 74, тохучулуг сәнајесиндә 69, јейинти сәнајесиндә 46, нефт-ајырма сәнајесиндә 45,5, кимја сәнајесиндә 39, гара металлуркијада 28 фаизи гадынлар олмушду¹⁵.

1966—1970-чи илләрдә Азәрбајчан ССР сәнајесиндә чалышан али вә орта ихтисас тәһсилли мүтәхәссисләрин тәркибиндә дә гадынларын сајы хејли артмышды. 1966-чы илдә республика сәнајесиндә 2,9 мин нәфәр али вә 5,4 мин нәфәр орта ихтисас тәһсилли мүтәхәссис гадын чалышырдыса, 1970-чи илдә мүвафиг оларағ онларын сајы 3,8 мин вә 7,5 мин нәфәрә чатмышды. Сәнаједә чалышан али вә орта ихтисас тәһсилли мүтәхәссисләрин үмуми сајында гадынларын хүсуси чәкиси 1965-чи илдә 32 фаиз, 1970-чи илдә исә 34 фаиз олмушду. 1970-чи илдә сәнаједә 26.148 нәфәр мүһәндис вә техник чалышырды ки, онларын да 7.650 нәфәри, јә'ни 29,1 фаизи гадын иди¹⁶. 1967-чи ил мә'луматына әсасән республиканын тикинти сәнајесиндә чалышан 10.075 нәфәр мүһәндис-техник ишчинин 1653-ү нефт-кимја сәнајесиндә чалышан 1.987 нәфәрдән 741-и, гара металлуркија сәнајесиндә чалышан 1083 нәфәрдән 278-и, әлван металлуркија сәнајесиндә чалышан 683 нәфәрдән 127-и, јүнкүл сәнаједә чалышан 2401 нәфәрдән 1164-ү, јейинти мәһсуллары сәнајесиндә чалышан 926 нәфәрдән 458-и гадын иди¹⁷.

Коммунист партијасы вә Совет һөкүмәтинин күндәлик гајғысы сајәсиндә гадынларын рәһбәр вәзифәләрә ирәли чәкилмәси сәһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр. 1970-чи илдә мүстәгил сәнаје мүәссисәләри рәһбәрләри арасында гадынларын хүсуси чәкиси 6,7 фаиз, гејри-мүстәгил сәнаје вә мүәссисәләрин рәһбәрләри арасында 30,4 фаиз, баш мүһәндисләр арасында 9,6 фаиз, сәх рәисләри вә онларын мүавинләри арасында 6,5 фаиз, сәһә вә агрегат рәисләри арасында 17,2 фаиз олмушду¹⁸.

Сәккизинчи бешиликдә Азәрбајчан ССР сәнајесиндә чалышан гадынларын јаш тәркибиндә дә хејли дәјишиклик баш вермишди. Белә ки, 1967-чи ил ијунун әввәлиндән сәнаједә—18—44 јашлы фәһлә вә гуллуғчу гадынлар 91,4 фаизи тәшкил етмишдиләр¹⁹. Һалбуки 1963-чу илдә һәмин јашда олан гадынларын хүсуси чәкиси 71,5 фаиз олмушду²⁰. Көрүндүјү кими, сәккизинчи бешиликдә 18—44 јашлы фәһлә вә гуллуғчу гадын-

⁴ «Азәрбајчан Коммунист партијасы XXVIII гурултајынын материаллары». Бақы, 1971, сәһ. 10.

⁵ Јенә орада, сәһ. 36.

⁶ Н. Ә. Әлијев. Азәрбајчан ССР халг тәсәррүфатынын даһа да инкишаф етдирилмәси үғрунда. Бақы, 1970, сәһ. 5.

⁷ Азәрбајчан Коммунист партијасы XXVIII гурултајынын материаллары. Бақы, 1971, сәһ. 36.

⁸ Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году. Статистик күллијјат, Бақы, 1972, сәһ. 222.

⁹ Женщины в Азербайджанской ССР. Статистик күллијјат, Бақы, 1972, сәһ. 36.

¹⁰ Јенә орада.

¹¹ Народное хозяйство СССР в 1970 году. Статистик күллијјат, М., 1971, сәһ. 571.

¹² Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында МСИ әмәк вә әмәк һағгы шө'бәсинин 1966—1970-чи илләрә даир материалларындан.

¹³ Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында МСИ әмәк вә әмәк һағгы шө'бәсинин 1965—1969-чу илләрә даир материалларындан.

¹⁴ Јенә орада.

¹⁵ Јенә орада.

¹⁶ Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында МСИ әмәк вә әмәк һағгы шө'бәсинин 1966—1970-чи илләрә даир материалларындан.

¹⁷ Азәрб. ССР МСИ архиви, ф. 6, с. 313, иш 727, вәр. 18, 23, 51, 58.

¹⁸ Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында МСИ әмәк вә әмәк һағгы шө'бәсинин 1970-чи илә даир материалларындан.

¹⁹ Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында МСИ әмәк вә әмәк һағгы шө'бәсинин 1967-чи илә даир материалларындан.

²⁰ Азәрб. ССР МСИ архиви, ф. 1, с. 14, 13, иш 1017. вәр. 10.

лар сәнаједә әсас мәһсулдар гүввә идиләр²¹. Сәнаједә чалышан пенсия јашлы—50 јашындан јухары гадынлар 1963-чү илдә сәнаје-истеһсал ишчиләринин 6 фаизини, 1967-чи илдә исә 9 фаизини тәшкил етмишдиләр²².

1966—1970-чи илләрдә республика сәнајесиндә чалышан гадынларын тәркибиндә баш вермиш кејфијјәт дәјишикликләрини көстәрән мүһүм әләмәтләрдән бири дә онларын фәсиләсиз иш стажынын артмасыдыр. Бу, истеһсалатда гадын кадрларынын сабитлијини вә онларын әмәк тәчрүбәсинин артдығыны көстәрир. Әкәр 1963-чү илдә сәнаједә чалышан фәһлә вә гуллуғчу гадынларын 16 фаизинин 1 иләдәк, 40 фаизинин исә 1 илдән 5 иләдәк фәсиләсиз иш стажы вардырса, 1967-чи илдә биринчиләрин хүсуси чәкиси 20 фаиз, икинчиләрин хүсуси чәкиси исә 47 фаиз олмушдур²³. Беләликлә, мугајисә едилән илләрдә 5 илдән чоһ фәсиләсиз иш стажы олан гадынлар дикәр стаж группаларындан олан гадынлар нисбәтән чоһлуғ тәшкил едирдиләр. Беш илдән чоһ фәсиләсиз иш стажы олан гадынлар сәнаје ишчиләринин габагчыл һиссәсини тәмсил етмәклә, мүәссисәләрин иғтисади вә ичтимаи-сијаси һәјатында мүһүм рол ојнајырдылар.

Азәрбајчан ССР сәнајесиндә чалышан фәһлә вә гуллуғчулар тәркибчә чоһмилләтлидир. Белә ки, ири сәнаје мүәссисәләринин тикилмәсиндә, јени нефт вә газ јатағларынын, һабелә дикәр зәнкин јералты сәрвәтләрин истифадәјә верилмәсиндә азәрбајчанлыларла јанашы, руслар, украиналылар вә өлкәмизин дикәр халғларынын нүмәјәндәләри дә иштирак едирләр. Тәдгиг олуна илләрдә азәрбајчанлы фәһлә вә гуллуғчуларын, онларын тәркибиндә исә гадынларын сајы фәсиләсиз оларағ артмышдыр. Азәрбајчан ССР МСИ-нин 1963-чү ил ијунун 1-нә олан мәълуматына көрә, республиканын халғ тәсәррүфатында чалышан 428.602 нәфәр азәрбајчанлы фәһлә вә гуллуғчунун 132.263 нәфәри (30 фаизи) гадын иди²⁴. 1967-чи илдә исә азәрбајчанлы фәһлә вә гуллуғчуларын сајы 666.515 нәфәрә чатмышды ки, онларын да 225.610 нәфәри (34 фаизи) гадынлар тәшкил етмишдиләр. Сәнаједә чалышан азәрбајчанлы гадынларын сајы 1963-чү илдә 22.880 нәфәр (28 фаиз), 1967-чи илдә исә 41.780 нәфәр (34 фаиз) олмушду²⁵. 1967-чи илдә нефт кимјасы сәнајесиндә чалышан 7.022, фәһлә вә гуллуғчу гадынын 1.227 нәфәри вә ја 17,5 фаизи, гара металлуркија сәнајесиндә чалышан 3.391 гадынын 974 нәфәри вә ја 28,7 фаизи, әлван металлуркија сәнајесиндә чалышан 1791 гадынын 717 нәфәри вә ја 38 фаизи, јүнкүл сәнаједә чалышан 36.808 гадынын 13.556 нәфәри вә ја 36,8 фаизи, јејинти мәһсуллары сәнајесиндә чалышан 6.993 гадынын 3.143 нәфәри вә ја 45 фаизи азәрбајчанлы иди²⁶. Бу рәғәмләр азәрбајчанлы гадынларын истеһсалата чәлб едилмәсинин һәлә дә лазымы сәвијјәдә олмадығыны көстәрир.

Республика сәнаје фәһлеләринин, о чүмләдән гадынларын тәркибиндә баш вермиш кејфијјәт дәјишикликләриндән бири дә тәдгиг олуна илләрдә онларын мәдәни-техники сәвијјәсинин мүнтәзәм сурәтдә јүксәлмәсидир.

Сосиализм гуручулуғунун әввәлки мәрһәләләриндә олдуғу кими, коммунизм гуручулуғу дөврүндә дә зәһмәткешләрин мәдәни-техники сәвијјәсини јүксәлтмәк Коммунист партијасы вә Совет һөкүмәтинин әмәли фәалијјәтинин әсас чәһәтләриндән биридир. Бүтүн зәһмәткешләрин, о чүмләдән гадынларын мәдәни-техники сәвијјәсинин јүксәлдилмә-

си өлкәмиздә коммунизм гуручулуғу Програмынын мүһүм тәркиб һиссәси олуб, әгли әмәклә физики әмәк арасындакы мөвчуд мүһүм фәргләрин арадан галдырылмасыны, чәмијјәт үзвләринин физики вә әгли габилијјәтләринин һәртәрәфли инкишаф етдирилмәсини, коммунист шүурлулуғунун даһа да артырылмасыны тәмин едир. Сов.ИКП Програмында дејилир: «Чәмијјәт үзвләринин шүурлулуғу нә гәдәр јүксәк оларса, коммунизм мәдди-техники базасынын јарадылмасында, коммунист әмәји формаларынын вә инсанлар арасында јени мүнәсибәтләрин инкишафында онларын јарадычылығ фәаллығы бир о гәдәр чоһ артыр вә кенишләнир, демәли, коммунизм гуручулуғу вәзифәләри бир о гәдәр тезликлә вә мүвәфғәијјәтлә јеринә јетирилир»²⁷.

1966—1970-чи илләрдә Азәрбајчан ССР сәнајесиндә чалышан гадынларын үмуми тәһсил сәвијјәси даһа да јүксәлмишди. Бу, үмумијјәтлә республика әһалисинин, хүсусилә гадынларын үмуми тәһсил сәвијјәсинин артмасы илә изаһ олунар. Белә ки, 1970-чи илдә әһалинин үмумијјәтифағ мигјасында сијаһыјаалынмасынын нәтичәләринә көрә Азәрбајчанын шәһәр вә шәһәртипли гәсәбәләриндә јашајан гадынларын савад дәрәчәси 99,6 фаизи тәшкил етмишди. 49 јашына гәдәр олан гадынлар арасында савадсызлығ тамамилә арадан галдырылмышды²⁸. 1959-чу илдә һәр мин гадынын 22 нәфәри али тәһсилли, 318 нәфәри натамам али, орта вә натамам орта тәһсилли идисә, 1970-чи илдә онларын сајы мувафиг оларағ 33 вә 378 нәфәрә чатмышды²⁹.

Сәккизинчи бешилликлә орта мәктәби битирмиш гызлардан истеһсалата кәләнләрин сајынын илдән-илә артмасы фәһлә гадынларын үмуми тәһсил сәвијјәсинин сүрәтлә јүксәлмәсинә хејли тәсир көстәрмишди. 1966—1970-чи илләрдә 171.964 нәфәр натамам вә орта тәһсилли кәнч республиканын сәнаје вә тикинти мүәссисәләри тәрәфиндән ишә гәбул едилмишди ки, бунларын да 78.790 нәфәри (45,7 фаизи) гызлар иди³⁰.

Орта тәһсилли кәнчләрин истеһсалата кәлмәси нәтичәсиндә республиканын сәнајесиндә нәзәри чәһәтдән һазырлығлы, кениш дүнја көрүшүнә малик фәһлеләрин сајы хејли артмышды. Бу, фәһлеләрин мәдди-техники сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Фәһлә вә гуллуғчу гадынларын истеһсалатдан ајрылмадан үмум-тәһсил сәвијјәсинин артырылмасында фәһлә-кәнчләр мәктәбләринин мүһүм ролу вардыр. Партијанын XXI гурултајынын гәрарында гејд едилтији кими, ахшам тәһсилинин вә гијаби тәһсилин кенишләндирилиб јахшылашдырылмасы мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Сов. ИКП Програмында јашлы әһалинин истеһсал саһәсиндә ишләмәклә бәрәбәр, шәхси габилијјәтинә вә чәмијјәтин тәләбатына мувафиг оларағ онларын өз тәһсиллини давам етдирмәси зәрүрәти көстәрилир. Бу мәсәләни һәлл етмәк үчүн өлкәмиздә фәһлә вә кәндли кәнчләр мәктәбләринин, али вә орта ихтисас мәктәбләриндә гијаби вә ахшам шәбәләринин шәбәкәси јарадылмышдыр. Тәкчә 1970/71-чи дәрә илиндә Азәрбајчанын шәһәр вә шәһәртипли гәсәбәләринин фәһлә-кәнчләр мәктәбләриндә 51.767 нәфәр истеһсалатдан ајрылмадан өз тәһсиллини давам етдирмишдир ки, онлардан да 11.182 нәфәри гадын иди³¹.

Фәһлә вә гуллуғчу гадынларын мәдәни-техники сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә истеһсалатдан ајрылмадан онларын али вә орта ихтисас

²⁷ Сов. ИКП Програмы, Баки, 1961, сәһ. 114.

²⁸ Женщины в Азербайджанской ССР. Статистика күүлијјаты, Баки, 1972.

²⁹ Јенә орада, сәһ. 24.

³⁰ Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында Әмәк Еһтијатларындан Истифадә Едилмәси Комитәсинин ишә дүзәлтмә шәбәсинин 1966—1970-чи илләрә даир материалларындан.

³¹ Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында МСИ сәһијјә, мәдәнијјәт вә әһалинин сијаһыјаалынмасы шәбәсинин 1970-чи илә даир материалларындан.

²¹ Азәрб. ССР МСИ ф. 1, с. 14, иш 692, вәр. 215.

²² Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында МСИ әмәк вә әмәк һағгы шәбәсинин 1963—1967-чи илләрә даир материалларындан.

²³ Јенә орада.

²⁴ Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында МСИ әмәк вә әмәк һағгы шәбәсинин 1967-чи илә даир материалларындан.

²⁵ Јенә орада.

²⁶ Азәрб. ССР МСИ архиви, ф. 6, с. 33, иш 727, вәр. 18, 23, 28, 51, 58.

мәктәпләриндә тәһсил алмасы мүнһүм әһәмијјәт кәсб едир. 1965/66-чы дәрс илиндә Азәрбајчанын али мәктәпләринин ахшам вә гијаби шө'бәләриндә 14.568 нәфәр, орта ихтисас мәктәпләриндә исә 18.601 нәфәр гадын истәһсалатдан ајрылмадан тәһсил алырдыса, 1970-чи илдә онларын сајы мұвафиг олараг 18.531 вә 23.429-а чатмышды. Тәкчә 1970/71-чи дәрс илиндә М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Нефт вә Кимја Институтунун ахшам вә гијаби шө'бәләриндә 2.581 нәфәр, Ч. Илдырым адына Политехник Институтунда исә 1.876 нәфәр гадын истәһсалатдан ајрылмадан өз тәһсилини давам етдирирди³².

Зәһмәткешләрин, о чүмләдән гадынларын үмүм тәһсил сәвијјәсинин жүксәлмәси онларын пешә тәркибиндә чидди кејфијјәт дәјишикликләри баш вермәсинә көмәк едир.

Гадынларын мұхтәлиф пешәләрә јијәләнмәсиндә техники-пешә мәктәпләри мүнһүм рол ојнајыр. Бу тәһсил системи үмүми дөвләт мигјасында мұхтәлиф пешәләр үзрә фәһлә кадрлары һазырланмасынын елми чәһәтдән планлашдырлмасына вә онларын сәнајә саһәләри арасында сәмәрәли шәкилдә пајланмасына имкан верир. 1970-чи ил мәлүматына әсасән, Азәрбајчан ССР-ин пешә-техники мәктәпләриндә кәнчләр 150-дән артыг ихтисас үзрә тәһсил алырдылар. 1969-чу илин әввәлләриндә халг тәсәррүфатында чалышан ихтисаслы кәнч фәһләләрин 30 фаиз техники-пешә тәһсили мәктәпләринин мәзунлары иди³³.

«Техники-пешә тәһсили системи мәктәпләриндә ихтисаслы фәһләләр һазырланмасына даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында»³⁴ Сов. ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети 1969-чу илин апрелиндә гәбул етдикләри гәрарда үмүми сәккизиллик тәһсили олан кәнчләрә орта ихтисас тәһсили верән мәктәпләр јарадылмасына лазым билмишдиләр.

Совет Азәрбајчанынын 50 иллик јубилејинә һәср олунмуш тәнтәнәли јыгынчагда Л. И. Бирежнев јолдаш кәнчләрин тә'лим-тәрбијәси һаггында данышаркән демишди: «...Ән мүнһүм чәһәт будур ки, индики совет фәһләләри бир гајда олараг јахшы үмүмтәһсил вә пешә һазырлығы кечмиш, мүасир техникаја јијәләнмиш олан, өз вәтәнпәрвәрлик борчуну жүксәк шүурла вә мәс'улијјәтлә јеринә јетирән адамлардыр»³⁵.

Сәккизинчи бешилликдә техники-пешә мәктәпләри Азәрбајчанын кимја сәнајәси мүәссисәләри үчүн 3.822 нәфәр лаборант вә оператор, јүнкүл сәнајә мүәссисәләри үчүн 6.272 нәфәр тикишчи, бичичи, әјиричи, тохучу, јејинти сәнајә мүәссисәләри үчүн 476 нәфәр ихтисаслы фәһлә һазырламышды. Бу илләрдә техники-пешә мәктәпләрини битирән 10.863 гыз республика халг тәсәррүфатынын мұхтәлиф саһәләринә ишә көндәрилмишди³⁶.

Фәһләләрин, о чүмләдән гадынларын ихтисасынын артырылмасында габагчыл тәчрүбә мәктәпләри, даими фәалијјәт көстәрән курс вә мәктәпләр мүнһүм рол ојнајыр. 1966—1970-чи илләрдә Азәрбајчанда билаваситә истәһсалатда 186,8 мин нәфәр фәһлә јени пешәјә јијәләнмиш, 332,2 мин нәфәр исә өз ихтисасына артырмышды³⁷.

Сәккизинчи бешилликдә истәһсалат-техники тә'лимин бүтүн нөв-

³² Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында МСИ саһијјә, мәдәнијјәт вә әһалинин сијаһыјаалымасы шө'бәсинин 1970-чи илә даир материалларындан.

³³ Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында Техники-Пешә Тәһсили Комитәсинин кәнч фәһләләрин бөлүшдүрүлмәси шө'бәсинин 1970-чи илә даир материалларындан.

³⁴ «Кәнч фәһлә» бүллетени, 1 апрел 1969-чу ил.

³⁵ «Коммунист» гәзети, 2 октябр 1970-чи ил.

³⁶ Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында Техники-Пешә Тәһсили Комитәсинин кәнч фәһләләрин бөлүшдүрүлмәси шө'бәсинин 1966—1970-чи илләрдә даир материалларындан.

³⁷ Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году, сәһ. 245.

ләринин инкишаф етдирилмәси нәтичәсиндә мұхтәлиф пешәләрә јијәләнмиш фәһләләр ичәрисиндә гадынларын хүсуси чәкиси хејли артмышды. Белә ки, 1969-чу илдә 1965-чи илдәкинә нисбәтән гадынларын сајы аккумуляторчулар арасында 3,6, апаратчылар арасында 4,6, машинист вә моторчулар арасында 4,1, металы рәнкләјән вә лаклајанлар арасында 4,8, чилинкәрләр арасында 3,3, термистләр арасында 1,4, автомат дэзкаһлары сазлајанлар арасында 1,1, лаборантлар арасында 0,6 фаиз артмышды³⁸.

Азәрбајчан ССР сәнајәсиндә чалышан гадынларын тәркибиндә баш вермиш кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишикликләри онларын әмәк фәаллығынын вә јарадычылыг тәшәббүсүнүн жүксәлмәсинә, республиканын ичтимаи-сијаси һәјатында даһа кениш иштиракына көмәк етмишдир.

Э. Г. Кадырова

О численном росте и некоторых качественных изменениях в составе женщин, занятых в промышленности Азербайджанской ССР

(1966—1970 годы)

РЕЗЮМЕ

Социально-экономические и культурные мероприятия, осуществляемые в ходе строительства коммунизма в нашей стране, сопровождаются количественным ростом и качественными изменениями в составе рабочего класса.

В годы восьмой пятилетки неуклонно росла численность рабочих и служащих, в том числе женщин, на промышленных предприятиях Азербайджана. Если в 1965 г. в промышленности республики трудилось 112,1 тыс. женщин, то в 1970 г. их число увеличилось на 14,3 тыс. чел.

На основе фактического материала в статье показываются изменения в возрастном составе, непрерывном стаже работы женщин—рабочих и служащих, а также повышение их культурно-технического уровня.

³⁸ Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында МСИ әмәк вә әмәк һаггы шө'бәсинин 1965—1969-чу илләрдә даир материалларындан.

Н. З. МƏММƏДОВ

АЗƏРБАЙҶАН ССР-ДƏ КОЛХОЗ ГУРУЛУШУНУН ДАҢА ДА ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМƏСИ ВƏ МƏҢКƏМЛƏНДИРИЛМƏСИ САҢƏСИНДƏ КƏНД СОВЕТЛƏРИНИН ФƏАЛИЈƏТИ

(1938—ијун 1941-чи иллəр)

Коммунист партијасынын рəһбəрлији вə совет халгынын кəркин əмəји сажəсиндə əлкəмиздə икинчи бəшиллик иллəриндə халг тəсəррүфатынын социалистчəсинə јенидən гурулмасы иши баша чатды, шəһəр вə кəнддə истисмарчы синифлəрин галығлары, истисмары догуран сəбəблəр арадан галдырылды, халг тəсəррүфатынын бəтүн саһəлəриндə социалист истəһсал мүнəсибəтлəри бəргəрар олду, мэдəни ингилабын һəјата кечирилмəсиндə бəјүк напийјəтлəр əлдə едилди, нəтичə етибарилə ССРИ-дə социализм гəлəбə чалды.

Социализмин гəлəбəsi ССРИ-нин јени Конститусијасында ганун-веричилик јолу илə тəсбит олунду.

ССРИ-дə социализмин гəлəбəsi нəтичəсиндə Совет дəвлəтинин игтисади вə сијаси гүдрəти артды, пролетариат диктатурасынын ичтимаи-сијаси базасы мəһкəмлəнди.

Əлкəмиздə истисмарчы синифлəрин лəгви илə əлагəдар олараг социалист дəвлəтинин тəшкилат-тəсəррүфат вə мэдəни-тəрбијə функцијалары инкишаф етди, онун кечид дəврүнə мəхсүс олан истисмарчы синифлəрин мугавимəтини гырмаг функцијасы социалист ичтимаи мўлкијјəтини горумаг функцијасы илə əвəз олунду. Пролетариат диктатурасынын тəдричлə умумхалг дəвлəтинə чеврилмəsi просеси башланды. Əлкəмиз социализм гуручулуғунун баша чатдырылмасы дəврүнə дахил олду.

ҮИК(б)П-нин 1939-чу илин мартында чағырылмыш XVIII гурултаји үчүнчү бəшиллик планы гəбул етди.

Үчүнчү бəшиллик план əлкəнин сəнајə гүдрəтинин артырылмасыны, колхоз гурулушунун мəһкəмлəнмəсини, халгын мэдəни сəвијјəсинин јүксəдилмəсини, ССРИ-нин мұдафиə габилитјəтинин гүввəтлəндирилмəсини нəзəрдə тутурду.

Јени бəшилликдə колхоз гурулушунун даһа да мəһкəмлəндирилмəsi вə колхозчу кəндилəрин игтисади вə мэдəни сəвијјəсинин јүксəдилмəsi саһəсиндə гаршыда дуран вəзифəлəр Советлəрин кəндин ичтимаи-игтисади вə мэдəни-сијаси һəјатында ролунун артырылмасыны, Советлəрин демократик принциплəринин инкишафы, онларын колхозлара рəһбəрлијинин форма вə методларынын тəкмиллəшдирилмəсини тəлəб едирди.

Советлəрин күтлəлəрин јарадычы фəалијјəтинə рəһбəрлијинин күчлəндирилмəсинə хүсүси диггəт верилрди вə бу ишдə В. И. Ленинин бəлə бир кəстəриши əсас тутулурду ки, «Советлəр јарадычы иш јолу илə кəдən һамыны вə һəр кəsi əһатə...»¹ етмəлидир.

Үчүнчү бəшиллик иллəриндə бəтүн əлкəдə олдуғу кими АзəрбајҶан-да да кəнд Советлəри гаршысында мўһүм вə мəс'ул вəзифəлəр дурурду. Колхоз гуручулуғу саһəсиндə Советлəрин гаршысында дуран əсас вəзифə кəнд тəсəррүфаты мəһсуллары истəһсалыны артырмагдан, истəһсалын техники сəвијјəсини јүксəлтмəкдən, колхозларын тəшкилат-тəсəррүфатча мəһкəмлəндирилмəсинə напил олмагдан, əмəк мəһсулдарлығыны артырмагдан, колхозчу кəндилəрин мадди рифаһыны јажшылашдырмагдан ибарəт иди.

Республиканын кəнд Советлəри үчүнчү бəшиллик план вəзифəлəринин јеринə јетирилмəsi угрунда мұбаризəдə бəтүн кəнд фəалларынын сəфəрбəрлијə алынмасына, Стаханов вə зəрбəчилек һəрəкəтынын кенишлəндирилмəсинə хүсүси əһмијјəт верилди. Үчүнчү бəшиллик иллəриндə билаваситə кəнд партија тəшкилатларынын вə кəнд Советлəринин сə'ји нəтичəсиндə колхоз кəндиндə бəјүк сијаси фəаллыг вə əмəк фəаллығы мейдана кəлмишди.

Колхоз гурулушунун даһа да инкишаф етдирилмəsi вə мəһкəмлəндирилмəsi саһəсиндə һəјата кечирилən тəдбирлəр ичəрисиндə ичтимаи-торпағларын дағыдылмасына гаршы мұбаризə мəсəлəsi хүсүси əһмијјəт кəсб едирди. Колхозларын ичтимаи торпағларынын дағыдылмасына гаршы мұбаризəдə ҮИК(б)П МК вə ССРИ ХКС-нин «Колхозларын ичтимаи торпағларыны дағыдылмагдан горумаг тəдбирлəри һаггында» 1939-чу ил 27 мај тарихли гəрарынын бəјүк əһмијјəти олду. Гəрарда дејилрди: «Ичтимаи колхоз торпағларынын дағыдылмасы вə талан олунмасыны дəрһал лəғв етсинлəр.., колхозун ичтимаи торпағларына тохунулмасы үзəриндə эн чидди нəзəртə гəјсунлар, колхозларда гəнимəтчи вə мəһтəкир үнсүрлəрин гаршысыны гəти сурəтдə алсынлар»².

Гəјд етмəк лəзымдыр ки, республиканын бир сыра колхозларын-да ичтимаи торпағларын дағыдылмасы кениш мигјас алмышды. Мəсəлən, Газах рəјонунда бир колхозчунун 2 гектар торпаг саһəsi вар иди. Һалбуки кəнд тəсəррүфаты артелинин нүмунəви Низамнамəсинə кəрə колхозчунун һəјəтјаны саһəsi 0,25-дən—0,50 гектара гəдəр олмалы иди. Кəјчəј рəјонунда бə'зи колхозчулар 3 гектар торпаг саһəsi əлə кечирмишдилəр³. Сəфəрəлијев (индики Ханлар) рəјонунун Чобаналлы Советлијиндə 81 һəјəтјаны саһədə 12 гектар артыг торпаг ашкар едилмишди. Һəмин рəјонун Зазалы Советлијиндəки Ленин вə К. Маркс адына колхозларда 46 гектар⁴, Имишли рəјонунун Бəчирван кəндиндə 6,3 гектар⁵ артыг торпаг саһəsi мəнимсəнилдији ашкар едилмиш вə Һəмин торпаг саһəлəри кəнд Советлəринин кəмəји илə колхозлара гəјтарылмышды. Республиканын Шамаһы, Күрдəмир, Дəвəчи, Зəрдаб, Ағдаш, Учар, Имишли вə башга рəјонларында да ичтимаи торпағларын оғурланмасы һаллары мейдана чыхарылмышды⁶.

1940-чы ил февралын 29-да ССРИ Халг Торпаг Комиссарлығы «АзəрбајҶан ССР Муган вə Ширван дүзү рəјонларында торпағларын

¹ В. И. Ленин. Əсəрлəри, 26-чы чилд, сəһ. 446.

² Сов. ИКП гурултајлары, конфранслары вə МК пленумларынын гəтнамə вə гəрарлары, Баки, 1954, III һиссə, сəһ. 444.

³ АзəрбајҶан ССР Елмлəр Академијасы Тарих Институтунун елми архиви, (ТИЕА), ф. 1, сиж. 9, иш 4465, вəрəг 85.

⁴ «Кировабəд бəлшевики» гəзети, 28 ијул 1939-чу ил.

⁵ «Имишли колхозчусу» гəзети, 18 ијул 1939-чу ил.

⁶ «Социалист ганунчулуғу» журналы, 1939, № 7—8, сəһ. 3—4.

тәһким едилмәси вә дәвләт акты илә колхозларын даими истифадәсинә верилмәси һаггында» мәсәлә музакирә етди вә гәбул олунмуш гәрара мувафиг олараг 1940-чы илин мартында ССРИ ХКС Азәрбајчан ССР ХКС-нә рәсми мәктуб кәндәрди⁷. Мәктубда колхозлара верилән торпаг саһәләринин дүзкүн мүјјән олунмасы, 1940—41-чи илләр әрзиндә колхозлара торпагдан даими истифадә етмәләри һаггында дәвләт актарынын верилмәсинин баша чатдырылмасы вә башга мәсәләләр һаггында көстәришләр верилмишди⁸.

Колхозларын истифадәсиндә олан торпаг саһәләринин муһафизәси вә колхозда даими истифадә едилмәси һаггында дәвләт актарынын верилмәси билаваситә кәнд Советләринин рәһбәрлији вә жардымы илә һәјата кечирилди. Кәнд Советләринин апардыглары јохлама нәтичәсиндә 92.434 гектар торпагдан дүзкүн истифадә едилмәмәси ашкара чыхарылмыш, һәмнин торпаг саһәләри колхозлара гәјтарылмыш вә мөвчуд дәвләт акты илә ганунлашдырылмышды⁹.

Колхозларын әкин саһәләринин дағыдылмасынын гаршысыны алмаг саһәсиндә һәјата кечирилән тәдбирләр нәтичәсиндә республикада үмуми әкин саһәси 1937-чи илдәки 1109,0 мин гектардан 1940-чы илдә 1124,1 мин гектара чатды¹⁰.

Колхоз торпагларындан истифадә едилмәсинә чидди гәјда гојулдугдан сонра республикада колхозчу кәндлиләрин һәјәтјаны торпаг саһәләри низама салынды. 1937-чи илдә колхозчуларын истифадәсиндә 18,1 мин гектар торпаг саһәси вар идисә, 1940-чы илдә бу 9,2 мин гектар олмушду¹¹.

Үчүнчү бешиллик илләриндә колхоз игтисадијјатынын мөһкәмләндирилмәси саһәсиндә кәнд Советләринин гаршысында дуран ән мәсул вәзифәләрдән бири дә кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын јүксәдилмәсинә наил олмагдан ибарәт иди. Бу вәзифәни һәјата кечирмәк үчүн кәнд Советләринин колхозчу кәндлиләрә ишинин сәвијјәсинин јүксәдилмәсинә хусуси диғгәт верилди.

Кәнд Советләри гаршыда дуран тәсәррүфат вәзифәләринин мүјјән едәркән колхозчу кәндлиләрин кениш ичласларыны кечирир, мәсәләләри онларын фәал иштиракы илә музакирә едирдиләр. Кәнд әмәкчиләринин јығынчагларда кениш иштиракы Советләрин ишини хејли чанландырыр, онларын тәшкилат-тәсәррүфат вә күтләви-сијаси ролуну артырыр, ишкүзарлығыны јүксәлдирди. Белә ичласларын кечирилмәсинин әһәмијјәти бир дә ондан ибарәт иди ки, орада ишдәки нөгсанлар вә онларын арадан галдырылмасы јоллары көстәрилди, гәрарлар коллектиал сүрәтдә гәбул едилди. Билаваситә колхоз гуручулуғуна аид олан мәсәләләри һәлл етмәк үчүн 1938-чи илин биринчи јарысында Шаумјан (кәнд) рајонунун Күлүстан кәнд Совети 3 дәфә јығынчаг кечирмиш, 13 тәклиф ирәли сүрмүш, 10-у һәјата кечирилмишди¹². Ағдаш рајонунда Халдан кәнд Советинин 19, Ханабәд кәнд Советинин 5, Ләки кәнд Советинин 7 ичлас вә пленуму кечирилмишди¹³. Ағдаш РИК рәјасәт һејәтинин ичласында колхоз сәдрләринин 8, кәнд Совети бөлмә сәдрләринин 10, депутат группларынын 5, депутатларын 6 дәфә¹⁴ мәрузәси динләнилмишди.

⁷ ССРИ Халг Тәсәррүфаты Мәркәзи Дәвләт Архиви (ХТМДА), ф. 7486, сј. 10, иш 965, вәр. 2—4.

⁸ Јенә орада, вәр. 19.

⁹ «Бакински работчи» гәзети, 31 декабр 1939-чу ил.

¹⁰ Азәрбајчан ССР халг тәсәррүфаты. Статистик күллијат, Баки, 1957, сәһ. 86.

¹¹ Јенә орада, сәһ. 96—97.

¹² Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 2981, сј. 1, иш 1783, вәр. 18.

¹³ Јенә орада, вәр. 20—22.

¹⁴ Јенә орада, вәр. 55.

1939-чу ил мартын 15-дә Гарјакин (индики Фүзули) рајонунун Һорадиз кәнд Советинин¹⁵, 1941-чи ил мартын 29-да Јардымлы рајонунун Чиримбел кәнд Советинин¹⁶, апрелин 9-да Пирембел кәнд Советинин¹⁷, апрелин 21-дә Зевин кәнд Советинин¹⁸, апрелин 28-дә Телавар кәнд Советинин¹⁹ вә башга кәнд Советләринин ичласларында колхоз истеһсалынын јүксәдилмәси вәзифәләри илә әлағәдар олараг әкин компанијаларынын мүтәшәккил кечирилмәси, комсомолчу кәңчләрин тәсәррүфат ишинә чәлб едилмәси, партија, комсомол, колхоз тәшкилатлары илә бирликдә фәалијјәт көстәрилмәси мәсәләләри кениш музакирә едилмишди.

Азәрбајчан К(б)П МК-нын 1939-чу ил декабрын 13—15-дә кечирилмиш VIII пленумунун гәрарларынын республикада кәнд тәсәррүфатынын инкишаф етдирилмәсиндә муһүм ролу олмушдур. Пленум «1939-чу илдә кәнд тәсәррүфаты ишләринин јекунлары вә 1940-чы ил кәнд тәсәррүфаты компанијасынын вәзифәләри һаггында» мәсәлә музакирә етмиш вә кениш тәдбирләр мүјјәнләшдирмишди²⁰.

Колхоз истеһсалатынын инкишафында кәнд Совети депутат групплары муһүм рол ојнајырды. 1939-чу илин декабрында Азәрбајчан ССР јерли Советләринә кечирилән сечкиләр заманы јерли Советләрә 26.057 депутат, о чүмләдән кәнд вә гәсәбә Советләринә 19.781 депутат сечилмишди²¹. Онлар колхозларда кениш күтләви-изаһат иши апарыр, колхозларда әмәјә социалист мунасибәти ашылајыр, социализм јарышынын вә зәрбәчи һәрәкатынын кенишләндирилмәсини, истеһсалат бригадаларынын јарадылмасыны тәшкил едир, ајда бир дәфә ваһид Совет күнү кечирилди.

1938-чи илин биринчи јарысында Салјан рајону колхозларында кәнд Советләри нәздиндәки депутат групу үзвләриндән ибарәт 325 бригада тәшкил едилмиш, 960 тәклиф ирәли сүрүлмүш, бунун 600-ү һәјата кечирилмишди. Рајонда кәнд Совети бөлмәләри 49, депутат групплары исә 32 дәфә Совет күнү кечирмишди²². Шаумјан (кәнд) рајонунда 6 кәнд Совети, колхозларда 35 депутат групу, 2 кәнд Совети исә 120 даими бригада тәшкил етмишләр. Һәмнин депутат группларынын 317 үзвү вә депутат группларына чәлб едилән 156 фәал (3 кәнд Совети үзрә) билаваситә колхоз ишләринә тәһким олунмушду²³. Күлүстан вә Магнашен кәнд Совети депутат группларынын үзвләри тәрәфиндән колхоз гуручулуғу мәсәләләринә аид 92 тәклиф верилмиш, бунун 88-и һәјата кечирилмишди²⁴.

Республика кәнд Советләринин кениш пленумларынын кечирилмәси, депутатларын фәаллығы, бөлмәләрин фәалијјәти, онларын сәмәрәли тәклифләринин гәбулу кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын вә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәдилмәсинә сәбәб олурду. Ашағыдакы фактлар фикримизи сүбут едир. 1939-чу илдә Азәрбајчан ССР зәһмәткешләри өлкәјә планда нәзәрдә тутулан 185.716 тон әвәзинә 223.054 тон (121,6 фаиз) памбыг тәһвил вермишдиләр. Республиканын 32 памбыг рајонундан 28-и планы артыгламасы илә јеринә јетирмишди. Ағдам рајонунун колхозчулары өлкәјә пландан әлавә 3.727 тон, Тәртәр рајону (индики

¹⁵ Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 1981, сј. 1, иш 38, вәр. 15.

¹⁶ Јенә орада, ф. 2749, сј. 1, иш 10, вәр. 49.

¹⁷ Јенә орада, вәр. 109.

¹⁸ Јенә орада, вәр. 124.

¹⁹ Јенә орада, вәр. 113.

²⁰ «Коммунист» гәзети, 18 декабр 1939-чу ил.

²¹ Јенә орада, 22 феврал 1940-чы ил.

²² Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 2981, сј. 1, иш 1783, вәр. 10.

²³ Јенә орада, вәр. 16—19.

²⁴ Јенә орада, вәр. 23—25.

Мирбәшир району) колхозчулары 3.453 тон, Күрдәмир району колхозчулары 2.816 тон памбыг тәһвил вермишдиләр. Республикада 15 район һәр гектардан орта һесабла 15 сентнердән артыг, 145 колхоз 20 сентнердән артыг, 1.200-дән чох манга 30 сентнердән артыг, 60 манга 50 сентнердән артыг памбыг мәһсулу топламышдылар²⁵.

Кәнд Советләринин яхындан көмәји сәјәсиндә Азәрбајҗан ССР кәнд әмәкчиләри 1940-чы илдә дөвләтә 84,8 мин тон буғда, 5,3 мин тон түтүн, 25,8 мин тон картоф, 25,2 мин тон тәрәвәз, 39,7 мин тон үзүм, 9,9 мин тон бостан-тәрәвәз мәһсулу, 0,24 мин тон чај җарпағы сатмышдылар²⁶.

Үчүнчү бешиллик илләриндә Азәрбајҗан республикасы ССР-ин икинчи памбыг базасына, узунлифли әла сорт памбыг истәһсалына көрә исә биринчи базасына чеврилди²⁷.

Үчүнчү бешиллик илләриндә өлкәдә ичтимаи малдарлығын инкишафына хусуси диггәт верилди. УИК(б)П МК вә ССРИ ХКС 1939-чу ил ијулун 8-дә «Колхозларда ичтимаи һејвандарлығын инкишаф етдирилмәси тәдбирләри һаггында» гәрар гәбул етди²⁸. Һәмин гәрара мұвафиг олараг АҚ(б)П МК вә Азәрбајҗан ССР ХКС 1940-чы илин январында гәрар гәбул етдиләр²⁹. Һәмин гәрарын һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә республиканын колхозларында мәһсулдар мал-гара фермаларынын сәји хејли артды. 1932-чи илдә республикада 552 белә ферма вар идисә, 1940-чы ил октябрын 1-дә онларын сәји 7.530-а чатмыш, јәни 13,6 дөфә артмышды³⁰. Үмумијјәтлә, Азәрбајҗан ССР-дә 1933-чу ил ијулун 1-и илә мұғәјсәдә 1941-чи ил ијулун 1-дә гарамалын сәји 1160,4 миндән 1357,1 мин баша, даварын сәји 1602,8 миндән 2907,1 мин баша, донузларын сәји 54,2 миндән 119,5 мин баша чатмышды³¹.

Азәрбајҗан ССР-дә колхоз истәһсалатынын инкишафы вә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын артырылмасында кениш ирригасија-мелиорасија ишләринин һәјата кечирилмәси мұһүм әһәмијјәт кәсб едирди. Республикада суварма әкинчилијинин инкишафы хусуси диггәт вә җағғы тәләб едирди. Колхоз тарлаларыны су илә тәмин етмәк үчүн республикада кениш каналлар чәкилиши үчүнчү бешиллијин диггәтәләјиг чәһәтләриндәндир.

Республика зәһмәткешләринин үчүнчү бешилликдә газандыглары ән бөјүк наилијјәтләрдән бири Самур—Дәвәчи каналынын чәкилиб истифадәјә верилмәсидир. Самур—Дәвәчи каналынын чәкилиши Азәрбајҗан фәһлә вә колхозчуларынын рәшадәтли әмәјинин парлаг ифадәси, онларын әмәк гәһрәмәнлығынын символу иди. Каналын чәкилишиндә 30 мин колхозчу иштирак едирди. Самур—Дәвәчи каналынын чәкилиши үчүн иш гүввәсини билаваситә кәнд Советләри тәмин едирдиләр. Һәмин әразидә олан һәр бир кәнд Совети колхозчу кәндлиләрин канал чәкилишинә сәфәрбәр олмасына рәһбәрлик едирди. Республика ичтимаијјәтинин кениш фәалијјәти нәтичәсиндә 100 километр узунлуғунда бу канал ән гыса бир вахтда—186 күндә һазыр олмуш вә Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулмасынын 20-чи илдөнүмү шәрәфинә истифадәјә верилмишди³². Самурдан Дәвәчијәдәк, узунлуғу 100 километрдән артыг

олан бу канал республика колхозларынын 60 мин гектардан артыг торпағыны сувармаға имкан верди³³.

Колхоз гурулушунун даһа да мөһкәмләндирилмәси вә кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын инкишафында кадрларын мұһүм ролу олмушдур.

Партија вә һөкүмәт кадр һазырлығына бөјүк диггәт јетирирди. Бу сәһәдә кәнд Советләри дә сәмәрәли фәалијјәт көстәрир, колхоз кадрлары һазырланмасы вә јерләшдирилмәси, онлардан дүзкүн истифадә едилмәси ишинә мұһүм әһәмијјәт верилди.

Республикада колхоз кадрлары һазырламаг ишиндә гыса вә узунмүддәтли курслар, һәмчинин али мәктәпләр вә орта ихтисас мәктәпләри мұһүм васитә иди. Билаваситә онларын көмәји илә социализм гурулуғу илләриндә республиканын кәнд тәсәррүфатында ишләмәк үчүн хејли кадр һазырланмышды. 1940-чы илин әввәлләриндә Азәрбајҗан колхозларында 4.290 колхоз сәдри вә сәдр мұавини, 3.495 тәфтиш комиссијанын сәдри, 3.992 мұһасиб вә һесабдар, 398 агроном вә агротехник, 9.398 биткичи (тарлачы, бағчы, тәрәвәзчи), 1.251 зоотехник вә бајтар һәкими, 3.648 әмтәә фермасы мұдири, 3.306 һејвандарлығы бригадири, 208 лабораторија мұдири фәалијјәт көстәрирди³⁴. Бундан әлава, 1940-чы илдә Азәрбајҗан ССР кәнд тәсәррүфатында 10,7 мин механизатор, о чүмләдән 9,2 мин тракторчу, машинист вә комбајнчы, 1,5 мин сүрүчү вар иди³⁵.

Колхоз кәндинин бачарыглы күтләви кадрларла тәмин едилмәси кәнд тәсәррүфатынын инкишафына, колхозларын тәшкилат-тәсәррүфат вә сијәси чәһәтдән мөһкәмләnmәсинә сәбәб олмушду.

Үчүнчү бешиллик илләриндә республика колхозларына әсаслы вәсаит гојулушу хејли артмышды. Әкәр икинчи бешилликдә Азәрбајҗан ССР-ин кәнд тәсәррүфатына әсаслы вәсаит гојулушу 529 милјон манат идисә, үчүнчү бешилликдә (1938—1941-чи илин биринчи јарысы) 523 милјон манат олмушду³⁶.

Бешиллик илләриндә колхозларын пул кәлири дә артмышды. 1935-чи илдә Азәрбајҗанда 9 милјончу колхоз олдуғу һалда³⁷, 1939-чу илдә бу рәгәм 56-ја чатмышды. Һәмин колхозларын пул кәлири 83,3 милјон манат иди³⁸.

Азәрбајҗан ССР-дә колхозларын пул кәлиринин артмасыны ашағыдакы мәлүматдан ајдын көрмәк олар³⁹

	1937	1939
Һәр колхозун пул кәлири (мин манатла)	124,1	173,9
Һәр колхозчу һәјәтинин пул кәлири (манатла)	1469,0	1711,0

Үчүнчү бешилликдә республиканын кәнд тәсәррүфатынын мадди-техники базасы күчләнди. 1933-чу илин январында Азәрбајҗанын кәнд тәсәррүфатында 2.334 трактор, 25 комбајн, 215 јүк автомобили вар идисә⁴⁰, 1940-чы илин сонунда республиканын тарлаларында 6.133 трактор,

²⁵ «Коммунист» гәзети, 22 феврал 1940-чы ил.

²⁶ Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году. Статистик күллијат, Бақы, 1972, сәһ. 91.

²⁷ «Бакински работчи» гәзети, 5 декабр 1939-чу ил.

²⁸ «Правда» гәзети, 9 ијул 1939-чу ил.

²⁹ Азәрбајҗан ССР ОИМДА, ф. 2267, с. 2, иш 80, вәр. I.

³⁰ «Коммунист» гәзети, 29 октябр 1940-чы ил.

³¹ Азәрбајҗан ССР-дә халг тәсәррүфаты, статистик күллијат, Бақы, 1957, сәһ. 185—186.

³² «Бакински работчи» гәзети, 8 мај 1940-чы ил.

³³ «Бакински работчи» гәзети, 1 мај 1940-чы ил.

³⁴ «Коммунист» гәзети, 29 октябр 1940-чы ил.

³⁵ Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году. Статистик күллијат, Бақы, 1972, сәһ. 157.

³⁶ Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Статистик күллијат, Бақы, 1960, сәһ. 136.

³⁷ ССРИ ХТМДА, ф. 7733, с. 14, иш 355, вәр. 12.

³⁸ «Коммунист» гәзети, 29 октябр, 1940-чы ил.

³⁹ Јенә орада.

⁴⁰ МТС во второй пятилетке. М.—Л., 1939, сәһ. 42.

687 комбайн, 2.441 жүк автомобили ишләйрди. Республикада һәм ин дөвр-дә МТС-ләр ин сајы 37-дән 67-јә чатмышды⁴¹.

Азәрбајҗан ССР-дә кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси саһә-синдә мүһүм наилијјәтләр әлдә едилмишди. 1937-чи ил ијулун 1-дә кәнд-ли тәсәррүфатынын 86,5, әкин саһәләринин 93,5 фаизи коллективләшди-рилмишдисә, 1940-чы илдә бу, мұвафиг сурәтдә 99 вә 100 фаиз олмуш-дур. 1932-чи илдә республикада олан 3.465 колхоз 171,9 мин тәсәррү-фаты әһатә едир вә орта һесабла һәр колхоза 50 колхозчу һәјәти дүшүрдү-сә, 1940-чы илдә 3.429 колхоз 357,9 мин тәсәррүфаты әһатә едирди вә һәр колхоза орта һесабла 105 колхозчу һәјәти дүшүрдү⁴².

Үчүнчү бешиллик илләриндә республикада кәнд Советләри колхоз-чу кәндләрин мәдәни-маариф сәвијјәсинин жүксәлдилмәси саһәсиндә ке-ниш иш апармышлар. Азәрбајҗан кәндиндә савадсызлығын вә азсавад-лылығын ләғв едилмәсиндә, јени мәктәбләрин тәшкили вә мәктәб гуру-чулуғу ишләриндә, сәһијјә ишләринин јахшылашдырылмасында вә баш-га мәдәни тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә кәнд Советләринин мү-һүм ролу олмушду. Савадсызлығын вә азсавадлылығын ләғви үзрә кәнд Советләри нәздиндәки бөлмәләрин вә мәдәнијјәт бөлмәләринин фәалиј-јәти даһа да кенишләнмишди.

1938-чи илин биринчи јарысында Ләнкәран рајонунун Порт-Илич кәнд Советиндә савадсызлығын вә азсавадлылығын ләғви үзрә тәшкил едилмиш бөлмәјә 24 нәфәр чәлб едилмишди. Бөлмә јарым илдә 2 дәфә һесабат јығынчағы кечирмиш, бу јығынчагларда 926 нәфәр иштирак етмиш, 8 тәклиф верилмиш, онларын һамысы һәјата кечирилмишди⁴³. Шаумјан (кәнд) рајонунун 6 кәнд Совети тәрәфиндән һәр ики бөлмә үзрә 72 тәклифдән 61-и һәјата кечирилмишди. Рајонун ики кәнд Советинин колхозларында (Гарачинар вә Манашид) бөлмәләр тәрәфиндән 14 бригада јарадылмышды⁴⁴. Бу бригадалар колхозчулар арасында ке-ниш мәдәни иш апарырдылар. Һәм ин дөврдә Салјан рајонунун кәнд Советләри нәздиндә савадсызлығын вә азсавадлылығын ләғви вә мә-дәнијјәт үзрә 40 бөлмә јарадылмышды ки, онлардан 25-и даими фәалиј-јәт көстәрирди. 278 үзв вә 111 фәал чалышан бу бөлмәләр колхозларда вә кәндләрдә 103 даими бригада тәшкил етмиш, 293 әмәли тәклиф вер-миш, бунлардан 194-ү һәјата кечирилмишди⁴⁵.

Азәрбајҗан ССР Халг Маариф Комиссарлығынын «Јајлагларда олан көчәриләр арасында савадсызлығын вә азсавадлылығын ләғви һаггында» 1940-чы ил 10 мај тарихли гәрары⁴⁶ илә әләгәдар олараг кәнд Советләринин мәс'улијјәти вә вәзифәләри артды. Һәм ин гәрара әсасән вә Күрдәмир РИК-ин 1940-чы ил 22 ијул тарихли гәрары илә 9 кәнд Советиндә һәм ин Советликләрин бүдчәләри һесабына әлавә олараг 11 синиф ачылмышды⁴⁷.

Тәртәр (индики Мирбәшир) рајонунун Кәнкәрли кәнд Совети са-вадсызлығы вә азсавадлылығы ләғв етмәк үчүн 1941-чи илин биринчи јарысында 16 ахшам курсу ачмыш, курслара 848 нәфәр чәлб олунмуш-ду⁴⁸.

Республиканын кәнд Советләри мәктәб гуручулуғу саһәсиндә дә хејли иш көрмүшләр. 1938-чи илдә Ағстафа рајонунун Гырылы кәнд

Советинин рәһбәрлији илә мәктәбин иншасына башланмыш вә тезлик-лә ики ибтидаи мәктәбдә 313 шакирдин тәһсил алмасы һәјата кечирил-мишди⁴⁹. 1938-чи ил ијунун 20-дә Беласувар (индики Пушкин) РИК «1938—1939-чу илләрдә мәктәб гуручулуғу һаггында» мәсәлә мұзаки-рә етмиш вә бу барәдә кәнд Советләринин хусуси тапшырыглар вермиш-ди⁵⁰. Күрдәмир рајонунда кәнд Советләринин билаваситә көмәји илә апарылан ишдән сонра мәктәбләрдә 9.795 шакирд охујурду ки, онлара да 265 мұәллим дәрс дејирди⁵¹. Рајонун кәнд Советләри халгын маариф-ләнмәси ишинә хусуси фикир верирди. Гарасаггал кәнд Совети ичраиј-јә комитәсинин 1940-чы ил 30 мај тарихли гәрары илә Гарасаггал орта мәктәбинин тә'миринә 3.800 манат, Кәнкәрли кәнд мәктәбинин тә'мири-нә 600 манат пул ајрылмышды. Бу пулларын һамысы көнүллү верки һесабына топланмышды⁵².

Балакән РИК-ин 1940-чы ил 5 август тарихли гәрары илә бүтүн кәнд Советләринә тапшырылмышды ки, 8—16 јашлы ушаглары мәктәб-ләрә чәлб етсинләр⁵³. 1940-чы ил августун 27-дә Гасым Исмајылов РИК-ин гәрары илә Гарагучаг, Чинли-Борсунлу, Кәләк, Гызыл-Һачылы вә Дәлимәммәдли Советликләриндә јени мәктәбләрин тикилмәси һаг-гында гәрар гәбул едилмиш вә Азәрбајҗан ССР ХКС-ин тәсдигинә көндәрилмишди⁵⁴.

Республиканын колхозчу кәндлиләринә сәһијјә хидмәти дә хејли јахшылашмышды. Белә ки, 1938—1939-чу илләрдә кәнд Советләринин јардымы илә Газымәммәд рајонунда үч һәким вә фелдшер мәнтәгәси⁵⁵, Моллакәнддә (Күрдәмир) хәстәхана⁵⁶, Ағчабәди рајонунун Һиндарх кәнд Советиндә бир һәким мәнтәгәси⁵⁷, 1940-чы илдә Ағдаш рајонунун Шаумјан колхозунда бир фелдшер мәнтәгәси⁵⁸ ачылмышды.

Үчүнчү бешиллик илләриндә кәнд Советләринин рәһбәрлији, көмә-ји вә јардымы илә республикада һәјата кечирилән бир сыра тәдбирләр нәтичәсиндә колхозчу кәндлиләрин мәдәни сәвијјәси жүксәлмиш, күзә-ранлары хејли јахшылашмышды.

Беләликлә, јухарыда көстәриләнләрдән ајдын олур ки, үчүнчү бешиллик илләри Азәрбајҗан кәндиндә колхоз гуручулуғу вә мәдәни гуручулуғу саһәсиндә мүһүм тәдбирләрин һәјата кечирилмәси илә сәһиј-јәләнир. Бу тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә Советләр мүһүм рол ојнамыш, күтләләри социализм гуручулуғуна чәлб едән әсил халг һаки-мијјәти органлары кими фәалијјәт көстәрмишләр. Үчүнчү бешиллик илләриндә колхозлара рәһбәрликдә вә мәдәни тәдбирләрин һәјата ке-чилмәсиндә Советләрин фәалијјәти јени хусусијјәт вә дәр ин мәзмун кәсб етмишидр. Һәм ин дөврдә билаваситә кәнд Советләринин рәһбәр-лији вә фәалијјәти илә колхозчуларда мадди мараг принципи күчләнди-рилмиш, шәхси тәсәррүфаты кенишләндирмәк, гәнимәтчилик, хусуси мүл-кијјәтчилик әһвали-руһијјәсинә гаршы мұбаризә кенишләнмишди. Со-ветләр колхоз гурулушунун әсасларыны мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә колхозларда торпагдан истифадә едилмәсиндә, ичтимаи мүлкијјәтин, әмәјин тәшкилинин вә әмәк интизамығын, колхоз демократијасынын, хырда колхозларын мөһкәмләндирилмәсиндә чидди гәјдалар гојан тәд-

⁴⁹ Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 2941, с. 1, иш 1765, вәр. 35.

⁵⁰ Јенә орада, иш 13, вәр. 152.

⁵¹ Јенә орада, иш 1763, вәр. 1.

⁵² Јенә орад, иш 417, вәр. 6.

⁵³ Јенә орада, иш 367, вәр. 36.

⁵⁴ Јенә орада, иш 400, вәр. 34.

⁵⁵ Јенә орада, иш 1765, вәр. 70.

⁵⁶ Јенә орада, иш 1763, вәр. 1.

⁵⁷ Јенә орада, иш 1765, вәр. 80.

⁵⁸ Јенә орада, иш 353, вәр. 21.

⁴¹ Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Статистик күлліј-јат, Бақы, 1960, сәһ. 118.

⁴² Азәрбајҗан ССР халг тәсәррүфаты. Статистик күлліјјат, Бақы, 1957, сәһ. 73—74.

⁴³ Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 2941, с. 1, иш 1783, вәр. 13.

⁴⁴ Јенә орада, вәр. 16—25.

⁴⁵ Јенә орада, вәр. 9.

⁴⁶ Јенә орада, иш 417, вәр. 4.

⁴⁷ Јенә орада, вәр. 5.

⁴⁸ Јенә орада, иш 1931, вәр. 16—17.

бирләрин мүвәффегијјәтлә һәјата кечирилмәсинә фәал көмәк етмиш-ләр.

Биләваситә кәнд Советләринин јардымы илә һәјата кечирилән тәд-бирләр нәтичәсиндә республикада кәнд тәсәрруфаты истәһсалаты даһа да инкишаф етмиш, сәһнарист дөвләтинин кәнддә мөвгәји вә онун ичти-маи базасы кенишләнмиш, сәһнарист демократијасы вә зәһмәткешлә-рин фәаллығы јүксәлмиш, кәндләримиз өз әввәлки сымасыны тамам дәјишмиш, Азәрбајҹан мэдәни чәһәтдән инкишаф етмиш сәнајә-колхоз республикасына чеврилмишдир.

Н. З. Мамедов

Деятельность сельских Советов по дальнейшему развитию
и укреплению колхозного строительства в Азербайджанской ССР
(1938 — июнь 1941 года)

РЕЗЮМЕ

Основное внимание в статье уделено деятельности сельских Советов по организационно-хозяйственному и политическому укреплению колхозов республики.

Итоги проведенного исследования свидетельствуют о том, что в годы третьей пятилетки были достигнуты огромные успехи в деле укрепления депутатских групп и секций, действовавших при сельских Советах на общественных началах; значительно расширились связи сельских Советов с трудящимися массами, еще более оживилась их организационно-массовая и хозяйственно-политическая деятельность, дальнейшее развитие в работе Советов получили демократические принципы.

В статье отмечается, что благодаря неустанной заботе Коммунистической партии и Советского правительства значительно улучшилось материальное положение колхозного крестьянства, повысился культурный уровень. Советы были превращены в подлинно народные органы, мобилирующие трудящихся на строительство социализма.

АЗӘРБАЈҹАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1974, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1974, № 2

НӘРМИН ТАИРЗАДЕ

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ТЕЙМУРБЕКА БАЙРАМАЛИБЕКОВА
(1862—1937)

История культуры Азербайджана конца XIX — начала XX в. богата именами выдающихся деятелей, которые заслуживают глубокой признательности и уважения. Одним из замечательных представителей этой блестящей плеяды является Т. Байрамалибеков.

Человек удивительно разносторонних интересов, видный просветитель и общественный деятель, Т. Байрамалибеков был прекрасным педагогом, одним из первых в Азербайджане собирателей фольклора, краеведом и этнографом¹.

Уроженец села Еддиеймак Ленкоранского уезда Бакинской губернии, Т. Байрамалибеков первые шаги в образовании начал в 1869 г. в сельском мектебе. Необходимость знания русской грамоты привела его в Ленкорань, в городское училище. Проучившись три года, Т. Байрамалибеков на земские средства направляется в гражданскую фельдшерскую школу в Тифлисе. По окончании ее в 1879 г. он поступает в Закавказскую учительскую семинарию в Гори.

Принятый сразу во второй класс, Т. Байрамалибеков в 1881 г. окончил семинарию. Он, таким образом, один из первых азербайджанцев, получивших специальное педагогическое образование².

¹ Первая в советской историко-педагогической науке публикация о Т. Байрамалибекове была сделана А. Багировым. См. Э. Багиров. Халг мұәллими Тејмур Бајрамәлибәјов—Газ. «Азәрбајҹан мұәллими», 15 января 1959 г.; его же. Көркәмли маариф хадими Алексеев Осипович Черняевски—«Азәрбајҹан мәктәби», 1957, № 9.

² Вместе с Т. Байрамалибековым окончили С. Велибеков, впоследствии видный педагог и ученый, и М. Халилов. См. газ. «Зияи Кавказийе», 1881, № 17.

После окончания семинарии Т. Байрамалибеков получил назначение в Ленкоранское городское училище помощником смотрителя с возложением на него преподавания русского языка и арифметики³.

Его плодотворная педагогическая деятельность продолжалась с незначительными перерывами почти полвека. Это был настоящий народный учитель. Главную цель своей жизни он видел в служении народу.

Как впоследствии писал Т. Байрамалибеков в своей автобиографии, он считал своим нравственным долгом распространять просвещение среди народа, находившегося под сильным влиянием фанатичного мусульманского духовенства, упорно сопротивлявшегося обучению азербайджанских и талышских детей в русской школе.

Ко времени поступления на работу Т. Байрамалибекова в Ленкоранском городском училище обучалось всего 4 азербайджанца. Он стал разъезжать по окрестным селам, убеждая крестьян отдавать своих сыновей в русскую школу. В первый же год работы ему удалось собрать 16 мальчиков-мусульман. Благодаря его неустанным трудам процент их с каждым годом увеличивался. В деятельности Т. Байрамалибекова школа, безусловно, занимала главное место.

В Ленкоранском двухклассном городском училище он проработал 27 лет, причем последние годы смотрителем⁴.

Т. Байрамалибеков был великим тружеником. Крайне любознательный, он неутомимо занимался пополнением своих знаний. Помимо педагогической литературы и периодических изданий, Т. Байрамалибеков, ведя большую общественную работу, которую считал неотъемлемым гражданским долгом, внимательно изучал сельское хозяйство, медицину, историю, географию. Тщательно готовясь к урокам, Т. Байрамалибеков использовал научно-популярные книги, чем достигал не только содержательности их, но и занимательности.

В училищной библиотеке имелся довольно хороший выбор книг по естествознанию, географии, истории, этнографии, а также беллетристика, в которой преобладали произведения русских и европейских классиков, подобранные соответственно возрасту учащихся и, конечно, с полным соблюдением министерских циркуляров относительно состава ученических библиотек⁵.

В 1891 г. вместе с другими учителями начальных школ он прослушал краткосрочные курсы при Кавказской шелководственной станции, в Тифлисе, организованной еще в 1888 г. в связи с введением в программу начальных училищ занятий по шелководству⁶.

Вернувшись в Ленкорань, Т. Байрамалибеков с огромной энергией взялся за организацию при училище опытного хозяйства по выкормке шелковичных червей. Одновременно он вел большую работу среди населения по распространению наиболее рациональных способов шелководства.

В отчете смотрителя Ленкоранского двухклассного городского училища Егорова в июле 1892 г. в Дирекцию народных училищ Бакинской губернии сообщалось, что оживление червей, их выкормка и завивание происходили под непосредственным наблюдением учителя, т. е. Т. Бай-

³ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 309, оп. 1, д. 1136, л. 35.

⁴ С сентября 1905 г. в училище стал работать и Муслим Магомаев (См. Кубад Касимов. Муслим Магомаев. Баку, 1948, стр. 11—12), в лице которого Т. Байрамалибеков нашел надежного помощника в своей учебной и воспитательной работе.

⁵ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 309, оп. 1, д. 760, лл. 57—61.

⁶ Сборник распоряжений, напечатанных в циркулярах по управлению Кавказским учебным округом. Пятое пятилетие, ч. I, Тифлис, 1891, п. 103, стр. 153; ч. II, п. 365, стр. 1233. Свидетельство об окончании курсов Т. Байрамалибековым за подписью Н. Н. Шаврова хранится в научном архиве Музея истории Азербайджана АН Азерб. ССР.

рамалибекова. Было получено 2 пуда и 3 фунта сырых коконов, из которых вымотано 8 фунтов шелка, на 32 руб. в переводе на деньги. Т. Байрамалибеков вложил в это новое и полезное начинание не только свои знания и труд, но и средства из своего весьма скромного жалования⁷.

Одновременно с опытами по шелководству он заложил основу школьной пасеки, причем по самой современной системе пчеловодства⁸.

Педагогическая работа требовала огромной отдачи сил в течение всего года.

Т. Байрамалибеков не ограничивался увеличением контингента учащихся в школе, он постоянно изыскивал пути материальной поддержки наиболее нуждающихся из них. При его активном участии в 1899 г. было организовано с разрешения властей «Общество вспомоществования учащимся Ленкоранского городского двухклассного училища», которое выдавало неимущим учащимся 12 руб. в год на плату за обучение⁹. Не без настойчивых стараний Т. Байрамалибекова, надо полагать, плата за обучение в этом училище была в 1905 г. снижена с 12 до 4 руб. в год¹⁰.

Т. Байрамалибеков являлся инициатором вечеров, концертов, спектаклей, сборы с которых шли в пользу необеспеченных учащихся. Ему принадлежала идея создания кружка сценического искусства в Ленкорани¹¹. Он принимал непосредственное участие в организации и проведении любительских спектаклей, в которые широко привлекал старшеклассников.

Одним из первых по времени (в 1884 г.) состоялся любительский спектакль в пользу преобразованного двухклассного городского училища¹². В 1891 г. была показана «Женитьба» Н. В. Гоголя¹³.

В 1903 г. Т. Байрамалибеков поставил пьесу Н. Везирова «Ягышдан чыхдыг ягмура душдук» («Из дождя, да в ливень»), сбор с которого предназначался выпускникам названного училища, едущим продолжать образование в другие города¹⁴.

Театральная самодеятельность не прекращалась и в дальнейшем. В 1913 г. в помещении Ленкоранского общественного собрания успешно прошла пьеса первой азербайджанки-драматурга Сакинэ ханум Ахундовой «Несчастные дети» и водевиль «Хор-Хор»¹⁵, переведенный с русского С. М. Ганиевым, в те годы занимавшим должность инспектора народных училищ.

Таким образом, Т. Байрамалибеков впервые осуществил в Ленкорани постановки пьес на азербайджанском языке, что было примечательным событием в жизни захолустного уездного городка¹⁶.

⁷ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 309, оп. 1, д. 760, л. 41.

⁸ Там же, л. 42.

⁹ Газ. «Каспий», 1900, № 50; 1903, № 52.

¹⁰ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 309, оп. 1, д. 760, л. 55.

¹¹ Газ. «Каспий», 1891, № 261.

¹² Газ. «Каспий», 1884, № 105.

¹³ Газ. «Каспий», 1891, № 261.

¹⁴ Газ. «Каспий», 1903, № 185.

¹⁵ Т. Байрамалибеков. Народное образование среди мусульман Ленкоранского уезда. Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифр Д—686/28 593 л. 25, об.

¹⁶ Каждый спектакль становился праздником для организаторов и зрителей. Не забываемое впечатление оставили гастрольные артисты, которые в 1905 г. по приглашению Т. Байрамалибекова, приехали в Ленкорань и показали в летнем клубе общественного собрания пьесу Н. Везирова «Мусибати Фәһредин» («Горе Фахредина»). Т. Байрамалибеков от имени зрителей горячо поблагодарил гостей и преподнес исполнителю роли Рустема — Г. Араблинскому цветы. См. Sərabəsqi. Bır aqıjorun xatirələri. Ваф, 1930, стр. 42; Ч. Чəфəров. Азəрбајжан драмтеатры. Бақы. 1963, стр. 112.

Страстный поклонник театра Т. Байрамалибеков до конца жизни находился в большой дружбе с Г. Сарабским.

Несмотря на безупречную работу в системе Министерства народного просвещения, отмеченному еще в 1898 г. орденом¹⁷, в 1908 г. Т. Байрамалибекову под предлогом выслуги лет было предложено уйти в отставку¹⁸. Здесь, по-видимому, сыграла роль его общественная деятельность, оказавшаяся неугодной местным властям.

Т. Байрамалибеков не хотел и не мог уйти на покой и принял предложение преподавать русский язык в местном русско-персидском училище «Бехджет» («Радость»). Школа эта была организована по инициативе местной общественности при содействии иранского консула в Ленкорани и начала функционировать с 25 сентября 1907 г.¹⁹ Она была четырехклассной, рассчитанной главным образом на азербайджанцев. В программу школы входили персидский, русский, азербайджанский и арабский языки, арифметика, география, история и шарият. В 1908 г. в ней обучалось 80 учащихся²⁰.

Школа была задумана для осуществления преподавания на азербайджанском языке. Вскоре после ее открытия представители мусульманского духовенства объявили учение в школе противным исламу, а учителей «баби», т. е. сектантами²¹. В 1909 г. местный ахунд собственноручно срывал со стен домов объявления о приеме учащихся в школу²². «Бехджет» дважды в 1907/8 и 1908/9 учебных годах подвергалась ревизии со стороны инспектора народных училищ²³. Интересовались, надо полагать, не только постановкой преподавания русского языка, но и идейным направлением занятий. Следует вспомнить, что в рассматриваемое время Иран был охвачен пламенем народной революции. Позднее Т. Байрамалибеков писал, что при школе «Бехджет» действовал подпольный кружок, распространяющий революционные идеи. В 1909 г. школа была закрыта²⁴.

Т. Байрамалибекову принадлежит заслуга открытия в Ленкорани русско-азербайджанской читальни. Преодолевая упорное противодействие мусульманского духовенства, группа местной интеллигентной молодежи во главе с Байрамалибековым собрала средства для выписки газет, приобретения мебели и охотно посещала читальню. Но когда муллы в мечетях стали окрыто проклинать ее посетителей, приписали ей распространение ереси (бабизма), читальню, открытую ценой немалых трудов и просуществовавшую пять лет, пришлось закрыть²⁵.

К тому времени Т. Байрамалибеков через Ленкоранскую городскую управу, членом которой он был, преодолевая косность местных толстосумов²⁶, добился осуществления своей давнишней мечты: открытия четырехклассной прогимназии, заложившей основы среднего образования в уезде. Прогимназия была открыта в октябре 1910 г.²⁷ и уже к 1911 г. в ней обучалось 57 учеников, в том числе 25 азербайджанцев, а три года спустя контингент увеличился соответственно до 174 и 62²⁸. Иными сло-

вами, десятки детей получили возможность продолжать образование, не выезжая из Ленкорани.

В июле 1911 г. общественность Ленкорани отмечала 30-летие педагогической и общественной деятельности Т. Байрамалибекова²⁹.

Дальнейшая педагогическая деятельность Т. Байрамалибекова связана со школой мусульманского духовного общества «Зия» («Свет»), так же, как и «Бехджет», ставившей целью обучение азербайджанских учащихся на родном языке по новому методу. Просуществовала она немногим более двух лет. Закрытие школы «Зия» летом 1911 г. было вызвано, во-первых, отсутствием средств (обещанные 500 руб. в год городское управление не выдало, и три преподавателя в течение пяти месяцев сидели без жалованья), а во-вторых, — упорной травлей реакционного духовенства, не скупившегося на клевету и ругань в адрес новой школы³⁰.

Т. Байрамалибеков, стремясь удержать азербайджанских учащихся, в системе школьного образования, притом более основательного, возбудил перед учебным начальством ходатайство о восстановлении этого училища и преобразовании его в русско-татарское³¹ (т. е. русско-азербайджанское—Н. Т.). Курс, взятый Т. Байрамалибековым, с точки зрения интересов дальнейшего образования учащихся, был совершенно верным.

С открытием Ленкоранской русско-татарской школы в 1911 г. Т. Байрамалибеков вновь вернулся на государственную службу³².

К концу 1911 г. в школе числилось 82 ученика³³. В должности смотрителя училища он был утвержден лишь в 1913 г.³⁴, после годичной работы в III русско-татарском училище в Баку, куда был отправлен в административном порядке, вследствие очередного столкновения с местными властями³⁵.

Училище и в дальнейшем встречалось с серьезными финансовыми затруднениями. Несмотря на то, что оно было передано в ведение Дирекции народных училищ Бакинской губернии с условием соблюдения Правил 1881 г., допускавших в течение первого года обучение учащихся на родном языке³⁶, средств на содержание учителя азербайджанского языка дирекция не отпускала, а Ленкоранская городская управа отказала в помощи за отсутствием денег. В газеты попали сведения о том, что азербайджанский язык не проходит ни в одном русском училище Ленкорани³⁷. Т. Байрамалибеков с согласия родителей учащихся обратился в Дирекцию народных училищ за разрешением взимать с учащихся плату за обучение в размере 4 руб. в год с тем, чтобы оплатить труд педагога. Дирекция вынуждена была подтвердить обязательность обучения родному языку и поручила преподавание Т. Байрамалибекову³⁸.

Т. Байрамалибеков считал обязательным обучение на родном языке

²⁹ Газ. «Малумат», 1911, № 18. Поздравительный адрес хранится в Музее истории Азербайджана, в научном архиве.

³⁰ Газ. «Малумат», 1911, № 31.

³¹ Незадолго до этого бакинское просветительное общество «Нешр-маариф» изъявило согласие удовлетворить просьбу руководителей общества «Зия» о принятии школы в свое ведение и даже постановило отпускать ежегодно на ее содержание 500 руб. в год. См. газ. «Ени Иршад», 1911, № 76.

³² ЦГИА Азерб. ССР, ф. 309, оп. 1, д. 1136, л. 35.

³³ Обзор Бакинской губернии за 1911 г. Приложение к всеподданнейшему отчету бакинского губернатора. Баку, 1912. Приложение 19.

³⁴ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 309, оп. 1, д. 1152, л. 18 об.

³⁵ Там же, д. 1136, л. 35.

³⁶ См.: Сборник распоряжений, напечатанных в циркулях по КУО. Третье пятилетие. Тифлис, 1891 г., л. 328, стр. 629.

³⁷ Газ. «Ниджат», 1911, № 47.

³⁸ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 309, оп. 1, д. 1037, лл. 24, 25.

¹⁷ Газ. «Каспий», 1898, № 7.

¹⁸ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 309, оп. 1, д. 1136, л. 35.

¹⁹ Газ. «Таза хаят», 1907, № 114, 130, 132, 170.

²⁰ Газ. «Каспий», 1907, » 198; «Терекки», 1908, № 60. Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифр Б—5628/28 624, лл. 1—2.

²¹ Газ. «Таза хаят», 1907, № 172.

²² Газ. «Терекки», 1909, № 208.

²³ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 309, оп. 1, д. 984, л. 23.

²⁴ Газ. «Малумат», 1911, № 31.

²⁵ Газ. «Баку», 1914, № 16; «Ени Иршад», 1912, № 49.

²⁶ Газ. «Терекки», 1909, № 92.

²⁷ Газ. «Каспий», 1910, № 233.

²⁸ Кавказский календарь на 1913 г. Тифлис, 1912, стр. 410—411; Отчет о состоянии учебных заведений Кавказского учебного округа за 1914 г., ч. 2. Тифлис, 1915, стр. 92—93.

ке. При этом он ссылался на выдающихся представителей мировой педагогической мысли, в частности Яна Амоса Коменского³⁹. Непрохождение родного языка в русских, и в особенности в русско-татарских училищах, как совершенно верно отмечал Т. Байрамалибеков, толкало многих азербайджанских детей в мектебы⁴⁰.

Он не жалел резких слов в адрес властей, под любыми предлогами закрывавших школы в азербайджанских и талышских селах. Однако статьи, содержавшие этот обличительный материал, не могли увидеть света.

В Ленкоранском (первом) русско-татарском училище Т. Байрамалибеков проработал до 1917 г. В 1918 г. он был арестован Муганской Радой и переправлен в Баку. Чрезвычайная комиссия ревкома немедленно его освободила.

После победы Советской власти в Азербайджане Т. Байрамалибеков поселился в Баку. Первое время он занимался устройством беспризорных детей в детские учреждения, а затем стал преподавать в одной из городских азербайджанских школ⁴¹.

По мере своих сил Т. Байрамалибеков участвовал и в общественной жизни республики. В декабре 1920 г. он был командирован вместе с большой группой рабочих в Шушинский и Зангезурский уезды на «Неделю крестьянина», во время которой он участвовал в проведении организационно-политической работы.

Т. Байрамалибеков был участником I съезда учителей Азербайджана в мае 1925 г., а также V и VI съездов Союза работников просвещения республики, почетным членом которого он был. В конце 1925 г. постановлением Совнаркома республики за долготелую и плодотворную педагогическую деятельность ему была назначена персональная пенсия. Педагогическую деятельность Т. Байрамалибеков оставил в 1929 г.

Никогда не ведавший покоя, Т. Байрамалибеков принялся по заданию Азербайджанского государственного научно-исследовательского института восстанавливать и редактировать собранные им за полвека легенды, сказки, сказания, поверья для подготавливаемого «Фольклора Азербайджана и прилегающих стран». В первом томе этого собрания, отпечатанного на ротаторе, помещено 17, во втором — 2, в третьем — 4 образца устного народного творчества, записанные Т. Байрамалибековым⁴².

Скончался он в Баку, на семьдесят шестом году жизни.

Т. Байрамалибеков был просветителем в самом широком смысле этого слова. Он всегда стремился словом и делом быть полезным народу, нужды которого были ему бесконечно близки и понятны.

Просветительские и педагогические взгляды Т. Байрамалибекова раскрываются в его статьях о состоянии народного просвещения, съездах учителей, о методах преподавания, в разборе пробных и показательных уроков его коллег⁴³.

Живя близ сельской местности, он совершенно объективно отмечал, что образование для крестьян на родном и русском языках — «непосредственная житейская потребность, в большинстве случаев глубоко осознанная», а средства для их удовлетворения остаются скудными и резуль-

³⁹ Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифр Д—686/28 593, лл. 3—4 (29—30).

⁴⁰ Там же, 51 (31).

⁴¹ Архив Бакгорисполкома, ф. 41, оп. 1, д. 201.

⁴² Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифры. $\frac{XIV-239}{28\ 627}$; $\frac{XIV-241}{28\ 628}$; $\frac{XIV-242}{28\ 629}$.

⁴³ Газ. «Каспий», 1884, № 105; 1890, № 253; 1895, № 232; 1903, № 52, 235, 254, 271; 1913, № 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 211; Рукоп. фонд АН Азерб. ССР шифр Д—686/28 593, лл. 2—7, 13—14, 17, 18—19, 19а—20.

таты ничтожны⁴⁴. Нельзя не вспомнить известное высказывание В. И. Ленина о том, что потребности экономического оборота всегда заставят живущие в одном государстве национальности (пока они захотят жить вместе) изучать язык большинства⁴⁵.

Т. Байрамалибеков придавал исключительно важное значение изучению русского языка азербайджанскими учащимися. Русскую школу он считал радикальным средством сближения местного населения с русским, распространения русской культуры на окраинах⁴⁶.

Вывести из тяжелого положения народ, по его убеждению, могло лишь просвещение. Как и многие другие представители передовой азербайджанской интеллигенции конца XIX — начала XX в., он переоценивал роль образования в улучшении экономического благосостояния народа, смягчении правов, в прогрессе в целом.

Всю свою сознательную жизнь Т. Байрамалибеков высоко нес звание учителя. Он был активным пропагандистом научных знаний, которые популяризировал устно и через периодическую печать. Его многочисленные корреспонденции и статьи охватывают историческую, этнографическую, экономическую тематику.

Т. Байрамалибеков был одним из самых первых учителей, откликнувшихся на призыв Кавказского учебного округа о сборе сведений, касающихся природы, истории, этнографии, устного народного творчества края.

Начав с корреспонденций из Ленкорани в газете «Каспий», Т. Байрамалибеков регулярно публиковал собранные им в азербайджанских и талышских селах легенды, сказки, поверья, различный этнографический материал.

Первые фольклорные записи относятся по крайней мере к 1883 г., а корреспонденции — к 1884 г. Печатались они главным образом в газете «Каспий», а также в «Тифлисском листке», «Рыбном деле». Под корреспонденциями стояли псевдонимы: Старый педагог, Ленкоранец, Мечтатель, Индекс и довольно часто полная фамилия автора, инициалы Т., Т-бек.

В 1884 г. в газете «Каспий», постоянным корреспондентом которой он был до 1917 г., появилась его небольшая статья о ковромачестве и жилищах Дрихского магала Ленкоранского уезда⁴⁷.

Большая часть легенд, сказаний и других видов народного творчества собрана им в 90-х годах прошлого века.

Три записки талышских легенд и поверий были опубликованы в издании Кавказского учебного округа⁴⁸.

Сбором фольклора Т. Байрамалибеков занимался до последних лет жизни. Последние записи относятся к 1935 г., и сделаны они на Апшероне, в селениях Бузовна и Маштага.

Т. Байрамалибекову принадлежит одно из самых первых и почетных мест в истории азербайджанского краеведения, которое, наряду с преподавательской деятельностью, было его вторым призванием.

Он интересовался историческими памятниками и легендами. Благодаря его записям сохранились сведения о происхождении ленкоранских крепостей, их описание, в частности, крепости Беллябырр или Беллягиль⁴⁹.

Т. Байрамалибекову удалось собрать ряд азербайджанских и прап-

⁴⁴ Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифр Д—686/28 593, л. 7 об.

⁴⁵ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 23, стр. 423.

⁴⁶ Газ. «Каспий», 1903, № 52.

⁴⁷ Газ. «Каспий», 1884, № 121.

⁴⁸ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, тт. XVII, XX, XXIV.

⁴⁹ Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифр Б—5629/28 625.

ских легенд об Александре Македонском и шахе Аббасе⁵⁰. Под каждой из его легенд, как и других образцов устного народного творчества, непременно проставлены дата, место записи, полное имя и адрес информатора. В исторических легендах даются включенные в текст хронологические и исторические данные, почерпнутые из научных книг.

Т. Байрамалибеков сделал попытку написать историю Талышского ханства, точнее присоединения его к России⁵¹. При составлении этого неопубликованного труда он пользовался семейным архивом ханов Талышинских и известной работой В. А. Потто «Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях», откуда он брал факты при изложении хода военных действий. Эта работа представляет не столько исторический, сколько литературный интерес.

В трудах Т. Байрамалибекова определенное место занимают вопросы экономического характера. Наиболее интересна в этом отношении его большая работа «Ленкорань в прошлом» или «Этнография Талышинского края». Это по сути маленькая энциклопедия Ленкоранского края, в которой дано обстоятельное изложение состояния отдельных отраслей хозяйства Ленкоранского уезда: хлебопашества, рисоводства, хлопководства, садоводства, огородничества, виноградарства, шелководства, пчеловодства, скотоводства, рыболовства, ковроткачества, деревообрабатывающего производства (изготовления орудий труда, домашней утвари, изделий из камыша и осоки)⁵².

Т. Байрамалибеков не только фиксировал свои наблюдения, но и давал оценку тем или иным отраслям хозяйства в экономике уезда, в частности пчеловодства и шелководства, что, несомненно, связано с его занятиями в учительской семинарии и на специальных курсах в Тифлисе. Он поднимал вопрос о создании школы обучения шелководству⁵³.

Важным вопросом для поднятия экономического состояния края Т. Байрамалибеков считал сбыт сельскохозяйственных продуктов, в изобилии производившихся в Ленкорани. Он неоднократно возвращался к своему проекту постройки шоссе от Ленкорани до Ардебиль, аргументированно доказывал ее необходимость и пользу⁵⁴. Т. Байрамалибеков крепкими нитями был связан с родным краем, любил и по достоинству ценил его щедрую и обильную природу, людей труда.

В своих корреспонденциях он с грустью писал о хищениях ленкоранского леса⁵⁵, богатого ценными породами древесины, об опустошительных налетах саранчи⁵⁶ и различных природных явлениях, пагубно отражавшихся на урожае, о препятствиях, создаваемых местными владельцами для охоты и рыболовства, которые являлись важным подспорьем для крестьянского хозяйства⁵⁷.

Следует отдать должное Т. Байрамалибекову: тяжелое положение крестьян он объяснял не одними стихийными бедствиями, но и социально-экономическими причинами. Его всегда занимал вопрос об улучшении благосостояния крестьян. Он наблюдал социальное расслоение в деревне, непримиримо относился к кулакам и скупщикам, которые поль-

зовались тяжелым положением крестьян, скупали у них за бесценок на корню урожай, а затем продавали его втридорога⁵⁸. В своих корреспонденциях Т. Байрамалибеков довольно прямолинейно писал о самоуправстве чиновников, о равнодушии их к судьбам народа, о вопиющих злоупотреблениях мирабов⁵⁹, которые лишали крестьян поливной воды, а следовательно, и основного продукта питания — риса.

Т. Байрамалибеков обстоятельно изучил все стороны материального и семейного быта населения Ленкоранского уезда, и составленные им описания обычаев и обрядов представляют большую ценность, благодаря свежести и точности сведений, полученных из непосредственных наблюдений. Он явился первым этнографом своего края.

Т. Байрамалибеков глубоко переживал темноту и невежество народа. В общении с народом ему немало помогали его фельдшерские познания. В отдельных случаях ему приходилось лечить обращавшихся к нему за помощью крестьян. Авторитет Т. Байрамалибекова особенно пригодился во время эпидемии холеры. В 1892 г. он был командирован в села Ленкоранского уезда для проведения санитарной пропаганды, а также сбора сведений о масштабах распространения эпидемии и борьбе с ней⁶⁰. В его корреспонденциях нередко содержались сведения о различных заболеваниях в крае, эпидемиях и эпизоотиях⁶¹.

В своих работах Т. Байрамалибеков поднимал вопрос об осушении болот, которые являлись постоянными очагами инфекционных заболеваний в крае⁶². Во время частых поездок по всему Ленкоранскому уезду он внимательно наблюдал за деятельностью знахарей и табибов, собирал данные о народной медицине, призывал крестьян обращаться к дипломированным врачам⁶³. Интерес к народной медицине Т. Байрамалибеков не утратил до конца жизни. В 1935 г., находясь на отдыхе в одном из апшеронских сел, он довольно подробно записал народные средства от желудочно-кишечных и кожных заболеваний⁶⁴. Интересны сведения об употреблении керосина. Рецепты, следует отметить, в большинстве случаев были рациональными.

Как человек просвещенный Т. Байрамалибеков остро переживал и бесправие мусульманской женщины. В своих корреспонденциях он не раз останавливался на угнетенном положении женщин в семье⁶⁵, писал о принудительных браках⁶⁶, случаях самоубийства малолетних невест⁶⁷, связанных с преждевременными и неравными браками, которые освящались религией и адатом. Эмансипацию женщин-мусульманок он считал важнейшей общественной задачей. Первым и наиболее радикальным шагом в этом направлении он считал образование и воспитание девушек — будущих матерей⁶⁸. Образование Т. Байрамалибеков рассматривал как основу материального благополучия семьи и общества. Образованная жена, по его убеждению, не только верная помощница мужа, но в случае его смерти — глава семьи, способная обеспечить существование детей.

⁵⁸ Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифр Д—686/28 593, л. 8.

⁵⁹ Газ. «Каспий», 1887, № 139.

⁶⁰ Газ. «Каспий», 1892, № 198.

⁶¹ Газ. «Каспий», 1890, № 36; 1891, № 253; 1892, № 3; 1895, № 93, 124, 143; 1896, № 265 и пр.

⁶² Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифр Д—648/28 591, лл. 15—17; Д—685/28 592, стр. 25; Д—686/28 593, л. 26.

⁶³ Там же, шифры Д—686/28 593, л. 26; Б—5621/28 616, стр. 2; газ. «Каспий», 1884, № 136; 1892, № 38.

⁶⁴ Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифр Б—5626/28 622, лл. 1—3.

⁶⁵ Газ. «Каспий», 1891, № 30.

⁶⁶ Газ. «Каспий», 1890, № 181—182; 1891, № 30.

⁶⁷ Газ. «Каспий», 1890, № 176.

⁶⁸ Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифр Д—686/28 593, лл. 21—23.

⁵⁰ Газ. «Каспий», 1893, № 197, 271, 1896, № 129, 137; 1895, № 272; Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифры Д—689/28 600, Д—690/28 601, Д—703/28 614, XXIV—239/28 627.

⁵¹ Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифр Д—687/28 597. История Талышинского края. 1885, 38 стр. рукописи.

⁵² Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифр Д—689/28 591.

⁵³ Газ. «Каспий», 1891, № 183.

⁵⁴ Газ. «Каспий», 1891, № 238; 1896, № 26; Рукоп. фонд АН Азерб. ССР, шифр Д—686/28 593, лл. 8—13.

⁵⁵ Газ. «Каспий», 1890, № 144, 143.

⁵⁶ Газ. «Каспий», 1892, № 84.

⁵⁷ Газ. «Каспий», 1897, № 12.

Сам Т. Байрамалибеков, пренебрегая проклятиями фанатичного мусульманского духовенства, дал своим дочерям и племянницам русское образование, а жену настолько хорошо обучил русскому языку (кстати, она была первой в уезде азербайджанкой, научившейся читать и писать по-русски), что она могла свободно читать художественную литературу, а, главное, — разделять интересы своих образованных детей и мужа.

Т. Байрамалибеков был непримиримым противником служителей культа всех рангов и мастей. Он не щадил представителей мусульманского духовенства, которые называли его не иначе, как «кяфиром» и «баби», и всячески препятствовали ему в его просветительской деятельности.

По воспоминаниям Марьям ханум Байрамалибековой, дочери Теймурбека, он не раз изгонялся из мечети при попытках агитировать ленкоранцев за обучение детей в русской школе. При каждом удобном случае Т. Байрамалибеков разоблачал «лжесвятых» шейхов, показывал несостоятельность суеверий и отживших религиозных обрядов⁶⁹.

Заканчивая краткий очерк о Т. Байрамалибекове, нельзя не пожелать, чтобы его деятельность как педагога, этнографа и фольклориста стала предметом обстоятельного исследования. Им опубликовано свыше пятидесяти работ, не считая огромного числа корреспонденций.

Т. Байрамалибеков внес значительный вклад в культуру своего народа, много сделал для людей как педагог и гражданин.

Нәрмин Таһирзадә

Тејмурбәј Бајрамәлибәјовун маарифчилик вә елми фәалијјәти

(1862—1937)

ХУЛАСӘ

Көркәмли маарифчи Т. Бајрамәлибәјов 1881-чи илдә Гори мұәллимләр семинаријасыны битирмиш илк үч азербайжанлы мұдавимдән бири олмушдур.

О, узун мүддәт мұәллимлик етдији Ләнкәрәндә азербайжанлы вә талыш ушағларынын рус мәктәбләринә чәлб олунмасы саһәсиндә кениш иш апармышдыр. Т. Бајрамәлибәјов шакирдләрин рус дили илә јанашы, ана дилләрини өјрәнмәсинә дә хүсуси гајғы илә јанашырды.

Т. Бајрамәлибәјов мұәллимликдән әлавә, ичтимаи ишләрдә дә фәал иштирак едирди. Ләнкәрәндә драм дәрнәји јаратмағ идејасыны илк дәфә о ирәли сүрмүшдур. Көркәмли маарифчи рус-Азербайжан гираәт-ханасынын тәшкилатчыларындан бири, Ләнкәрәндә илк рус-мүсәлман мәктәбинин банисидир.

Т. Бајрамәлибәјов педагожи фәалијјәтинин илк дөврләриндән доғма дијарын тарихи вә этнографијасы илә марағланмышдыр. Ону талышларын, бүтүн Ләнкәрән наһијәсинин илк тәдғигатчысы, Азербайчанын илк этнографы адландырмағ олар.

Т. Бајрамәлибәјов шифаһи халғ јарадычылығына даир топладығы зәнкин материалы Гафгаз гәзетләриндә вә Гафгаз тәдрис наһијәси тәрәфиндән нәшр олунан күллијјатда чап етдирирди. Онун бир чох мәгалә вә мүхбир мәктубларында иғтисади характерли мәсәләләр галдырылып, кәндлиләрин ағыр вәзијјәтиндән бәһс олунурду.

Хүсуси фелдшерлик тәһсили алмыш Т. Бајрамәлибәјов епидемијалар дөврүндә эһали арасында санитария вә кикијәнаја даир тәблиғат иши апарыр, она мұрачиәт едән кәндлиләрә тибби јардым көстәрирди.

⁶⁹ Газ. «Каспий», 1891, № 231; 1892, № 93.

Азербайчанын бир чох габагчыл зијалылары кими, Т. Бајрамәлибәјов да маарифи аилә вә чәмијјәтин мадди-рифаһынын әсасы һесаб едирди.

Т. Бајрамәлибәјов 1929-чу иләдәк педагожи фәалијјәтјни давам етдирмиш, сонра тәгаүдә чыхарағ үччилдлик Азербайчан фолклорунун һазырланмасы илә мәшғул олмушдур.

К КУРБАНОВА

О РОЛИ КАРМЕЛИТОВ В УСТАНОВЛЕНИИ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ СЕФЕВИДСКОГО ГОСУДАРСТВА С ЗАПАДНЫМИ СТРАНАМИ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ШАХА АББАСА I

(по материалам «Хроники кармелитов»)

«Хроника кармелитов и папская миссия в Персии в XVII—XVIII вв.» — ценный источник, освещающий социально-экономическое и политическое положение Сефевидского государства, в которое, как известно, входил Азербайджан. Автор данной статьи освещает только дипломатическую сторону деятельности кармелитов, появившихся в Сефевидском государстве в самом начале XVII в.

Записки кармелитов, характеризующие деятельность этих миссий, были изданы в Лондоне в 1939 г. на английском языке анонимным публикатором-кармелитом под названием «Хроника кармелитов в Персии и папская миссия в XVII—XVIII вв.»¹. «Хроника кармелитов» — это своего рода отчет о папской миссии, где приводится переписка папских епископов с сефевидскими шахами. Документы, приведенные в данном источнике, взяты из архивов Ватикана. Этот источник позволяет выявить роль католических миссионеров в установлении и развитии дипломатических отношений шаха Аббаса I с западными странами. Частично эта тема нашла свое отражение в статьях Л. А. Семенов², А. П. Новосельцева³, Н. Фальсафи⁴, М. Гарави⁵.

В XVI—XVII вв. в связи с колониальной экспансией ряда европейских государств на Ближнем Востоке в Сефевидскую державу устремились купцы-путешественники, искавшие рынки сбыта своих товаров и рынки приобретения шелка-сырца, необходимого для развивающейся

текстильной промышленности европейских стран. XVI—XVII века отмечены многочисленными поездками путешественников в Сефевидское государство.

«В это время (XVII в. — К. Ч.) в Азербайджан проникают католические миссии, которые явились деятельными пособниками устремившихся на Восток европейских купцов-путешественников в связи с развитием колониальной политики европейских стран на Востоке. Здесь были купцы, приезжавшие с коммерческими и политическими целями, и миссионеры, стремившиеся распространить католичество в Азербайджане, Иране и других странах Востока»⁶.

Как подчеркивает Л. А. Семенова, появление кармелитов на Востоке, в частности в Сефевидской державе, объясняется в основном колониальной экспансией молодой европейской буржуазии. Кармелитские миссии являлись форпостом европейского проникновения в это государство⁷.

Наряду с иезуитами, доминиканцами, августинцами в Иран и в Азербайджан проникали и кармелиты⁸, которые приезжали в эти страны с особой миссией от папы римского к шаху Аббасу I. Миссия кармелитов в Сефевидском государстве носила не только религиозный, но и дипломатический характер: об этом свидетельствуют большая дипломатическая переписка, которая велась между папой римским и шахом Аббасом I (1587—1629), и обмен дипломатическими миссиями между государствами Европы и двором шаха Аббаса I.

Основная деятельность кармелитов, инструкции которым давал папа римский, была направлена на создание антитурецкого блока.

В 1593 г. началась война Турции со «Священной Римской Империей»*. Незадолго до начала войны папа Клемент VIII (1592—1604) написал шаху Аббасу письмо, призывая его присоединиться к антитурецкой коалиции западных стран⁹. Но шах не откликнулся на этот призыв, ему нужна была передышка. Он прежде всего решил осуществить военную реформу — создать регулярные войска.

При шахе Аббасе I начались самые широкие дипломатические и торговые отношения с европейскими странами. Они осуществлялись главным образом через папу римского, который использовал кармелитов как папских послов, чтобы проводить свою политику, заключавшуюся в защите христианства от турок¹⁰.

Необходимо отметить, что папа Клемент VIII, посылая кармелитов в начале XVII в. в Сефевидское государство, ставил перед ними весьма важную задачу — войти в доверие к шаху Аббасу, чтобы склонить его к политическому союзу, направленному против Турции. «Идейный вождь всей католической Европы папство являлось вдохновителем всех выступлений западных держав против турок»¹¹.

⁶ С. Б. Ашурбейли. Очерки истории Баку. Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, стр. 214.

⁷ Л. А. Семенова. Указ. работа, стр. 108.

⁸ Кармелиты — члены католического монашеского ордена, созданного в Палестине во II половине XII в. Первоначально резиденция монахов находилась на горе Кармель, отсюда и происходит название ордена. В 1247 г. римский папа Иннокентий IV утвердил орден кармелитов на правах так называемых нищенствующих орденов, являвшихся важной опорой католической церкви. См.: БЭС, т. 20, М., 1953, стр. 230.

⁹ A Chronicle..., vol. I, p. XXVII—XXXII.

¹⁰ Там же, стр. 68, 69.

¹¹ Э. М. Шахмалиев. Европейские путешественники в Азербайджане в XVI веке. Тезисы докт. дисс. Баку, Изд-во АГУ им. С. М. Кирова, 1947, стр. 2.

* Германия, Нидерланды, Италия; см.: «История дипломатии», т. I, М., 1959, стр. 251.

¹ A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-th and XVIII-th centuries. London, 1939, vol. I—II. Далее: A Chronicle...

² Л. А. Семенова. Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран. «Ближний и Средний Восток». Сб. ст. М., 1962.

³ А. П. Новосельцев. Русско-иранские отношения во II половине XVI в. Сб. ст. М., 1961.

⁴ نصرالله فلسفی «تاریخ روابط ایران و اروپا در دوره صفویه» قسمت اول، تهران ۱۳۱۲.

⁵ دکتر محمد غروی «خلاصای از مناسبت کسبای روم با ایران»: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، تبریز، ۱۹۷۰. ۷۱. ۹۲-۹۵. N.

Одной из главных задач кармелитов было распространение католичества среди населения Сефевидского государства. Но приходится констатировать тот факт, что «проповедь христианства в Персии в XVII в. успеха не имела»¹². Миссионерская деятельность кармелитов весьма активно развивалась только среди незначительной части христианского населения, а именно среди армянского, особенно купечества, которому было выгодно принимать католическую веру. Используя посредничество кармелитов, эти купцы с большей гарантией получали деньги из Европы.

С целью создания военно-политического союза с европейскими странами в 1559 г. шах снарядил посольство во главе с Антони Шерли и Гусейн-Али-беком в Европу (1599—1602), шах преследовал две цели: «Одна цель — объединиться с государствами Европы против Турции, другая цель — заключить торговые договоры с этими государствами о продаже шелка, находившегося в его личной монополии»¹³. Первым секретарем посольства был Орудж-бек, принадлежавший к знати азербайджанского племени баят. Он был известен под именем Дон Хуана Персидского (позже он остался в Испании и принял католичество)¹⁴. Сефевидское посольство побывало в Германии, Италии и Испании. В Риме Антони Шерли и Гусейн-Али-бек были приняты папой Клементом VIII.

Далее посольство последовало в Испанию, где Гусейн-Али-бек вручил испанскому королю Филиппу III (1598—1621) послание шаха Аббаса I¹⁵. Антони Шерли из Европы не вернулся, он стал служить при дворе испанского короля¹⁶.

Европейские страны главным образом интересовало получение торговых привилегий от правительства шаха Аббаса I. Стремление европейских держав проникнуть в Азербайджан диктовалось в основном тем, что он являлся одним из главных поставщиков шелка-сырца, отличавшегося высоким качеством и имевшего большой спрос на европейских рынках.

Шах Аббас I, стремясь к укреплению связей с Европой, декларировал в 1599 г. свободу проповеди христианства в Сефевидском государстве. Христианским купцам было предоставлено право торговать в шахских владениях¹⁷. «Грамота о пожаловании торговых привилегий» была вручена послом Гусейн-Али-беком от имени шаха Аббаса I 8 января 1601 г. в Праге императору Рудольфу II (1576—1612)¹⁸. Грамота была подписана Антони Шерли и Гусейн-Али-беком и препровождалась официальным письмом, в котором сообщалось, что оно дано шахом Аббасом I послу сэру Антони Шерли — рыцарю Англии¹⁹. В этом документе шах Аббас I предлагал свою дружбу христианским государям, а также разрешал христианским купцам торговать в его владениях и свободно исповедовать свою религию²⁰.

Шах Аббас I сообщал в письме, что он готов начать войну против Турции. Целью шаха Аббаса I было изгнание турок с земель Азербайджана. Этим и определялся его курс на политическое сближение с государствами Западной Европы и на установление с ними дипломатических, а также взаимовыгодных торговых отношений. Предоставляя привилегии, он тем самым стремился привлечь капитал европейских купцов в страну и поощрить внешнюю торговлю с европейскими странами. Для этого он использовал путешественников англичан — братьев Шерли и кармелитов, устремившихся, как уже отмечалось выше, в Азербайджан и Иран в самом начале XVII в.

2 мая 1601 г. шах Аббас I получил письмо от папы Клементя VIII, в котором последний выражал свое удовлетворение решением шаха о предоставлении торговых привилегий христианским купцам, права строить церкви и храмы в его владениях, а также предоставления свободы вероисповедания христианам, особенно тем, которые будут присланы папой римским во владения шаха Аббаса Великого²¹. Согласно просьбе шаха Аббаса I направить постоянное посольство в Сефевидское государство Клемент VIII послал туда 4 июля 1604 г. группу монахов ордена босоногих кармелитов Дж. Таддеуса, Павла Симона, Винсента²².

Как отмечает М. Гарави, с приходом к власти Сефевидов связи Ватикана и персидского двора становятся более тесными. Один из послов папы Павла V отец Павел Симон был послан в самом начале XVII в. ко двору шаха Аббаса I с письмами от германского императора, польского короля, от кардинала Синтуса и Марко де Вильно. Отец Симон просил шаха написать письма государям Европы с призывом к войне против Турции²³.

Некоторое время кармелиты Таддеус, Павел Симон и Винсент находились в Баку, Шемахе, Ардебиле²⁴, чтобы получить разрешение шаха на въезд в столицу. Посланцев папы римского окружили вниманием и почестями²⁵. Павла Симона, Джона Таддеуса и Винсента, прибывших в Баку 27 сентября 1607 г. поселили в одной из апшеронских деревень²⁶. Кармелиты сообщают, что Зульфугар-хан — «вице-король» (беглярбек — К. Ч.) провинции Ширвана в то время пребывал в Баку²⁷. Кармелиты доставили шаху Аббасу письмо, посланное ими через одного армянина к хакиму (правителю — К. Ч.) города Баку, в котором, в частности, говорилось: «Самому светлейшему и могущественному шаху от папы римского Павла V (1605—1621)*. Глава христианских государей послал нас с письмом от него и с секретным поручением к Вашему Величеству. Мы привезли также письма от римского императора Рудольфа, от Сигизмунда III (1566—1632) — короля Польши и других христианских государей для Вашего Величества»²⁸.

В Казвине члены папской миссии познакомились с англичанином Робертом Шерли, братом упомянутого выше Антони Шерли. По словам кармелитов, Роберт Шерли 10 лет жил в Персии и состоял на службе у

¹² В. В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925, стр. 113.

¹³ Н. Фальсафи. История сношения Ирана и Европы в период Сефевидов. ч. I. Тегеран, 1316 г. х., стр. 30.

¹⁴ О. А. Эфендиев. Дон Хуан Персидский или Орудж-бек Баят. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права». 1966, № 2, стр. 63—65.

¹⁵ О. А. Эфендиев. Указ. работа, стр. 66; С. Б. Ашурбейли. Указ. работа, стр. 181.

¹⁶ Там же, стр. 66; С. Б. Ашурбейли. Указ. работа, стр. 182.

¹⁷ A Chronicle..., vol. I, pp. 68—69; Н. Заходер. История восточного средневековья. М., 1944, стр. 146.

¹⁸ A Chronicle..., vol. I, p. 69.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, стр. 69, 82.

²¹ A Chronicle..., vol. I, p. 82.

²² Там же, стр. 101.

²³ М. Гарави. Краткий обзор из истории взаимоотношений Ватикана с Ираном.

دانشکده ادبیات و علوم انسانی. تبریز، ۷۱. ۱۹۷۷، ص ۲۷۵.

²⁴ A Chronicle..., vol. p. 11.

²⁵ Там же, стр. 112.

²⁶ Там же.

²⁷ С. Б. Ашурбейли. Указ. работа, стр. 226, 249.

²⁸ A Chronicle..., vol. I, p. 113.

* Ко времени прибытия кармелитов в Сефевидское государство, выехавших из Рима в 1604 г. и прибывших в 1607 г., Клемент VIII умер, и папой был провозглашен Павел V. См.: Советская историческая энциклопедия, т. 10. М., 1967, стр. 709.

шаха. Кармелиты хотели поближе познакомиться с англичанином, надеясь через него получить информацию о политической и экономической ситуации в стране, а также узнать о намерениях шаха. 3 января 1608 г. шах дал аудиенцию кармелитам; при этом их сопровождали два епископа и Мехмендар²⁹. При встрече шаху было вручено послание от папы Павла V, в котором выражалась радость по поводу блестящих побед, одержанных шахом над турками³⁰. Это официальное послание папы римского призывало к созданию военного союза против Турции³¹.

В начале документа подчеркивалось, что кармелиты являются дипломатическими послами Павла V, и они уполномочены вести переговоры относительно союза, который папа римский желал бы создать между всеми христианскими государями. Папа римский призывал шаха Аббаса I присоединиться к этому союзу и оказать помощь в войнах против турок. Ниже приводятся некоторые пункты этого документа³².

Второй пункт гласил: «Его Преосвященство хочет получить большое войско и объединить и побудить христианских государей напасть на турок с моря с большой армадой. Его Преосвященство очень просит Вас (шаха — К. Ч.) продолжать героически сражаться против общего врага на суше, а также в направлении Алеппо».

Третий пункт: «Его Преосвященство предлагает послать Вам инженеров и военных специалистов с тем, чтобы можно было бы использовать в этом или в любом другом мероприятии, Его Преосвященство желает выяснить у Вашего Величества и сообщить папе, какой вид артиллерии и сколько артиллеристов могло быть необходимо для отправки Вам».

Четвертый пункт. Папа предлагает аккредитовать при Вашей королевской персоне выдающегося человека в качестве своего посла и просит, чтобы Ваше Величество послал ко двору папы своего постоянного представителя, который жил бы в Риме, так как желательно, чтобы секретные связи и планы между Вашим Величеством и папой были бы более частыми, ибо это необходимо для стимуляции войны против турок».

3 января 1608 г. кармелиты посетили главного визиря этимад-ад-доуле. Они просили от имени папы римского добиться санкции шаха для разрешения Роберту Шерли вернуться в свою страну. Этимад-ад-доуле Хатимбек Ордубади³³ добился этого разрешения, но визирь просил, чтобы шах отправил Р. Шерли в качестве посла к папе римскому и к христианским государям в ответ на миссию кармелитов. Шах Аббас согласился с этим предложением. Роберт Шерли, оставшийся при дворе шаха, был его послом и совместно с кармелитами помогал завязывать дипломатические и торговые отношения с римским папством, Испанией, Польшей, Англией, Голландией.

Кармелиты в своих донесениях, которые они обязаны были посылать папе римскому, отмечали большие изменения в политической обстановке, происшедшие в Сефевидском государстве со времени их отъезда из Рима в 1604 г. и до прибытия в страну в 1607 г. В «Хронике» сообщается о военных победах, одержанных шахом Аббасом I в 1605 и 1606 гг. над турецким султаном: «Персы захватили весь Ширван за исключением Демиркапи* и Шемахи, которые они сейчас осаждают»³⁴. Шах Аббас I, одержав такую блестящую победу, дал понять папе римскому, что его огром-

ная армия одна сможет уничтожить турок. Об этом папе римскому сообщил кармелит Павел Симон³⁵.

Западные государства рассчитывали на сильную армию шаха Аббаса I и стремились к созданию военного союза против Турции. С этой целью они посылали посольства ко двору шаха. Так, в ответ на посольство шаха Аббаса I, в лице Гусейн-Али-бека и англичанина Антони Шерли, Рудольф II отправил в 1602 г. в Сефевидское государство Стефана Какаша фон Залонкемени просить у шаха поддержки против Турции. Эту дипломатическую миссию довел до конца его секретарь Тектандер, поскольку Стефан Какаш умер в пути около г. Ленкорани в 1603 г. Тектандер по возвращении в Прагу опубликовал описание своего путешествия, но о дипломатических переговорах Тектандера в этих записях почти ничего не говорится³⁶.

Шах Аббас тоже посылал своих послов в страны Европы. Придворный шаха Аббаса I Бастам Кули-бек был послан к папе римскому с дипломатическим заданием, но в пути его настигла смерть³⁷. Другим послом шаха Аббаса I был Зайн-уль-Абдин-бек. Как сообщается в «Хронике кармелитов», в марте 1606 г.³⁸ в Праге среди послов кармелитов также находился и посол шаха Аббаса I Зайн-уль-Али-бек. Он хотел сопровождать русских послов, направлявшихся во владения шаха Аббаса I. Но на пути в Исфаган 2 апреля 1607 г. кармелиты и Зайн-уль-Абдин-бек были задержаны в Казани, и только 26 августа 1607 г. они смогли уехать из Астрахани в Баку. Позднее Зайн-уль-Абдин-бек побывал в Голландии, куда прибыл 12 июня 1608 г., и пробыл в этой стране 12 дней. Из Голландии Зайн-уль-Абдин-бек уехал во Фландрию, а затем через Францию в Испанию³⁹.

В 1608 г. шах Аббас посылает Роберта Шерли и Али Кули-бека с официальным письмом в Европу для ведения переговоров о союзе против Турции. Это была первая дипломатическая миссия Р. Шерли в качестве посла ко всем христианским государям, и в частности к папе римскому. Шах излагал в письме отчет о всех своих действиях, принятых против турок⁴⁰. Роберт Шерли, имея при себе письма шаха Аббаса, вместе с послом Али Кули-беком посетил московский двор и подарил Великому князю* шатры, ковры⁴¹.

В начале апреля 1609 г. послы проследовали в Польшу, где получили у польского короля аудиенцию, и в их честь был устроен великолепный прием⁴². Затем Р. Шерли и Али Кули-бек побывали у императора Рудольфа II и имели совместную аудиенцию⁴³. Наконец, 9 сентября 1609 г. они отбыли к папе римскому. Роберт Шерли вручил папе документ, который хранится в архивах Ватикана и датирован 4 сентября 1609 г. под названием «Note verbale», т. е. «Устное соглашение»⁴⁴. Документ был вручен Робертом Шерли папе Павлу V. Из предисловия к этому документу видно, что шах Аббас I оказывал весьма большое доверие своему посланнику Роберту Шерли, так как в начале документа, в частности, говорится: «Великий Суфи шах Персии, мой повелитель, в письме,

³⁵ A Chronicle..., vol. I, p. 98.

³⁶ Путешественники об Азербайджане, т. 1. Сост. З. И. Ямпольский. Изд-во АН Азерб. ССР, 1961, стр. 174—177.

³⁷ A Chronicle..., vol. I, p. 109.

³⁸ Там же, стр. 111—112.

³⁹ Там же, стр. 145.

⁴⁰ Там же, стр. 170.

⁴¹ Там же, стр. 143.

⁴² Там же, стр. 145.

⁴³ Там же, стр. 147.

⁴⁴ Там же.

* Царь Борис Годунов.

²⁹ A Chronicle..., vol. I, p. 124.

³⁰ Там же, стр. 127.

³¹ Там же.

³² Там же, стр. 127, 128.

³³ Там же, стр. 97; А. А. Рахмани. Тарих-и алам арай-и Аббаси как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960, стр. 142.

³⁴ A Chronicle..., vol. I, p. 97; А. А. Рахмани. Указ. работа, стр. 142.

* Дербент.

которое он написал Вашему Преосвященству, просит Вас поверить тому, что я скажу от его имени, и он приказал мне поместить эти параграфы в письменной форме, чтобы ответ мог быть дан пункт за пунктом»⁴⁵. Из этого следует, что шах Аббас дал Роберту Шерли инструкции, согласно которым последний оформил документ, поставив свою подпись и печать* в Риме 4 октября 1609 г.⁴⁶ Это соглашение, состоявшее из 10 пунктов, предусматривало заключение военного союза против Турции⁴⁷. Шах в этом соглашении призывал употребить огромный авторитет и уважение, которым пользуется папа римский. Во втором пункте договора шах Аббас безгранично благодарил Его Преосвященство за предложение, которое он высказал при посредничестве кармелитов, создать союз христианских государств на море, выступающих против общего врага — Турции. В одном из пунктов соглашения шах Аббас выступил против личных контактов отдельных государств Европы с султаном Турции; он настаивал на том, чтобы папа римский аннулировал такие соглашения и примирил государств друг с другом с тем, чтобы все силы и возможности направить против общего врага — Турции. Седьмой пункт соглашения предусматривал координацию военных действий всех членов союза государств и при этом обмен послами этих государств. Документ заканчивался словами шахского посланника Роберта Шерли.

Но это соглашение, выдвинутое шахом Аббасом, осталось на бумаге. Шах впоследствии убедился, что христианские государства фактически не собираются выступать против Турции прежде всего из-за раздоров внутри сколачиваемого папой римским антитурецкого блока⁴⁸. Эти государства надеялись основную тяжесть борьбы против турок переложить на сильную армию шаха Аббаса. Шах Аббас разгадал их замысел и в 1609 г., разгневанный на испанского короля Филиппа III, в присутствии кармелитов заявил, что «если бы не его война с турками, то последние сокрушили бы христиан и овладели бы самим Римом»⁴⁹. Несмотря на обещания со стороны папы римского, короля Испании, императора Рудольфа II и польского короля, шах Аббас фактически военной помощи от них не получил. Отношения шаха с европейскими государствами стали все более ухудшаться. Об этом свидетельствует, в частности, письмо от 14 мая 1609 г.⁵⁰, написанное Джоном Таддеусом епископу Винсенту. В нем сообщается, что шах Аббас I предупредил одного из епископов, жившего в Исфагане, что если король Испании Филипп III в 1609 г. не начнет войну, с турками, то они (франки)** должны будут вернуться в свою страну⁵¹.

В 1610 г. шах Аббас, разгромив турецкое войско вблизи Тебриза⁵², которым командовал Мурад Паша, решил обратиться с новыми просьбами к государям Европы с призывом организовать военное выступление против Турции. Шах предложил торговать персидскими коврами и шелком через Россию и Польшу с тем, чтобы торговые пути не проходили через турецкие владения⁵³. Цель шаха Аббаса I состояла в том, чтобы лишить Турцию выгодного транзитного пути. Дипломатическую миссию шах Аббас возложил на кармелита Дж. Таддеуса. По указу шаха послед-

ний в 1611 г. должен был отправиться к московскому государю, а также к королю Польши и папе римскому⁵⁴. Но по пути это посольство было задержано в Астрахани. Несмотря на обмен посольствами шаха Аббаса I с русским правительством, «русские власти не без основания подозревали, что отцы-кармелиты действовали в своих сношениях с шахом в интересах польского короля»⁵⁵. Этим объясняется то, что посольство во главе с кармелитом Таддеусом, направленное в Польшу шахом Аббасом в 1611 г., было задержано, а сопровождавшие его лица заключены в тюрьму и освобождены только в 1614 г. Верительные грамоты и письма шаха Аббаса I к европейским государям были отобраны у послов и уничтожены⁵⁶.

Путешествие Роберта Шерли в страны Европы большой пользы не принесло, но теплый прием, оказанный Р. Шерли германским императором, папой римским, королем Испании, и выгоды, полученные шахом от его политической и торговой деятельности в течение нескольких лет, были причиной того, что шах вторично послал Шерли в Европу⁵⁷.

Поэтому, когда в 1615 г. Роберт Шерли прибыл в Исфаган после своего первого путешествия в страны Европы, ему через несколько месяцев было приказано ехать в Испанию⁵⁸. Роберт Шерли согласился на это при условии, что с ним отправится кармелит Дж. Таддеус. Однако шах решил послать отца Редемпта⁵⁹ и по этому поводу издал специальный фирман, датированный 1024 г. хиджры*, в котором указывалось, что Роберт Шерли и отец Редемпт являются послами шаха и им должны оказывать уважение и теплый прием⁶⁰. Целью второго посольства Р. Шерли и отца Редемпта к папе римскому и королю Испании Филиппу III были опять-таки переговоры относительно совместной борьбы против Турции и восстановления дружеских отношений с Испанией, которые незадолго до этого ухудшились из-за разногласий по поводу Ормуза.

Из вышеизложенного можно сделать следующие выводы: во-первых, кармелиты в Сефевидском государстве в период правления шаха Аббаса I выполняли роль папских послов; одной из основных задач кармелитов, появившихся при дворе шаха Аббаса I в самом начале XVII в. (1607 г.), было установление политических связей с тем, чтобы склонить шаха Аббаса к союзу с европейскими государствами против Турции. Об этом свидетельствует обмен дипломатическими посланиями между папой римским и шахом Аббасом I. Папа римский стремился к дипломатическому союзу с шахом Аббасом, так как это была единственная держава, способная противостоять сильной и агрессивной Турции.

Главная политическая цель шаха Аббаса I и папы римского — создать антитурецкий блок — не была достигнута, ибо религиозные войны и Тридцатилетняя война помешали европейским странам сконцентрировать свои силы для борьбы с турками⁶¹. К тому же между европейскими странами не было согласия в вопросе союза против Турции.

Шах Аббас стремился также расширить международные связи с европейскими странами, чтобы обеспечить себе их поддержку против

⁴⁵ A Chronicle..., vol. I, p. 147.

⁴⁶ Там же, стр. 147.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Э. М. Шахмалиев. Указ. работа, стр. 1.

⁴⁹ A Chronicle..., vol. I, p. 177.

⁵⁰ Там же, стр. 201.

⁵¹ Там же, стр. 194.

⁵² Там же.

⁵³ Там же.

* Печать на персидском языке.

** Франками в Сефевидском государстве назывались все европейцы.

⁵⁴ A Chronicle..., vol. I, p. 144.

⁵⁵ А. П. Новосельцев. Международные связи России до XVII в., М., 1966, стр. 110.

⁵⁶ A Chronicle..., vol. I, p. 197.

⁵⁷ Н. Фальсафи. Указ. работа, стр. 81; A Chronicle..., vol. I, p. 216.

⁵⁸ A Chronicle..., vol. I, p. 216.

⁵⁹ Н. Фальсафи. Указ. работа, стр. 196.

⁶⁰ A Chronicle..., vol. I, p. 197.

⁶¹ Л. А. Семенова. Указ. работа, стр. 104.

* Соответствует 1615 г.

султанской Турции, агрессивная политика которой была направлена на захват богатых земель Азербайджана. Шах Аббас стремился отстоять одно из богатейших владений Сефевидского государства — Азербайджан. Стремление Турции захватить Азербайджан диктовалось также стратегическими соображениями — через Азербайджан проходил важный караванный путь европейско-азиатской торговли.

Во-вторых, в период правления шаха Аббаса I международные связи Сефевидского государства носили не только дипломатический, но и экономический характер. Европейские страны интересовала главным образом торговля. Торговые привилегии, полученные европейскими странами в период правления шаха Аббаса I, давали возможность этим государствам на льготных условиях покупать ширванский и гиланский шелк-сырец. Установление дипломатических отношений с правительством шаха Аббаса вместе с тем облегчало развитие торговых отношений с Сефевидским государством, являвшимся главным поставщиком шелка-сырца.

Ч. А. Гурбанова

I Шах Аббасын һакимијјәти дөврүндә Сәфәви дәвләтинин харичи өлкәләрә дипломатик әлағәләринин јарадылмасында кармелитләрин ролуна даир

ХУЛАСӘ

Мәғаләдә XVII әсрин әввәлләриндә I Шах Аббасын сарајына дипломатик тапшырыгла кәлмиш католик миссионерләрин—кармелитләрин фәалијјәтиндән бәһс едилир.

Кармелитләрин әсас мәгсәдләриндән бири Авропа өлкәләринин Түркіјә гаршы јөнәлдилмиш иттифага чәлб етмәк иди. Түркіјә Азербайҗаны да ишғал етмәк сијасәти јүрүдүрдү. Кармелитләр Сәфәвиләр дәвләтинин Авропа өлкәләри илә тичарәт мүнәсибәтләринин кенишләнмәсиндә фәал иштирак едир, тичарәт мугавиләләри бағланмасында вәсикә тәһрири ролуну ојнајырдылар.

Г. Ш. ОРУЧОВ

ГАФГАЗ ДӨЈУШУ ЗАМАНЫ АЗӘРБАЈҖАН ЗӘҺМӘТКЕШЛӘРИНИН ВӘТӘНПӘРВӘРЛИЈИ

Гафгаз уғрунда мубаризә бөјүк сијаси, һәрби-стратежи вә бејнәлхалғ әһәмијјәтә малик иди. Гафгаз дөјүшләри заманы Совет Иттифагы халғларынын достлуғу, гаршылығлы әлағәси, чәбһә илә арханын Ленин бирлији өзүнү парлаг сурәтдә көстәрди. Азербайҗан халғы Гафгаз дөјүшләри заманы јүксәк мәһәви-сијаси бирлик, партијаја сонсуз мәһәббәт, гәләбә наминә архада мисилсиз фәдакар әмәк вә вәтәнпәрвәрлик нүмајиш етдирди.

В. И. Ленин өјрәдирди ки, мұһарибә халғын бүтүн мадди вә мәһәви гүввәләринин чидди сурәтдә имтаһан едир. Мұһарибәдә бу вә ја башга халғын әскәри рәшадәти вә дөјүш габилијјәти илә јанашы, онун мәһәви-сијаси симасы вә вәтәнпәрвәрлији дә өзүнү ајдын сурәтдә көстәрир. Фашист ишғалчыларына гаршы Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндә совет халғы чәбһәдә вә архада мисилсиз һүнәр, јүксәк вәтәнпәрвәрлик нүмунәләри көстәрмишдир. Өлкәмиз үчүн ағыр имтаһан дөврүндә Азербайҗан халғы да дүшмән үзәриндә гәләбә наминә әлиндән кәләни етмишдир. Азербайҗан халғынын вәтәнпәрвәр әмәлләри өзүнү дөјүшчүләрә совғат вә һәдијјәләр көндәрмәк, мұдафиә фондуна пул вә гијмәтли шејләр вермәк, танк вә тәјјарә дәстәләри јаратмағ, јаралы дөјүшчүләрә, көчүрүлән әһалијә гајғы көстәрмәк, чәбһәчи аиләләринә јардым етмәк, азад олунмуш рајонлара гардашлығ көмәјиндә вә с. өзүнү көстәрмишдир.

Азербайҗан халғынын фәдакар әмәјинин вә вәтәнпәрвәр ишинин тәшкилатчысы Азербайҗан Коммунист Партијасы иди. Азербайҗан КП МК-нын гәрары илә һәлә 1941-чи илин октябрында Совет Ордусу дөјүшчүләринә исти палтар топламағ, совғат вә һәдијјәләр көндәрмәк ишини мутәшәккил сурәтдә тәшкил етмәк үчүн хусуси республика комиссијасы јарадылмышды. Ејни заманда Азербайҗан КП МК вә Азербайҗан ССР ХКС-нин 1941-чи ил 29 октябр тарихли гәрары илә әһалидән топланан јундан вә диқәр хаммалдан мұхтәлиф кејим шејләри һазырламағ үчүн республиканын јүнкүл сәнајә мұәссисәләринә вә Азербайҗан сәнәт шурасы артелләринә хусуси план верилмишди¹.

Азербайҗан зәһмәткешләри гәләбә наминә һәр чүр чәтинлијә гатлашыр, өзләринин еһтијач вә тәләбләрини мәһдудлашдырыр, гәнаәт-

¹ Гараш Мәдәтов. Азербайҗан Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндә. 1941—1945-чи ил. Баки, 1965, сәһ. 309.

лө жыгдылары пул вә гижмәтлн шејләри мұдафиә фондуна верирди-
ләр. Азәрбајчанда минләрлә ананын, гыз вә кәлинин һазырладығы
исти палтар, чораб, әлчәк, дәсмал вә с. Вәтәнин мұдафиәчиләринә
көндәрилди.

Чәбһәјә үмүмхалг јардымы Гафгаз уғрунда дөјүшләр заманы да-
һа кениш вүс'әт алмышды. Гафгаз уғрунда дөјүшләрин ән гызғын
чағында республикамызда «Азәрбајчан колхозчусу» танк дәстәсини
јаратмаг тәшәббүсү ирәли сүрүлдү². Танк дәстәси јаратмаг үчүн вәса-
ит топланылмасы колхоз кәдиндә совет вәтәнпәрвәрлијинин әсил нү-
мајишинә чеврилди.

1942-чи илин ијулундан 1943-чү илин октябрынадәк республика-
да танк вә тәјјарә дәстәләри јаратмаг үчүн мұдафиә фондуна 170 мил-
јон манат пул верилди. 1942-чи илдә республикадан Сталинград вә
Гафгаз мұдафиәчиләринә әрзаг вә мұхтәлиф әшјалардан ибарәт 212
мин бағлама, 146 вагон кәнд тәсәррүфаты мәнсуллары көндәрилмиш-
ди³.

Азәрбајчан халгы 1941—1942-чи илләрдә танк вә тәјјарә дәстәләри
һазырламаг үчүн мұдафиә фондуна 230 милјон манат пул вермишди⁴.
Онларча истәһсалат габагчылы, колхоз сәдри, бригадир, мангабаш-
чысы, инчәсәнәт хадими, мүәллим, һәким, комсомолчу, пионер танк вә
тәјјарә дәстәләри јаратмаг үчүн мұдафиә фондуна он мин манатларла
пул вермишди.

ССРИ халг артисти, бәстәкар Үзејир һачыбәјов Дәвләт Мұдафиә
Комитәсинә көндәрдiji мәктубунда јазмышды: «Мән Азәрбајчан инчә-
сәнәти» танк дәстәсинә 25 мин манат пул вермишәм. Гој бизим пулла-
рымызла гајрылан танклар минләрлә башга зәһмли совет машиналары
илә бирликдә дүшмәнин бағрыны јарсын, она өлдүрүчү зәрбәләр ен-
дирсин»⁵.

Ағдам рајонундакы Н. һачыјев адына колхозун үзвү, 90 јашлы
Сәадәт Нәчәф гызы танк дәстәси јаратмаг үчүн 30 мин манат вермиш-
ди. Вәтәнпәрвәр гадын «Бакински рабочи» гәзетинә көндәрдiji мәк-
тубда јазмышды: «Мән жыгдығым пулу бөјүк мәмнунијәтлә Совет Ор-
дусунун техники гүдрәтини артырмага верирәм. Гој мәним бу азачыг
пайым да дүшмәнин тезликлә дармадағын едилмәси ишинә хидмәт
етсин»⁶.

Јевлах рајонундакы Фрунзе адына колхозун үзвү, 110 јашлы Са-
ләһ Әли оғлу Нүсәјнов танк дәстәси јаратмаг үчүн 100 мин манат пул
вермишди. Дөјүшчүләрдән Иван Аниконов, Николај Серкејев, Семјон
Чернышевич, гвардијачы Әли Бабајев Саләһ әмијә мәктуб јазараг онун
вәтәнпәрвәрлијинә вәләһ олдугларыны билдирмиш, онлары оғуллуға
көтүрмәсини хаһиш етмишдиләр. Саләһ әми бу дөјүшчүләри
оғуллуға көтүрмүш вә онларла мүнтәзәм олараг әлағә сахламышды⁷.

Совет Ордусунун техники гүдрәтини артырмаг үчүн ССРИ ХКС-
нин 1942-чи ил 12 апрел тарихли гәрары илә 20 ил мүддәтинә 20 мил-
јард манат мәбләғиндә һәрби истиграз бурахылмышды. Республика-
мызын зәһмәткешләри дөвләтин бу тәдбирини үрәкдән бәјәнмиш вә
һәрби истиграза бөјүк руһ јүксәклији илә јазылмышдылар. Истиграз
бурағылан биринчи күн Бақы вә онун рајонларында 33.189 мин манат,
Кировабадда 3.185 мин манат, Ләнкәранда 1.613 мин манат вә Көјчај-
да 1.151 мин манат мәбләғиндә һәрби истиграз алынмышды. Үмумиј-

² «Коммунист» гәзети, 12 декабр 1942-чи ил.

³ Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Бақы, 1964, сәһ. 615

⁴ Јенә орада, сәһ. 619.

⁵ «Бакински рабочи» гәзети, 25 декабр 1943-чү ил.

⁶ Јенә орада.

⁷ «Коммунист» гәзети, 18 апрел 1943-чү ил.

јәтлә, республикамызын зәһмәткешләри 1942-чи илдә дөвләтдән 251
милјон манат, 1943-чү илдә илә 371 милјон манат мәбләғиндә истиграз
алмышдылар⁸.

Гафгаз уғрунда дөјүшләр заманы әскәрләрә исти палтар топланы-
лыб көндәрилмәси кениш вүс'әт алмышды. Гафгаз мұдафиәчиләринә
мұхтәлиф нөв исти палтар, дәри јарымкүрк, сырыглы, исти ајаггабы,
әлчәк, туман-көјнәк, гулаглы папаг, јун чораб, дәсмал, ијнә-сап, он
минләрлә зәрф, почт маркасы, јазы кағызы көндәрилди⁹. 1942—1943-
чү илләрдә Гафгаз мұдафиәчиләринә 1.60 1.540 әдәд мұхтәлиф әшјалар
топланмыш, чәбһәјә 125 вагон исти палтар көндәрилмишди¹⁰.

Бөјүк Октябр сәсиалист ингилабынын 25-чи илдөнүмү мүнәси-
бәти илә Азәрбајчан зәһмәткешләри Гафгазын мұдафиәчиләринә 60
вагон совгат, о чүмләдән 12 вагон исти палтар, 18 вагон мејвә, 6 вагон
шәраб, 2 вагон ширнијат көндәрилмишдиләр. Шимали Гафгаз партизан-
лары үчүн мұхтәлиф исти палтар, дәри папаг, дәри әлчәк вә с. јола
салынмышды. Азәрбајчандан олан дөјүшчүләр үчүн 4 тон говурма, 5
тон колбаса мәмулаты, 8,5 тон дузлу балыг, 10 мин банка консерв, 1
вагон печенје, 1 вагон дүјү, чај, донуз пији, 2 тон кишмиш, чохлу бә-
дин әдәбијјат вә с. көндәрилмишди¹¹.

Азәрбајчан зәһмәткешләринин вәтәнпәрвәрлији, онларын совет
әскәрләринә көстәрдији гајғы дөјүшчүләри дүшмәни дармадағын ет-
мәјә руһландырырды. Әскәрләр Азәрбајчан зәһмәткешләринә дәрин
миннәтдарлыгларыны билдирир вә Гафгазы фашист гулдурлары үчүн
мәзара чевирәчәкләринә анд ичирдиләр. Гафгаз уғрунда вурушан гвар-
дија корпусунун команданы кенерал-лејтенант Н. Кириченко Азәрбај-
чан зәһмәткешләринә јазмышды: «Сизә јени ил мүнәсибәти илә көн-
дәрдijиниз совгатлар үчүн тәшәккүр едирәм. Чохлу дөјүш гәһрәман-
лары ичәрисиндә азәрбајчанлылар аз дејилдир. Нөкүмәтин вердији
мұкафат бу икидләрин дөшләринин јарашығы олмушдур. Азәрбајчан
колхозчуларыны, фәһләләрини вә зијалыларыны әмин едирик ки, бир-
ләшмәминиз шәхси һеј'әти алман-фашист гулдурларыны дармадағын
едәчәк, сәсиалист Вәтәнимизи горумаг үчүн ганымызы вә чанымызы
әсиркәмәдән вурушачағыг»¹².

Азәрбајчан зәһмәткешләри гәләбә намиңә өз гижмәтли зинәт шеј-
ләрини мұдафиә фондуна верирдиләр. 1941—1942-чи илләрдә Азәрбај-
чанда мұдафиә фондуна 15,5 килограм гызыл вә 952,5 килограм күмүш
тәғдим едилмишди¹³.

Азәрбајчан зәһмәткешләринин вәтәнпәрвәрлији вә сәсиалист Вә-
тәнинә олан сонсуз мәнәббәти донорлуг кими нәчиб һәрәкатда өзүнү
парлаг шәкилдә көстәрмишдир. Бу һәрәкатда евдар гадынлар, фәһлә-
ләр, гуллугчулар, тәләбәләр, тибб ишчиләри, алимләр, инчәсәнәт ха-
димләри фәал иштирак едирдиләр. 1941—1942-чи илләрдә Азәрбајчан
донорлары 28 мин литр ган вермишдиләр¹⁴.

Гафгаз уғрунда дөјүшләр заманы республика Ганкөчүрмә Станси-
јасы Ганкөчүрмә Институтуна чеврилмиш вә јаралы дөјүшчүләрин
мүәлиһәсиндә мұһүм рол ојнамышды. Институт коллективи јахшы иши-

⁸ Сов. ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту Азәрбајчан филна-
лынын (МЛИ) партија архиви, ф. 1, сәһ. 103, иш 12, вәр. 11—12.

⁹ «Коммунист» гәзети, 7 јанвар 1942-чи ил.

¹⁰ МЛИ Азәрбајчан филналынын партија архиви, ф. 1, с. 280, иш 3, вәр. 291.

¹¹ «Коммунист» гәзети, 8 јанвар 1943-чү ил.

¹² Јенә орада.

¹³ Гараш Мәдәтов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 314.

¹⁴ «Боевой листок» (мұһарибә дөврүндә «Бакински рабочи» гәзетинә әләвә кими
нәшр едилән вәрәғә иди), 2 феврал 1943-чү ил.

нә көрә Загафгазија вә Шимали Гафгаз чәбһәси команданлығынын тәшәккүрүнү алмышды¹⁵.

Азәрбајчан ССР әразисиндәки һәрби хәстәханаларда мұаличә олунап дөјүшчүләрә үмүмхалг гајғасы совет вәтәнпәрвәрлијинә парлаг мисал иди. Бөјүк Вәтән мұһарибәсинин илк күнләриндән республика әразисиндә һәрби хәстәханалар тәшкил олунмаға башламышды. 1943-чү илин әввәлиндә Азәрбајчанда 76 һәрби хәстәхана вар иди¹⁶. 1942-чи илин январында Азәрбајчан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәси јанында Јаралы Әскәр вә Командирләрә Јардым Комитәси тәшкил едилмишди. Комитәјә Азәрбајчан КП МК-нын катиби, тибб елмләрн доктору, проф. Әзиз Әлијев рәһбәрлик едирди¹⁷. Республиканын тибб ишчиләри дөјүшчүләрн тезликлә сағалыб чәбһәјә гајытмасы үчүн гүввә вә бачарыгларыны әсиркәмирдиләр. Ејни заманда ајры-ајры идарә вә тәшкилатлар, мәктәбләр, комсомолчулар, пионерләр јаралы әскәрләрә һамилик едир, онларын еһтијач вә тәләбләрини өдәмәјә чалышырдылар.

Вәтәнпәрвәр һәкимләр алимләрлә әл-әлә верәрәк јаралы дөјүшчүләрн тезликлә сағалмасына чалышыр, күллә јараларынын, сыныг вә зәдәләрин мұаличәсиндә јени үсүллардан истифадә едирдиләр. Азәрбајчан ССР Сәһијјә Комиссарлығынын һәрби хәстәханалар идарәсинин баш чәрраһы М. А. Топчубашов мүрәккәб чәрраһијјә әмәлијатларыны мәһарәтлә апарыр, јүзләрлә совет дөјүшчүсүнүн һәјатыны хилас едирди¹⁸. Көз һәкими Сона Ахундова јүзләрлә јаралынын көзүнә нур вермишди. Сона ханым лейтенант Николај Власовун көзүндәки гәлпәни магнитлә чыхарараг, онун көрмә габилијјәтини бәрпа етмишди¹⁹. О, һәким М. Аббасовла бирликдә 220 дөјүшчүнү әбәди зүлмәтдән гуртармышды²⁰. Тәкчә 1942-чи илин јанвар—август ајларында һәрби хәстәханаларда 58 мин јаралы дөјүшчү мұаличә олунмушдур ки, онлар дан да 16.137 нәфәри чәбһәјә гајытмышды²¹.

Азәрбајчан ССР әразисиндә јерләшән һәрби хәстәханаларда мұаличә олунуб һәрби һиссәјә гајыдан минләрлә дөјүшчү республиканын тибб ишчиләринә миннәтдарлыг мәктубларында јаралыларә көстәрилән мисилсиз гајгыдан јазырдылар. Гызыл Ордунун јаралы командир вә әскәрләрини мұаличә етмәк сәһәсиндә фәдакар әмәкләринә көрә республиканын тибб ишчиләриндән 14 нәфәри «Гырмызы Улдуз» ордени вә 9 нәфәри «Дөјүш хидмәтләринә көрә» медалы илә тәлтиф олунмушдулар. Тәлтиф едиләнләр арасында С. Ахундова, В. Торнаградски, М. Аббасов, А. Гулијев, М. Әфәндизадә вә башгалары вар иди²².

1942-чи илин јазында вә јайында алман-фашист ишғалчыларынын чәнуб чәбһәси истигамәтиндә һүчуму шәрг рајонларына көчүрүлән әһалинин сајынын вә авадаңлығын артмасына сәбәб олмушду. Милјонларла адамы јени рајонларда јерләшдирмәк, онлары әрзаг, јаначаг вә ишлә тәмин етмәк лазым иди. Бу мұһүм вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә Азәрбајчан зәһмәткешләри јүксәк социалист шүүрлүгү нұмајиш етдирдиләр.

¹⁵ «Боевой листок» (мұһарибә дөврүндә «Бакински работчи» гәзетинә әләвә кимн нәшр едилән вәрәгә иди), 2 феврал 1943-чү ил.

¹⁶ Јенә орада.

¹⁷ «Акитасија вәрәгәси» (мұһарибә дөврүндә «Коммунист» гәзетинә әләвә кимн нәшр едилән вәрәгә), 28 ијул 1942-чи ил.

¹⁸ История Азербайджана, 3-чү чилд, II һиссә, Бақы, 1963, сәһ. 145.

¹⁹ Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви (ТИЕА), ф. 1, с. 1, иш 20, вәр. 47.

²⁰ «История Азербайджана», 3-чү чилд, II һиссә, сәһ. 145.

²¹ М. Аббасов. Баку в годы Великой Отечественной войны. Баку, 1967, сәһ. 248.

²² Јенә орада, сәһ. 256.

Азәрбајчан КП МК вә Азәрбајчан ССР ХКС-нин 1942-чи ил 23 август тарихли гәрары илә Бақы, Кировабад вә Јевлах шәһәрләриндә көчүрмә мәнтәгәләри тәшкил олунду²³. Бақы дәниз вағзалы әтрафындакы јашајыш евләри вә инзибати идарәләрин биналары, дәнизкәнәры рајондакы мәктәбләр, мәдәнијјәт очаглары, јатагханалар, мейманханалар көчүрүлән әһалинин хидмәтинә верилмишди. Азәрбајчан ССР әразисинә 1.200 мин әһали көчүрүлмүшдү. Онлардан 117.8423 нәфәри Бақы—Красноводск дәниз јолу илә Шәргә көндәрилмиш, 21.577 нәфәри Азәрбајчанда сахланмышды. Бунлардан 16.500 нәфәри Кировабад, Товуз, Газах вә Ханлар рајонларында јерләшдирилмиш, 158 нәфәр кәнч исә сәнәт мәктәбләринә көндәрилмишди²⁴.

Комсомолчулар көчүрүлән әһалијә хидмәт көстәрилмәсиндә хејли иш көрмүшдүләр. Комсомолчу кәпчләрдән тәшкил едилмиш бригада-лар гочалара, ушаглы гадыңлара, хәстәләрә көмәк едир, онларын јүк-ләрини дашыјыр, хәрәк вә әрзаг нормаларыны алыб онлара чатдырырдылар. Азәрбајчан ССР зәһмәткешләри көчүрүлән әһалијә 30.163820 манат мәбләгиндә әрзаг, о чүмләдән тәхминән 480 тон уң, 30 тон гәнд, 4.300 гуту түтүн, 17 тон сабун вә с. вермишдиләр. Көчүрүлән аиләләрин ушаглары 706 чүт ајаггабы, 710 мұхтәлиф палтар, 743 чүт чораб, 268 шалвар, 369 көјнәк, 127 әдәд сабун һәдијјә алмышлар²⁵.

Азәрбајчан зәһмәткешләри мұһарибә дөврүндә ата вә аналарыны итирмиш ушагларә бөјүк дигәт вә гајгы көстәрмишләр. Республикамызын зәһмәткешләри сәһибсиз вә јетим ушаглары оғуллуға вә гыз-лыға көтүрмәк һаггында Москванын «Красны богатыр» заводу коллективинин тәшәббүсүнә бөјүк руһ јүксәклији илә гошулмушдулар. 1942-чи илдә Бақы шәһәр әһалиси 1000-ә јахын јетим ушаға сәһиб дурмушду. Салјан, Шәки, Агчабәди вә Агдам рајонларында сәһибсиз ушаглар үчүн 10 ушаг бағчасы тәшкил едилмишди²⁶.

Әһали шәргә көчүрүләркән Хәзәр дәнизчиләри мисилсиз фәдакарлыг вә јүксәк инсанпәрвәрлик нүмунәләри көстәрмишдиләр. Грозны шәһәринин сакини, үч ушаг анасы Л. И. Чикова өз хатирәләриндә јазмышдыр: «Азәрбајчанлы, рус вә ермәни дәнизчиләри, бир гајда оларә, өзләрини бүтүн истираһәт вә раһатлыгдан мәһрум едәрәк јерләрини бизә верирдиләр. Чох һалларда дәнизчиләр әрзаг вә хәрәкләрини белә өзләри јемәјиб, ушагларә, хәстәләрә вә гочалара пајлајырдылар»²⁷.

Фәлакәтә дүшән совет адамларына үмүмхалг гајғасы Гызыл Ордүја көстәрилән јардымын тәркиб һиссәсини тәшкил едирди.

Ағыр имтаһан күнләриндә Азәрбајчан зәһмәткешләри вәтәнә, Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәтинә өз дәрин сәдагәтләрини бир даһа парлаг шәкилдә нұмајиш етдирдиләр. Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә совет адамларынын јүксәк вәтәнпәрвәрлији, гаршылыглы јардымы вә дөјүш достлуғу социализм чәмијјәтинин маһијјәтиндән доғуб, чәбһә илә арханын Ленин бирлијинин мәғлубедилмәз гүв-вәјә чеврилдијини көстәрирди.

Г. Ш. Оруджев

Патриотизм трудящихся Азербайджана в период битвы за Кавказ

РЕЗЮМЕ

Трудящиеся Азербайджана в братской семье народов СССР в годы Великой Отечественной войны принимали активное участие во всенарод-

²³ Гараш Мәдәтов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 312.

²⁴ Азәрб. ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, с. 1, иш 6, вәр. 622; иш 9, вәр. 28.

²⁵ Јенә орада, иш 6, вәр. 223, 322.

²⁶ Јенә орада, иш. 3, вәр. 66—67.

²⁷ Јенә орада, иш 22 а, вәр. 16.

ной помощи фронту. Рабочие, крестьяне, интеллигенция Азербайджанской ССР, ограничивая себя во многом, щедрой рукой отдавали личные сбережения, драгоценности в фонд обороны. В 1941—1943 гг., как и по всей стране, в Азербайджане широкое распространение получило патриотическое движение — взносы на строительство танковых колонн и самолетных эскадрилий. В 1942—1943 гг. азербайджанский народ отправил защитникам Родины, в том числе воинам Закавказского и Северокавказского фронтов, десятки вагонов с продовольствием, сотни тысяч индивидуальных и коллективных посылок, около миллиона теплых вещей.

В годы тяжелых испытаний трудящиеся республики под руководством партийных, советских и общественных организаций оказывали трогательную заботу раненым воинам Советской Армии и эвакуированному населению.

Патриотизм трудящихся Азербайджана в годы Великой Отечественной войны является составной частью беспримерного патриотизма всего советского народа во имя победы над немецко-фашистскими захватчиками.

И. И. ҺЕЈДЭРОВ

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ХАЛГ КОМИССАРЛАРЫ СОВЕТИНИН ФЭАЛИЈЈЭТИНЭ ДАИР

(1921-чи ил мај—1922-чи ил март)

Мәгаләдә Азербайҗанда совет гуручулуғунун үчүнчү мәрһәләси, Советләрин өлкәдә тәшкил олундуғу, јени иҗтисади сијасәтә кечилдији вә халг тәсәрруфатынын бәрпа едилмәсинә башланылдығы вахтда республикада пролетариат диктатурасынын рәһбәр органларындан бири олан Азербайҗан ССР Халг Комиссарлары Советинин бу дөврдәки фәалијјәтиндән бәһс едилир. Мүәллиф Азербайҗан Ингилаб Комитәсинин 1920-чи ил 28 апрел тарихли гәрарына әсасән илк фәһлә-кәндли һөкүмәти—Азербайҗан ССР Халг Комиссарлары Советинин тәшкили, совет гуручулуғунун ингилаб вә јохсул комитәләри мөвчуд олдуғу мәрһәләләриндә онун фәалијјәти барәдә тәдғигат иши апармағы өз гаршысына мәғсәд гојмамышдыр.

Республикамызын бир сыра тарихчи вә һүгүгшүнас алимләри (Ч. Б. Гулијев¹, Ј. А. Токаревич², Ф. Шабанов³, М. Мирһадыјев⁴, К. Рәһимов⁵, Х. Әһмәдов⁶, А. Хәлилов⁷ вә б.) бәрпа дөврүнүн мүхтәлиф проблемләринә даир тәдғигатларында али һакимијјәт органы олан Азербайҗан ССР Халг Комиссарлары Советинин ајры-ајры саһәләр үзрә фәалијјәтиндән бәһс етмишләр.

1921-чи илин мај ајында чағырылан I Үмүмазәрбайҗан Советләр гурултајы Азербайҗан Ингилаб Комитәсинин республиканын иҗтисади вә сијаси һәјатындакы кениш фәалијјәтини бәјәнәрәк јекдилликлә гәрар гәбул етди. Һәмин гәрарда дејилирди: «Биринчи Үмүмазәрбайҗан Фәһлә-Кәндли, Гызыл Әскәр вә Матрос Депутатлары Совети гурулта-

¹ Дж. Б. Гулиев. Под знаменем ленинской национальной политики. Баку, 1972.

² Е. А. Токаревский. Очерки истории Советского Азербайджана (1921—1925 гг.). Баку, 1956.

³ Ф. Шабанов. Развитие Советской государственности в Азербайджане. Баку, 1959.

⁴ М. Мирһадыјев. Пролетариат диктатурасы һаггында Ленин тә’лиминин Азербайҗанда һәјата кечирилмәси. Баку, 1963.

⁵ К. Рәһимов. Азербайҗан КП-нин республикада Советләри мөһкәмләндирмәк уғрунда мүбаризәси (1921—1929-чу илләр). Баку, 1959.

⁶ Х. Әһмәдов. Азербайҗанда Советләрин јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәси. Баку, 1966.

⁷ А. Хәлилов. Трудящиеся Азербайджана в борьбе за осуществление кооперативного плана В. И. Ленина. Баку, 1970.

йы Азербайжан Ингилаб Комитэсинин сәдри Н. Нәримановун Азербайчан Совет һөкүмәтинин бириллик фәалијјәти һаггында әтрафлы мәрузәсини динләјиб, фәһлә-кәндли һөкүмәтинин сијасәтини тамамилә бәјәнир»⁸. Азербайчан халгынын һәјатында бөјүк тарихи әһәмијјәтә малик бу гурултај илк дәфә олараг Азербайчан ССР Конститусијасыны гәбул етди⁹. Азербайчан халгынын сијаси инкишафы јолунда јени тарихи дөвр ачан бу Конститусија Азербайчанын милли дөвләт гурулушу вә онун сәсиалист әсасы үзәриндә инкишафы үчүн мүнһүм мәрһәлә олду¹⁰.

Гурултај һәмчинин тәркиби 17 үзвдән вә 25 үзвлүјә һәмизәддән ибарәт республиканын али һанунверичи вә сәрәнчәмверичи органы—Азербайчан ССР Мәркәзи Ичрайјә Комитәсини дә сечди¹¹. Конститусијада кәстәрилмишди ки, Азербайчан Мәркәзи Ичрайјә Комитәси Азербайчан ССР-ин али һанунверичи, сәрәнчәмверичи вә һәзәрәт-едичи органдыр¹².

Конститусијанын 26-чы маддәсинә кәрә, Азербайчан Мәркәзи Ичрайјә Комитәси Азербайчан ССР-ин үмуми идарәетмә ишләринә рәһбәрлији һәјата кечирән Азербайчан ССР Халг Комиссарлары Советини, онун шөбәләрини вә ајры-ајры сәһәләрә рәһбәрлик үчүн халг комиссарларыны тәшкил едир. Ејни заманда республиканын али һанунверичи органы—Азербайчан Мәркәзи Ичрайјә Комитәси илә онун ичраедичи органы Азербайчан Халг Комиссарлары Совети арасында даһа сых ғаршылыглы әләгә јаранды. Конститусијаја әсасән Азербайчан Мәркәзи Ичрайјә Комитәсинин үзвләри Халг Комиссарлары Советиндә вә (халг комиссарлыгларынын) шөбәләриндә ишләјир вә Азербайчан ССР МИК-ин хусуси тапшырығыны јеринә јетирирләр¹³.

Конститусијанын VI фәсли тамамилә Азербайчан ССР Халг Комиссарлары Советинә һәср олунмушдур. Конститусијанын 35-чи маддәсиндә ХКС-нин конкрет вәзифәси кәстәрилмишдир. Орада дејилирди ки, Азербайчан Совет Сәсиалист Республикасынын үмуми идарәетмә ишләри Халг Комиссарлары Советинә мәхсусдур¹⁴. Бу вәзифәни һәјата кечирмәк мәгсәди илә ХКС республиканын ичтимаи-игтисади вә сијаси һәјатында зәрури тәдбирләр кәрүр вә бунларын ичрасыны сүрәтләндирир.

Конститусијанын 39-чу маддәсиндә кәстәрилирди ки, Халг Комиссарлары Совети үмумсијаси әһәмијјәтли бүтүн гәрар вә гәтнамәләри јохланмаг вә тәсдиг олунмаг үчүн Азербайчан ССР МИК-ә тәгдим едир¹⁵.

Конститусијанын 44-чү маддәсиндә дејилирди: «Халг Комиссарлары Совети бүтүнлүклә Азербайчан Советләр гурултајы вә Азербайчан Мәркәзи Ичрайјә Комитәси ғаршысында мәс'улдур¹⁶. Республиканын халг комиссарлыглары вә онларын сәдрләри исә бүтүнлүклә ХКС вә Азербайчан МИК ғаршысында мәс'улдурлар. Конститусијаја

⁸ Первый созыв Всеазербайджанского съезда Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. Стенографический отчет, Баку, 1922, сәһ. 150.

⁹ Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921—1937 гг.). Баку, 1961, сәһ. 9.

¹⁰ Јенә орада.

¹¹ Јенә орада.

¹² Азербайчан Совет Сәсиалист Республикасы Конститусијасы (Әсас Һанун), Баку, 1926, сәһ. 4.

¹³ Јенә орада, сәһ. 6.

¹⁴ Јенә орада, сәһ. 9.

¹⁵ Јенә орада.

¹⁶ Јенә орада.

әсасән халг комиссарлары сәдрләри ХКС-нин үзвүдүрләр. Конститусијанын 41-чи маддәсинә әсасән Халг Комиссарлары Советинин тәркибинә 17 комиссарлыг дахил олду¹⁷. 1921-чи ил мајын 21-дә Азербайчан ССР Мәркәзи Ичрайјә Комитәсинин биринчи сессијасы кечирилди. Сессија башда Н. Нәриманов олмагла Азербайчан ССР Халг Комиссарлары Советини тәшкил етди¹⁸.

Биринчи Үмумазербайчан Советләр гурултајында Азербайчан ССР Конститусијасынын гәбулу, Азербайчан ССР Мәркәзи Ичрайјә Комитәси вә Халг Комиссарлары Советинин тәшкили илә республикада совет гуручулуғунун ингилаб вә јохсул комитәләри дөврүнә јекун вурулду, бундан сонра үчүнчү дөврә—Советләр дөврүнә кечилди. Конститусијаја әсасән Азербайчан ССР Халг Комиссарлары Советинин гурулушу, вәзифәләри, һугуг нормалары мүнәјјәнләшдирилди, бүтүн мәркәзи вә јерли Советләр демократик мәркәзијјәт принципи әсасында гурулмаға башланды. Азербайчан Ингилаб Комитәси исә фәалијјәтини баша чатдырды¹⁹. Ингилаб Комитәси өз тарихи вәзифәсини јеринә јетирдикдән сонра онун бүтүн ишчи апараты—ишләр идарәси вә шөбәләри Халг Комиссарлары Советинин сәрәнчәмәна кечди²⁰.

Азербайчан Ингилаб Комитәси һәм али һанунверичи, һәм дә ичраедичи сәләһијјәтә малик иди. Инди исә совет гуручулуғунун јени мәрһәләсинә ујғун олараг республиканын ичраедичи органы—Азербайчан ССР Халг Комиссарлары Совети вә али һанунверичилик сәләһијјәтинә малик олан Азербайчан Мәркәзи Ичрайјә Комитәси тәшкил едилди. Азербайчан ССР Халг Комиссарлары Совети исә 1921-чи илдә сәдрдән, мұавиндән, ишләр идарәсиндән, катибликдән вә үмуми малијјә, мә'лумат, комендантлыг, тапшырыг, даһа сонра, ијунун 17-дә вә августун 30-да тәшкил едилмиш тәсәррүфат шөбәләриндән²¹ ибарәт олду. 1921-чи ил мај ајынын 23-дә Азербайчан ССР Халг Комиссарлары Советинин кениш ичласы кечирилди²². Н. Нәримановун сәдрлији алтында кечән бу ичласда Халг Комиссарлары Советинин үзвләри: халг һәрби дәниз комиссары Ә. Һ. Ғарајев, халг дахили ишләр комиссары Һ. Султанов, халг харичи тичарәт комиссары Т. Әлијев, халг торпаг комиссары С. М. Әфәндијев, халг фәһлә-кәндли мұфәттишлији комиссары Б. Шахтаһтински, халг јоллар комиссары Ч. Илдырым, халг почт-телеграф комиссары Ч. Вәзиров, халг тәсәррүфат шурасынын сәдри Б. Талыблы, халг маариф комиссары Д. Бүнјадзадә, халг малијјә комиссары А. Тағыјев, халг харичи ишләр комиссары М. Д. Һүсәјнов, халг ичтимаи тә'минат комиссары М. Ғәдирли, халг әмәк комиссары Л. Мирзојан, халг сәһијјә комиссары А. Һ. Казымов, Азербайчан Нефт Бирлији Комитәсинин сәдри А. Сәребровски, Азербайчан ССР Мәркәзи Ичрайјә Комитәсинин сәдри М. Һачыјев, онун мұавини С. Ағамалыоғлу, Аз. МИК-ин катиби Т. Һүсәјнов вә Аз. МИК-ин Рәјасәт Һеј'әти үзвләри Т. Шаһбазов, Баба Әлијев вә б. иштирак етдиләр²³.

Фәһлә-кәндли һөкүмәтинин бу ичласында республиканын игтисади вә сијаси һәјатына даир бир сыра мүнһүм әһәмијјәтли мәсәләләр мұзакирә олунуб мұвафиг гәрарлар гәбул едилди. Ичласда Халг Комиссарлары Совети Рәјасәт Һеј'әтинин вә Азербайчан ССР Кичик Халг Комиссарлары Советинин тәшкили кими мәсәләләрә дә бахылды.

¹⁷ Азербайчан Совет Сәсиалист Республикасы Конститусијасы (Әсас Һанун), Баку, 1926, сәһ. 9.

¹⁸ Азербайчан ССР ОИМДА, фонд 379, сијаһы 16, иш 12, вәрәг 3.

¹⁹ История Азербайджана, 3-чү чилд. I һиссә, Баку, 1963, сәһ. 282.

²⁰ Азербайчан ССР ОИМДА, фонд 410, сијаһы 1, иш 63, вәрәг 7.

²¹ Јенә орада, иш 61, вәрәг 156.

²² Јенә орада, иш 63, вәрәг 11.

²³ Јенә орада, фонд 411, сијаһы 4, иш 25, вәрәг 10.

Ичлас һәм Халг Комиссарлары Совети Рәјасәт Һеј'әтинин, һәм дә Азәрбајчан ССР Кичик Халг Комиссарлары Советинин тәшкил олу-масы һаггында гәрар верди²⁴. Азәрбајчан ССР Кичик Халг Комиссар-лары Совети, Азәрбајчан Ингилаб Комитәси илә бирликдә өз вәзифә-сини јеринә јетирмиш олдугуна көрә јенидән тәшкил едилмәди. Кичик Халг Комиссарлары Совети 1920-чи ил августун 27-дә Азәрбајчан Ин-гилаб Комитәси јанында она көмәкчи бир орган кими тәшкил олуномуш-ду²⁵.

Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Совети Рәјасәт Һеј'әтинин јарадылмасына башлыча сәбәб исә өзүнүн табе олдугу вә гаршысын-да һесабат вердији Азәрбајчан ССР али ганунверичи органынын— Мәркәзи Ичрајјә Комитәсинин вә онун Рәјасәт Һеј'әтинин тәшкили иди. Буна көрә дә Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Совети үчүн Рәјасәт Һеј'әти тәшкил едилмәсинә артыг еһтијач јох иди вә бу, онун гурулушуна да ујғун кәлмирди. Јери кәлмишкән, бир мәсәләни дә ај-рыча гејд етмәк лазымдыр; Халг Комиссарлары Совети Азәрбајчан МИК-ин табелијиндә олан ичраедичи вә бинакүзарлыг органы иди. Азәрбајчан МИК ХКС-нин бүтүн фәалијјәтинә рәһбәрлик едир вә ону истигамәтләндирди. Бундан әлавә, Азәрбајчан ССР Халг Комиссар-лары Советинин нумәјәндәләри Азәрбајчан МИК-ин Рәјасәт Һеј'әти тәркибинә сечилди. Мәсәләи, Азәрбајчан МИК-ин биринчи сессия-сында Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Советинин сәдри Н. Нәри-манов вә халг һәрби дәниз комиссары Ә. Һ. Гарајев онун Рәјасәт Һеј'әти тәркибинә сечилмишдиләр²⁶.

Бу дөврдә сосиалист гуручулуғу ишини јахшы билән бачарыглы тәшкилатчылар, тәчрүбәли, савадлы вә нүфузлу ишчиләр Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Советинин апаратына чәлб олуномушдулар. Бу ишчиләрин 16 нәфәриндән чоху вәзифәли вә ихтисаслы иди²⁷. 1921-чи илин сентјабр ајында Халг Комиссарлары Совети апаратында техники вә вәзифәли ишчиләрлә бирликдә 110 нәфәр чалышырды²⁸. Республи-канын үмуми идарәедичи органы олан Халг Комиссарлары Советинин ичласлары һәфтәнин чәршәнбә вә базар күнләри кечирилди²⁹. Азәр-бајчан ССР ХКС республикамызда јени игтисади сijasәтә кечилдији вә халг тәсәррүфатынын бәрпасына башландығы, совет гуручулуғунун јени мәрһаләсинә гәдәм гојулдуғу бир вахтда кениш фәалијјәт көстә-рди.

Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Советинин сосиализм гуру-чулуғу үзрә дүзкүн фәалијјәтиндә вә республиканын конкрет шәраи-тини, онун спесифик хусусијјәтләрини нәзәрә алараг тәдбирләр көрмә-синдә, халгын мәнафејинә ујғун декретләр вә гәрарлар вермәси ишин-дә В. И. Ленинн 1921-чи ил 14 апрел тарихли «Азәрбајчан, Күрчү-стан, Ермәнистан вә Дағлылар республикасындакы коммунист јолдаш-лара» адлы мәктубунун мүһүм әһәмијјәти олды. В. И. Ленин јазырды: «Ән мүһүм чәһәт будур ки, Загафгазија коммунистләри, РСФСР-ин вәзијјәти вә шәраитиндән фәргли олараг, өз вәзијјәтләринин вә өз рес-публикаларынын вәзијјәтинин хусусијјәтини баша дүшсүнләр, бизим тактикамызы ејни илә тәглид етмәк дејил, конкрет шәраитин мүхтә-лифлијинә ујғун олараг ону дүшүнүлмүш сурәтдә дәјишдирмәк лазым кәлдијини баша дүшсүнләр»³⁰.

²⁴ Азәрбајчан ССР ОИМДА, фонд 411, сјаһы 4, иш 25, вәрәг 117.

²⁵ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азер-байджанской ССР. Бақы, 1920, № 8, сәһ. 358.

²⁶ Азәрбајчан ССР ОИМДА, фонд 379, сјаһы 16, иш 12, вәрәг 3.

²⁷ Јенә орада, фонд 410, сјаһы 1, иш 269, вәрәг 320.

²⁸ Јенә орада, иш 61, вәрәг 11.

²⁹ Јенә орада, фонд 379, сјаһы 3, иш 9, вәрәг 8.

³⁰ В. И. Ленин. Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 340.

Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Совети өз фәалијјәтиндә В. И. Ленинн тарихи мәктубундакы көстәришләрини әсас көтүрәрәк республиканын спесифик хусусијјәтләрини нәзәрә алырды. Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Совети республиканын ичтимаи-игтисади вә сijasи һәјатына даир мүһүм әһәмијјәти олан тәдбирләр һәјата кечир-мәјә башлады. Бу идарәедичи орган өзүнүн бүтүн фәалијјәтиндә зәһ-мәткешләрин Совет дөвләтинин идарә едилмәси ишинә чәлб олуномасы-на хусуси әһәмијјәт верирди.

Азәрбајчан халгынын ирадәсини ифадә едән, халгын мәнафеји ке-шијиндә дуран вә она хидмәт көстәрән Халг Комиссарлары Совети илк фәһлә-кәндли һакимијјәти иди. В. И. Ленин өзүнүн «Совет һаки-мијјәти нәдир?» адлы әсәриндә јазмышды: «Бу һакимијјәтин маһиј-јәти ондан ибарәтдир ки, кечмишдә дөвләти бу вә ја башга тәрздә варлылар вә ја капиталистләр идарә едирдиләр, инди исә илк дәфә-дир ки, дөвләти мәнз капитализмнн зүлм алтында сахладығы синифләр идарә едирләр, һәм дә күтләви сурәтдә идарә едирләр»³¹.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Советинин фәалијјәти даһа кениш вә чохчәһәтлидир. Әлбәттә, кичик бир мәгаләдә онун фәалијјәтиндән һәртәрәфли бәһс етмәк мүмкүн де-јилдир. Буна көрә биз бурада Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Советинин јени игтисади сijasәтә кечид вә халг тәсәррүфатынын бәр-пасына башландығы дөврдә фәалијјәт даирәсинин кенишләнмәси хусусијјәтиндән вә Загафгазија Совет Сосиалист Республикалары Федератив Иттифагынын јарадылмасында ролундан, өлкәнин ичтимаи һәјатынын ајры-ајры саһәләринә даир декрет, гәрар вә сәрәнчамларын на заман гүввәјә минмәси вә бунун нечә ичра едилмәси гәјдаларындан конкрет бәһс етмәклә кифәјәтләнмишик. Азәрбајчан ССР ХКС-нин вер-дији бүтүн декрет, гәрар вә сәрәнчамлар әввәлчә онун ичласларында кениш мүзакирә олулдугдан сонра гүввәјә минирди. Онун бүтүн тәд-бирләри һәртәрәфли јохланылдыгдан вә тәчрүбәдән кечирилдикдән сон-ра өлкәнин ичтимаи һәјатына шамил едилиб ичрасына башланырды. В. И. Ленин өзүнүн «ХКС вә ӘМШ ишинин јени гурулушу һаггында» адлы әсәриндә ХКС-нин көрдүјү тәдбирләр үзәриндә мәс'улијјәтин артырылмасы вә ичрасынын јохланылмасыны бу ичраедичи органын иш-чиләриндән тәкидлә тәләб едәрәк јазмышды: «...тәләсик верилән дек-ретләр әвәзиндә ичранын еһтијатла, узун мүддәт, ишкүзарлыгла јохлан-масына вә тәчрүбәнин јохланмасына, шәхси мәс'улијјәт гојулмасы-на наил олуному...»³².

Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Совети ејни заманда рәһбәр-лији алтында фәалијјәт көстәрән республика халг комиссарлыгларынын һәјата кечирдикләри бүтүн тәдбирләрлә јахындан таныш олуб, онла-рын фәалијјәтләрини дә истигамәтләндирди. Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Советинин 1921-чи ил ијунун 6-да кечирилмиш ичласын-да ишләр мүдири Ә. Һ. Ширвани Халг Комиссарлары Советинин вә халг комиссарлыгларынын вердикләри декрет вә гәрарлар һаггында чыхыш етди³³. Халг Комиссарлары Совети өзүнүн мај-сентјабр ајла-рындакы фәалијјәти заманы 28 ичлас кечирмиш, бу ичласларда сәна-је, кәнд тәсәррүфаты, малијјә, маариф, сәһијјә, әрзаг, торпаг гуручу-луғу вә с. даир 29 декрет, 22 гәрар, 23 әмр, 3 сәрәнчам мүзакирә олу-муш, сонра исә тәдиг едилмишдир³⁴. Азәрбајчан ССР Халг Комиссар-лары Совети өзүнүн бүтүн тәдбирләрини бу үсулла һәјата кечирмиш-дир.

³¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 248.

³² В. И. Ленин. Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 525.

³³ Азәрбајчан ССР ОИМДА, фонд 379, сјаһы 3, иш 9, вәрәг 9.

³⁴ Јенә орада, фонд 411, сјаһы 1, иш 43, вәрәг 8.

Азәрбајҹан зәһмәткешләри халг тәсәррүфатынын бәрпасына башладыгы вахтлар республиканын истәһсал һәјаты дурмадан инкишаф едирди ки, бу да һәр шәјдән әввәл, онун ичраедиҹи органынын—Халг Комиссарлары Советинин фәалијјәт даирәсинин кенншләnmәси үчүн имкан јарадырды. Буна көрә дә Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Совети илә республиканын совет вә тәсәррүфат органлары арасында һүгүг нормалары, вәзифә бөлкүсү вә онларла гаршылыгылы сых әлағә мәсәләси тәмин олунурду. Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Совети республиканын ичтимаи һәјатынын ајры-ајры саһәләринә башчылыг едән халг комиссарлыгларынын фәалијјәтинин дә рәһбәри олуб, ону истигамәтләндирирди.

Азәрбајҹан Мәркәзи Ичрайјә Комитәсинин 1921-чи ил октябр ајынын 2-дә кечирилмиш сессиясында Халг Комиссарлары Советинин фәалијјәти һаггында Н. Нәримановун мәрузәси динләнилди³⁵. Сессияда һәмчинин Халг Комиссарлары Советинин тәркиби вә штаты мәсәләсинә дә бахылды. Сессиянын Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин фәалијјәти һаггында гәбул етдији гәрарында дејилирди: «Азәрбајҹан Мәркәзи Ичрайјә Комитәсинин икинчи сессиясы Халг Комиссарлары Советинин сәдри Н. Нәримановун һөкүмәтин фәалијјәти һаггында етдији мәрузәсини динләјиб, фәһлә-кәндли һөкүмәтинин фәалијјәтинин бәјәннр»³⁶. Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин тәркибиндә елә бир дәјишиклик едилмәјиб, әввәлки кими сахланылды³⁷. Сессия һәмчинин республиканын али гапунверичи органы олан Азәрбајҹан МИК вә онун Рәјасәт һејәти һаггында Әсаснамә гәбул етди. Әсаснамәнин 1-чи маддәсиндә көстәрилмишдир ки, Азәрбајҹан ССР ХКС Азәрбајҹан МИК-ин һәр бир сессиясында өз фәалијјәти һаггында мәлумат вермәлидир. һәммин Әсаснамәдә Халг Комиссарлары Советинин республиканын халг комиссарлыгларынын вә гәза ичрайјә комитәләринин вердикләри гәрарлары дајандырмаг вә ону ләғв етмәк кими һүгүга малик олмасы да көстәрилмишдир³⁸. Бундан әлавә, Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Совети илә республиканын итгисади тәсәррүфатына рәһбәрлик едән Али Игтисад Шурасы апаратынын кәләчәкдә бирләшдирилмәси нәзәрдә тутулдуғу үчүн сессия һәр ики органын штатыны 139 нәфәрдән ибарәт тәсдиг етди³⁹. Республиканын ичтимаи һәјатынын мүхтәлиф саһәләринә даир тәдбирләр һәјата кечирән Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Совети 1921-чи илин октябр ајында 10⁴⁰, ноябрда 9⁴¹, декабрда исә 16 декрет, гәрар, сәрәнчәм, әмр вә с. вермишди⁴². Бу дөврдә Халг Комиссарлары Советинин 6 ијун тарихли гәрарына әсасән ХКС јанында республика мәктәбләринин лазыми тәдрис вәсаити илә тәмин олунмасы ишинә бахан комиссия тәшкил едилмиш⁴³, 15 ијун тарихли гәрары илә ХКС јанында мәктәбләр үчүн әјани дәрәс ләвазиматы һазырлајан кустар емалатхана јарадылмыш⁴⁴, декабр ајында Халг Әрзаг Комиссарлығынын јерли органлары һаггында әсаснамә тәсдиг едилмиш⁴⁵, әлағәдар тәшкилатлара көстәриш верилмишдир ки, мәркәзи дөвләт идарәләринин јерләр-

дә олан нәглијјат идарәләри һаггында әсаснамә һазырласынлар⁴⁶. Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин һәммин дөврдә республиканын Ермәнистан, Күрчүстан совет республикалары илә гаршылыгылы сых әмәкдашлығынын јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәси ишиндә дә мүһүм ролу олмушдур.

1922-чи илин әввәлләриндә Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин фәалијјәти даһа мөһсулдар олмушдур. Республиканын бу ичраедиҹи органы јанвар ајында 22⁴⁷, февралда 48⁴⁸, мартда исә 24 декрет, гәрар, сәрәнчәм вә с. вермишди⁴⁹. Бундан әлавә, 1922-чи илин јанвар ајында Халг Комиссарлары Совети јанында Азәрбајҹан Телеграф Акентлијини⁵⁰ вә јерләрдә дөвләт һакимијјәти органларыны тәшкилати чәһәтдән мөһкәмләндирмәк вә халг комиссарлары илә онларын гаршылыгылы әлағәсини гәјдаја салмаг мәгсәди илә идарәләрасы комиссия тәшкил олунмушду⁵¹. Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Совети 1922-чи ил февралын 19-да Али Игтисад Шурасы һаггында әсаснамәни тәсдиг етди. Әсаснамәјә әсасән, Али Игтисад Шурасынын тәркибинә халг әрзаг комиссары, халг тәсәррүфаты шурасынын сәдри, халг торпаг комиссары, халг малијјә комиссары, нефт комитәсинин сәдри, Бақы Советиндән бир нәфәр, Азәрбајҹан һәмкарлар Иттифагындан исә ики нәфәр үзв сечилдиләр⁵².

Азәрбајҹан ССР халг комиссарлары советинин сәдри ејни заманда Али Игтисад Шурасына да сәдрлик едирди. Она мүавин исә Халг Комиссарлары Совети тәрәфиндән тәјин олунурду. Әсаснамәјә көрә, Али Игтисад Шурасынын Рәјасәт һејәти сәдр, мүавин вә Али Игтисад Шурасынын үзвләриндән бир нәфәр сечилмәклә тәшкил едилди. Али Игтисад Шурасына сәдр Н. Нәриманов, мүавин исә халг әрзаг комиссары Г. Мусабәјов сечилдиләр⁵³.

Азәрбајҹан КП (б) МК-нын 1922-чи ил март ајында Халг Комиссарлары Совети илә Али Игтисад Шурасынын бирләшдирилмәси һаггында гәрар верди. Гәрарда дејилирди ки, Н. Нәриманова тапшырылсын ки, һәр ики органын апаратынын бирләшдирилмәси вә әлавә олараг Халг Комиссарлары Советинин апаратына 33 нәфәр ишчи гәбул едилмәси һаггында тәдбир көрсүн⁵⁴.

1922-чи ил март ајынын 12-дә Загафгазија республикаларынын мәркәзи ичрайјә комитәләри нүмәјәндәләринин сәләһијјәтли конфрансы олду⁵⁵. Конфрансда Загафгазија республикаларынын ичраедиҹи һакимијјәт органы—Иттифаг Шурасы тәшкил едилди⁵⁶. Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин сәдри Н. Нәриманов Иттифаг Шурасынын Рәјасәт һејәти тәркибинә сечилди⁵⁷. Н. Нәриманов бир гәдәр сонра бу органын сәдри олду.

Н. Нәримановун һәммин ишә кечмәси илә әлағәдар олараг 1922-чи ил мартын 28-дә Г. Мусабәјов Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин сәдри вәзифәсинә тәјин едилди⁵⁸.

⁴⁶ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской Советской Социалистической республики, Баку, 1921, № 12, сәһ. 411.

⁴⁷ Јенә орада, 1922, № 1, сәһ. 1.

⁴⁸ Јенә орада, № 2, сәһ. 41.

⁴⁹ Јенә орада, № 3, сәһ. 52.

⁵⁰ Азәрбајҹан ССР ОИМДА, фонд 411, сијаһы 1, иш 74, вәрәг 2.

⁵¹ СУ Азәрб. ССР, Баку, 1922, № 1, сәһ. 18.

⁵² Јенә орада, № 2, сәһ. 41.

⁵³ «Бакински рабочи» гәзети, 19 феврал 1922, № 39.

⁵⁴ Азәрбајҹан ССР ОИМДА, ф. 411, сијаһы 1, иш 68, вәрәг 4.

⁵⁵ ССР ОИМДА, ф. 130, сијаһы 6, иш 234, вәрәг 25.

⁵⁶ Јенә орада.

⁵⁷ Второй созыв Всеазербайджанского съезда Советов. Баку, 1922, сәһ. 54.

⁵⁸ Азәрбајҹан ССР ОИМДА, фонд 411, сијаһы 1, иш 66, вәрәг 43.

³⁵ Азәрбајҹан ССР ОИМДА, фонд 379, сијаһы 16, иш 12, вәрәг 5.

³⁶ Јенә орада, вәрәг 22.

³⁷ Јенә орада, вәрәг 38.

³⁸ Јенә орада.

³⁹ Јенә орада, иш 14, вәрәг 203.

⁴⁰ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской Советской Социалистической Республики, Баку, 1921, № 10, сәһ. 313.

⁴¹ Јенә орада, № 11, сәһ. 372.

⁴² Јенә орада, № 12, сәһ. 411.

⁴³ Јенә орада, № 6, сәһ. 150.

⁴⁴ Јенә орада, сәһ. 151.

⁴⁵ Јенә орада, № 12, сәһ. 411.

Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин илк сәдри Н. Нәриманов бу ичраедичи органын тәшкилиндә җахындан иштирак етмиш, онун һәртәрәfli фәалијјәтинин рәһбәри олмушдур. Јухарыда кәстәрилдији кими, Н. Нәримановдан сонра Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинә Г. Мусабәјов башчылыг етмишди. Г. Мусабәјовун тәшкилатчылыг ишиндә бөјүк тәчрүбәси вар иди. Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Азәрбајҹан Ингилаб Комитәсинин үзвү олан Г. Мусабәјов халг торпаг, тичарәт, сәнајә вә әрзаг комиссарлыгларына башчылыг етмиш⁵⁹ вә республиканын әрзагла тәмин олунмасы саһәсиндә чох иш көрмүшдур. Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин тәшкилиндә, онун ирәли сүрдүјү тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә бу ичраедичи органын үзвү олмуш бир сыра партија вә дәвләт хадимләри—С. Агамалыоглу, Д. Бунјадзаде, Ә. Н. Гарајев, С. М. Әфәндијев, А. П. Серебровски, Н. Н. Султанов, М. Д. Нүсәјнов, М. Гәдирли вә б. хусуси рол ојнамышлар. Беләликлә, Азәрбајҹан ССР али ичраијјә органы олан Халг Комиссарлары Совети республикада совет гуручулугунун јени мәрһәләсинин, Советләр мәрһәләсинин башландыгы, јени итгисади сијасәтә кечилдији вә халг тәсәрруфатынын бәрпа едилмәсинә гәдәм гојулдуғу бир заманда өлкәнин итгисади вә сијаси һәјатынын инкишафы вә кенишләнмәси ишиндә мисилсиз әһәмијјәтә малик тәдбирләр һәјата кечирмишдир. Һәмин дәврдә республиканын тәсәрруфат вә сијаси һәјаты кенишләндикчә онун бу ичраедичи вә бинакүзарлыг органынын функцијасы, сәләһијјәти вә үмуми фәалијјәт даирәси дә инкишаф едиб кенишләнмишди.

Загафгазија Совет Сосиалист Республикаларынын Федератив Иттифагынын јарадылмасы ишиндә Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин мүнһүм ролу олду. Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Совети Шәргин гапысында илк фәһлә-кәндли һакимијјәти кими азадлыг уғрунда мүбаризә апаран Шәрг халглары үчүн нүмунә олду, онлары варлылара хидмәт едән дәвләт апаратыны дағыдыб әвәзинә халга хидмәт едән фәһлә-кәндли һакимијјәти јаратмағ уғрунда мүбаризәјә руһландырды.

И. И. Гейдаров

К деятельности Совета Народных Комиссаров Азербайджанской ССР
(май 1921 — март 1922 г.)

РЕЗЮМЕ

В статье освещается деятельность Совета Народных Комиссаров Азербайджанской ССР. Ранее в исторической литературе республики этот вопрос был исследован недостаточно. Изучение этой проблемы имеет большое научное значение.

Статья написана на основе архивных материалов. В ней показана многогранная деятельность СНК Азербайджанской ССР с мая 1921 г. до конца марта 1922 г.

На основе Конституции Азербайджанской ССР, принятой I съездом Советов Азербайджана, показана структура СНК, его взаимоотношения с другими советскими органами республики и правовые нормы. Приводятся интересные сведения о новом составе СНК, который был избран в мае 1921 г. на первой сессии АзЦИК.

Подробно освещаются мероприятия СНК и претворение их в жизнь, говорится о включении Высшего Экономического Совета в аппарат СНК, о роли СНК в создании Союзного Совета ФС СССР.

⁵⁹ Азәрбајҹан Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинин Әхбары, № 1, 29 апрел 1920-чи ил.

АЗӘРБАЈҹАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1974, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1974, № 2

О. Ш. ИСМИЗАДЕ, Ф. А. ИБРАГИМОВ

О СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЕНДИРАХ ИЗ РАСКОПОК В ГОРОДЕ БАКУ

Известно, что вопросы хлебопечения разработаны далеко недостаточно. Между тем в жизни человека эта отрасль хозяйства имеет первостепенное значение. Хлебопечение берет свое начало с глубокой древности. Результаты археологических исследований показывают, что тендиры для выпечки хлеба в Азербайджане и Закавказье появились, вероятно, в энеолите и, передаваясь из поколения в поколение, все время совершенствовались¹. В связи с этим можно предположить, что исследуемые средневековые тендиры, видимо, мало чем отличаются от своих прототипов, за исключением отдельных мелких деталей, размеров и некоторых других конструктивных элементов.

Тендиры в большом количестве выявлены и изучены в районах Азербайджана. Проведенные раскопочные работы подтвердили, что, начиная с энеолита, на территории республики нет такого поселения или городища, где бы не были обнаружены тендиры для выпечки хлеба.

Археологические раскопки на различных участках «Ичери шехер» вскрыли большое количество тендиров, позволяющих изучить способ выпечки хлеба не только в средневековом Баку, но и в районах Азербайджана.

Стенки обнаруженных тендиров толщиной от 2,5 до 3,5 см выложены из специально подобранной вязкой глины желтоватого цвета с примесью мелко просеянного песка. Для большей прочности в глину примешивали иногда небольшое количество коротко нарезанной козьей шерсти. В результате продолжительного действия огня стенки тендиров имеют красный и красно-бурый оттенок. Диаметр выявленных тендиров неодинаков. Наряду с тендирами диаметром у основания в 45—50 см, встречаются тендиры, диаметр которых доходит до одного метра.

Однако в 1970 г. на участке раскопа № 5, расположенном на восточной стороне Дворца ширваншахов, на пересечении улиц Мамедъярова и Магомаева, в слое XIV—XV вв. был открыт тендир, диаметр которого доходил у основания до 1,5 м. Тендир такого крупного диаметра на территории «Ичери шехер» встречался впервые. Для свободного передвижения вокруг тендира на уровне пола была большая ровная площадка, напоминающая каменную вымостку пола. Судя по сохранившимся с наружной стороны стенки тендира отдельным камням с остат-

¹ Т. А. Бунятов. К истории развития земледелия в Азербайджане. Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, стр. 59.

ками затвердевшего раствора глины на них, можно предполагать, что этот большой тендир со всех сторон был опоясан бортиком. Известно, что для удобства работы вокруг раскаленного тендира и во избежание ожогов с наружной стороны стенки тендиров, как правило, сооружается бортик из камня или кирпича на глинистом растворе толщиной около 20 см. В районах Азербайджана такой бортик вокруг тендиров сооружается обычно из сырцового или обожженного кирпича и обмазывается с наружной стороны раствором глины.

В процессе обследования тендиров между бортиком и стенкой некоторых из них был обнаружен слой черной массы, напоминающей древесный уголь, протертый в порошок, или же сажу. Дальнейшее изучение тендиров с привлечением археологической литературы и материалов сравнительного анализа показало, что указанный слой черной массы служил, по-видимому, для изоляции стенок тендиров от непосредственного соприкосновения их с окружающим слоем земли с целью сохранения в тендирах тепла на более продолжительное время.

Большой интерес в этом отношении представляют результаты археологических раскопок и этнографических исследований, проведенных на средневековых памятниках, расположенных в районах Азербайджана. Здесь выяснилось, что для сохранения тепла на сравнительно продолжительное время промежутки между бортиком и стенкой тендиров со всех сторон заполнялись слоем битых и толченных черепков от старых глиняных сосудов и обожженных кирпичей (шамот и цемянка)². Поддерживание жара в тендире на продолжительное время достигалось еще и тем, что в степных и низменных районах Азербайджана, где нет в достаточном количестве топлива, тендиры сооружались в земле, на поверхность выступал только край венчика их горловины. В таких тендирах хлеб выпекали в сидячем положении. Существовали и специальные крышки, которыми закрывали тендиры.

В некоторых районах Азербайджана вокруг больших наземных тендиров, на всю их высоту, сооружается иногда бортик толщиной до одного метра. В таких тендирах хлеб пекут также сидя на площадке, на поверхности указанного широкого бортика.

В предгорных же районах республики, где имеется обилие топлива, сооружаются тендиры наземные, высота которых доходит до одного метра. Для защиты от горячих стенок таких тендиров во время выпечки хлеба они опоясываются бортиком небольшой толщины. В этих тендирах выпечка хлеба производится стоя. При избытке жара, могущего пережечь хлеб, перед началом выпечки его сбивают побрызгиванием тендира водой.

Продолжительное время археологическая экспедиция работала в Мингечауре. Здесь на левом берегу Куры, в поселениях 2 и 3, были выявлены раннесредневековые наземные тендиры. Диаметр тендиров около 40—50, высота сохранившейся части 60—70 см. На стенках зафиксированы продухи (кюльбе), а внутри — скопление золы, угля и пережженной глины³.

На территории «Ичери шехер» были найдены 2 тендира, на внутреннюю рабочую плоскость которых (один из них находился в слое XII в.) до обжига были нанесены параллельные резные прямые и волнообразные линии, дававшие соответствующий отпечаток на обратной стороне выпеченного хлеба (чурека) (рис., г). Эти резные линии в ос-

новном были предназначены для поддержания сырого чурека на вертикальной стенке печи (тендира). Наряду с этим пучки резных линий своими отпечатками украшали также обратную сторону хлеба, поскольку лицевая сторона его украшалась продольными желобками, проведенными вручную еще в тестообразном состоянии хлеба.

Не исключена возможность, что выпеченный таким образом «орнаментированный» хлеб, посыпанный маком и обмазанный яичным желтком, выгодно реализовывался на рынке.

Заслуживает внимания то, что тендиры, имеющие на стенках с внутренней стороны резные параллельные прямые и волнообразные линии, нанесенные гребенчатым орудием, кроме Баку, были выявлены в 1964 г. и в средневековой Кабале⁴.

Стенки изучаемого тендира толщиной около 3—6 см имеют темно-бурый, а в изломе — красный цвет.

За пределами Азербайджана тендиры с резными параллельными и волнистыми линиями, нанесенными на внутреннюю рабочую плоскость гребешком и предназначенными для лучшего прилипания сырого теста к стенке, были выявлены также в городище Новый Сарай — столице Золотой Орды⁵, а также в Средней Азии — Казахстане⁶ и Узбекистане, на городище Алтынтепе⁷.

На территории Азербайджана встречаются иногда тендиры, стенки которых выложены из широких лентообразных полос, установленных, как обрuch, друг на друге и скрепленных раствором глины. Эти тендиры, широкие у основания, кверху постепенно суживаются, напоминая в некотором отношении по форме усеченный конус (рис., б).

Кроме тендиров со сплошной гладкой стенкой, о которых шла речь, встречаются тендиры, несколько отличающиеся от вышеупомянутых своей конструкцией. У них не было сплошной стенки. Они сооружались из отдельных глиняных жгутов — палочек, почти круглого сечения с несколько сплюснутой одной стороной (рис., а). Длина жгута не охватывает весь диаметр тендира, поэтому такие тендиры, как правило, сооружались из глиняных палочек длиной около 20—25 см каждая, соединенных между собой раствором глины. При сооружении этих тендиров сплюснутая сторона жгутов ставилась внутрь. Для устранения неровностей, образовавшихся на рабочей поверхности тендиров в результате накладки глиняных жгутовых палочек друг на друга, появившиеся кольцевидные желобки между ними на внутренней стороне были тщательно подровнены. В результате продолжительного действия огня эта обмазка подвергалась обжигу и вместе со стенками тендира превратилась в твердую обожженную массу красного цвета.

Хорошо сохранившиеся тендиры, сооруженные из глиняных жгутов-палочек, были, в частности, найдены в 1960 г. в Кабале, в южной части городища, называемого Кала, в жилом квартале, где, кроме жгутовых тендиров, были обнаружены каменные фундаменты стен помещений,

⁴ Кабалинский «орнаментированный» тендир выявлен на территории южной части городища, называемого Кала, на раскопе III в квадрате VIII, на глубине 1,6 м от дневной поверхности и записан в инвентарную книгу экспедиции 1964 г. под номером 163. Культурный слой, в котором был расположен тендир, относится примерно к XII—XIII вв. Эти сведения сообщил нам участник экспедиции Ф. В. Гадиров, которому выражаем благодарность.

⁵ В. Л. Егоров. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959—1965 гг.). Поволжье в средние века. МИА № 165, М., Изд-во «Наука», 1970, стр. 189.

⁶ Е. И. Агеева, Т. Н. Сенигова. Памятники средневековья. Археологические исследования на северных склонах Кара-Тау. Тр. Ин-та истории, археологии, этнографии АН Казахской ССР, т. 14, Алма-Ата, 1962, стр. 204—206.

⁷ Сообщение С. Б. Луниной на Всесоюзной сессии археологов и этнографов во Львове в 1970 г.

² Т. А. Бунятов. Указ. работа, стр. 63—66.

³ Р. М. Вайдов Мингечаур в III—VIII вв. (по материалам археологических раскопок). Изд-во АН Азерб. ССР, 1961, стр. 28—29, рис. 8.

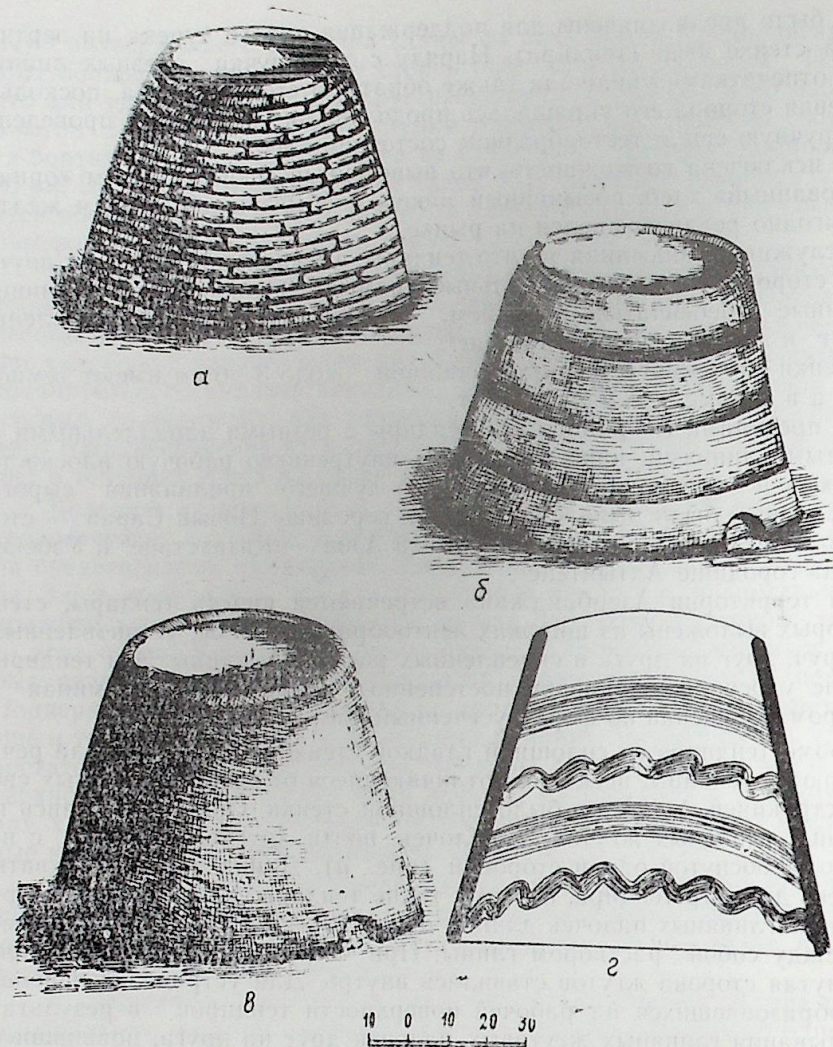

Рис.

очаги, хозяйственные и мусорные ямы, водопроводы из гончарных труб и богатые вещественные памятники, относящиеся к XII—XIV вв. Около очагов и тендиров было зафиксировано большое скопление золы, пережженной глины и древесного угля⁸.

Кроме Кабалы, тендиры, сооруженные из глиняных жгутовых палочек, были открыты и в Оренкала, под вымосткой кирпичного пола, зафиксированного под номером XXX и датированного XII—XIII вв. Г. М. Ахмедов, обследовавший продолжительное время развалины городища Оренкала, основываясь на этнографических данных о сооружении оренкалинских тендиров, пишет следующее: «Чтобы не разрушить или не повредить сырые еще не обожженные стенки законченных выкладкой жгутовых тендиров, высота которых достигала 0,6—0,7 м, мастер нижнюю

⁸ О. Ш. Исмизаде. О раскопках в Кабале на территории южной части городища в 1960 году. Материальная культура Азербайджана, т. V. Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, стр. 76—82, рис. 6.

половину их сооружал, находясь внутри тендиров, а верхнюю половину — находясь с наружной их стороны»⁹.

Для хорошего сгорания топлива и обогрева стенок все без исключения тендиры были снабжены продухом, представляющим собой круглое сквозное отверстие диаметром около 6—8 см, расположенное в нижней части стенки тендира и обращенное главным образом в сторону господствующих в данной местности ветров. Длительное наблюдение за тендирами, выявленными в большом количестве на территории «Ичери ше-хер», показывает, что их продухи обращены к юго-западу, в сторону постоянно дующих морских ветров. Вместе с тем следует отметить, что открытая сторона вскрытых здесь очагов, сооруженных из вертикально поставленных на ребра каменных плит, обращена также в сторону ветров.

Характерно, что как в Баку, на территории «Ичери ше-хер», так и в районах Азербайджана, в процессе раскопочных работ, наряду с большими тендирами для выпечки хлеба, встречаются довольно часто маленькие тендиры, диаметр которых не превышает 25—30 см. Эти маленькие тендиры не служили для выпечки хлеба, а являлись неподвижными жаровнями (мангал) или же очагами, в которых часто использовались раскаленные угли, взятые из рядом стоявших тендиров.

Вместе с отдельными тендирами, о которых шла речь, встречается иногда скопление 5—6 разновременных тендиров на небольшом участке, на площади размером примерно $1,5 \times 1,5$, 2×2 м².

Такое близкое расположение тендиров исключает возможность пользования ими одновременно. Нам кажется, что в данном случае мы имеем, возможно, дело с тендирхана, где по мере выхода из строя тендира на его месте или рядом с ним сооружали новый.

Нет сомнения, что дальнейшие археологические раскопки как в пределах города Баку, так и в районах республики обнаружат новые тендиры, всестороннее изучение которых позволит осветить те стороны истории хлебопечения, которые в силу ограниченности материалов разработаны пока недостаточно.

Ө. Ш. Исмизаде, Ф. Ә. Ибраһимов

Бақы шәһәринин орта эср тәндирләри һаггында

ХҮЛАСӘ

Археоложи газынтылар вә этнографик мә'лумат тәндирин һәлә мис дөврүндән тәшәккүл тапдығыны вә онун садә формасынын нәсил-дән-нәслә кечәрәк дәјишдијини кәстәрир.

Азәрбајҗан эразисиндә апарылан археоложи газынтылар нәтичә-синдә демәк олар ки, бүтүн јашајыш јерләри вә шәһәрләрдә мүхтә-лиф дөврләрә аид тәндир галыглары тапылмышдыр.

Бақыда Ичәришәһәр эразисиндәки тәдгигатлар нәтичәсиндә ашкар едилән мүхтәлиф нөв тәндирләр орта эсрләрдә јалныз Бақыда дејил, бүтүн Азәрбајҗанда тәндирдә чөрәкбиширмә гәјдаларынын һәртәраф-ли өјрәнилмәсинә имкан верир. Орта эср тәндирләринә һәср олунмуш бу мәгаләдә тәндирләрин һазырланмасы, онларын нөвләри вә тәндирдә чөрәкбиширмә гәјдаларындан данышылыр.

Этнографик тәдгигатлара кәрә, тәндир адәтән, сары рәнkdә, хүсу-си сечилмиш торпагдан һазырланыр. Торпаг тәмизләндиkdән сонра га-

⁹ Г. М. Ахмедов. Неполивная керамика Азербайджана (по материалам IX—XIII вв. из раскопок Оленкала). Изд-во АН Азерб. ССР, 1959, стр. 45—46; А. Л. Якоб-сон. Раскопки на городище Оленкала в 1953—1955 гг. МИА, 1959, № 67. Изд-во АН СССР, М.—Л., 1959, стр. 121, рис. 85.

рышдырылып, мөһкəм олмасы үчүн она əлənмиш гүм вə хырда доғранмыш кечи түкү гатылып. Һəмин мəһлулун фəсилəлəрлə тапданыб ғарышдырылмасы үч Һəфтəјəдəк давам едир. Бүтүн бунлардан сонра мұх-тəлиф техники үсулларла тəндир Һəзырланыр вə бир нечə күн мүддə-тиндə кəлкəдə гурудулур. Тəндирин диварларыны биширмəк үчүн онун ичəрисинə кеч јанан јаначағ, адəтəн, тəзəк, сүмүк вə с. ғаланыр, ағзы кип өртүлүр. Тəндирин диварлары ағаранадəк бу процес 2—3 дəфə тəқрар едилир.

Археоложи газынтыларда əсəсəн үч нөв тəндирə тəсəдүф олунмуш-дур. Онлардан бири кил чубуглардан дүзəлдилиб, ичəриси Һəмарланмышдыр. Дикəри лентвары формада Һəзырланыб бир-биринин үстүнə јапышдырылмышдыр. Үчүнчү нөв тəндирлэр исə бүтөв дүзəлдилир. Һəмин нөв тəндирлəрин Һəр бири барəдə мəғалəдə кениш мəлүмат верилир.

Тəндирлэр, адəтəн, јер үстүндə вə ја чалада дүзəлдилир. Етнографик мұшаһидəлэр кəстəрмишдир ки, јаначағ аз олан дүзən рəјонларда истилији узун мүддəт сахламағ мəғсəди илə тəндирлэр чалада гурулур. Дағ вə дағəтəји рəјонларда исə јаначағ бол олдуғундан тəндирлэр јер үстүндəдир. Јерүстү тəндирлəрин əтрафы бə'зən 20 сантиметр ениндə һөрүлүр ки, бу да ајағ үстə дајаныб чөрəк биширмəк үчүн əлверишли-дир. Бə'зи Һəлларда исə тəндирлəрин кəнарындакы һөркүнүн ени 1 мет-рəдəк чатыр. Белə һөркүлəрдən отуруб чөрəк биширмəк үчүн истифадə олунур. Бə'зən тəндирлəрин ағзыны өртмəк үчүн килдən ири ғапағ Һəзырланыр.

Археоложи тəдғигат заманы диаметри 65—75 сантиметр олан тəндирлэр даҺа чох тəсəдүф едилмишдир.

1970-чи илдə Бакыда апарылмыш газынтылар нəтичəсиндə диа-метри 1,5 метр олан ири тəндир ашкар едилмишдир ки, бу да Ичəри-шəһəрдə илк тапынтыдыр.

Ичəришəһəр əразисиндə ашкар едилən тəндирлəрдən икиси нахыш-лыдыр. Онлар ичəридən дарағаохшар əлəтлə чызма јолу илə далғавары хəтлəрлə нахышланмышдыр. Бу нахышлар Һəм чөрəји тəндирдə мөһкəм сахламағ, Һəм дə онун архасыны бəзəмəк мəғсəди дашымышдыр. Белə нахышлы тəндирлэр Гəбəлəдən дə ашкар едилмишдир.

Бə'зən кичик саҺəдə бир нечə тəндир ғалығларына да тəсəдүф олунур. Онларын јəхын мəсəфəдə јерлəшмəси бу тəндирлəрдən єјни заманда истифадə етмəјин мүмкүн олмадығыны кəстəрир. Бизчə, белə саҺə тəндирхана јери ола билэр. Ентимал ки, бир тəндир сыра-дан чыхдығдан сонра онун јериндə вə ја јəхынлығында дикəри гурул-мушдур.

Газынты заманы бəјүк тəндирлəрин јанында вə бə'зən отағларда диаметри 25—30 сантиметр олан кичик тəндирлэр дə тəсəдүф олунур. Бу «тəндирлəрдən» чох күман ки, манғал вə ја очағ кими истифадə едилмишдир.

И. Т. МАНАФОВ

К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОГО ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В г. БАКУ (1920—1925 годы)

Победа Советской власти в Азербайджане 28 апреля 1920 г. открыла широкие возможности для создания системы подлинно народ-ного здравоохранения для трудящихся.

Перед Азербайджанской Советской Республикой столь же остро, как и перед Советской Россией, разоренной войнами и интервенцией, стояла «главная основная задача — отстоять жизнь рабочего, спасти рабочего...»¹.

Вот почему Азербайджанская Коммунистическая партия (больше-виков), Временный Азербайджанский Революционный Комитет и Совет Народных Комиссаров большое внимание уделяли организации и развитию Советского здравоохранения, проявляли настоящую заботу об охране здоровья всех трудящихся.

С этой целью Азревкомом была создана особая тройка, занимав-шаяся вопросами здравоохранения².

Организованный в составе Совнаркома Народный комиссариат здравоохранения и призрения возглавил член Азревкома Абид Алимов, назначенный народным комиссаром³. Важнейшей задачей Наркомата было создание нового советского здравоохранения в республике.

В первую очередь необходимо было коренным образом перестроить систему медико-санитарной службы в г. Баку, где соответствующие учреждения мусаватских министерств, городского самоуправления и съезда нефтепромышленников не обеспечивали нужд рабочих и город-ской бедноты в медицинской помощи, не справлялись с задачами sani-тарного дела.

В докладе «О деятельности и задачах комиссариата здравоохра-нения» республики на I съезде работников врачебно-санитарного дела, проходившем несколько позднее 6—10 января 1921 г., назначенный наркомом здравоохранения А. А. Кязимов говорил: «Почти в каждом министерстве мусаватского правительства имелись свои медицинские части. Министерства внутренних дел, юстиции, путей сообщений, просве-

¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 38, стр. 359.

² Н. К. Шифрин. 10 лет здравоохранения в г. Баку, 1931. Рукопись.

³ «Изв. ВРК Азербайджана», 1920, № 1, стр. 1.

ления, торговли и промышленности и военное министерство — все они имели самостоятельные обособленные одна от другой медицинские части, подчас даже ведомственно враждовавшие между собой; медицинское дело от этого только страдало»⁴.

Непосредственное руководство строительством органов здравоохранения в Баку и организацией их работы было возложено на отдел здравоохранения, созданный летом 1920 г. при Бакинском Совете. Заведующим Бакздравотделом была назначена член КПСС с 1904 г. В. Н. Цейтлин.

Созидательная работа в области здравоохранения стала осуществляться в сложных экономических и политических условиях, когда производительные силы Азербайджана были подорваны в результате империалистической, а затем и гражданской войн, хозяйничания турецких, германских и английских интервентов, их мусаватских прислужников. Разгромленные, но еще не добытые силы контрреволюции, пытались помешать упрочению власти Советов в Азербайджане. Хозяйственная разруха, нехватка средств, продуктов питания, медикаментов, недостаточность имеющихся врачебных кадров и среднего медицинского персонала, особенно врачей, фельдшеров, медсестер-азербайджанцев — все это создавало серьезные трудности в организации здравоохранения и его деятельности.

Преодолевая эти трудности, советские органы в соответствии с декретом Азревкома от 4 мая до конца 1920 г. осуществили национализацию частных лечебниц⁵, а по декрету от 17 мая — всех аптек и аптекарских магазинов с одновременным снижением цен на медикаменты на 25%⁶.

С ликвидацией Совета съезда нефтепромышленников после победы социалистической революции в Азербайджане подчиненные ему организации перешли в ведение «Азнефтекома». В его подчинение перешли и учреждения здравоохранения, находящиеся в промыслово-заводских районах. Однако медицинское руководство ими осуществлялось Наркомздравом⁷.

В первые месяцы после победы Советов организационные формы руководства учреждениями здравоохранения в городе были многообразны. В одних случаях для руководства создавались коллегии из представителей профсоюзов, в других — оно осуществлялось комиссарами, назначенными органами Советской власти⁸. Во главе ряда учреждений были оставлены старые администраторы — врачи: это были те профессиональные специалисты, которые пользовались доверием масс. Для осуществления руководства, например, деятельностью медицинских учреждений промыслово-заводских районов Наркомздравом были назначены комиссары и коллегии, членами которых состояли главные врачи Черногоградской, Сабунчинской и других больниц⁹.

В июне 1920 г. большинство отделов исполкома Бакинского Совета временно слилось с соответствующими наркоматами. В связи с тем, что городской отдел здравоохранения вошел в Наркомздрав, коллегия этого наркомата 13 сентября 1920 г. вынесла решение: «Бывшие учреждения Совета съезда нефтепромышленников сливаются с бывшим здравотделом Бакисполкома в отдел городской и промышленной медицины при Нарком-

⁴ «Изв. НКЗ Азерб. ССР», 1921, № 1.

⁵ ЦГАНТМД Азерб. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 43, л. 1.

⁶ «Изв. ВРК Азербайджана», 1920, № 4.

⁷ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1134, оп. 2, д. 8, лл. 90—93; газ. «Азербайджанская беднота», 5 августа 1920 г.

⁸ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1933, оп. 1, д. 57, л. 240.

⁹ Архив Медико-санитарного управления «Азнефти», д. 153.

здраве»¹⁰. В свою очередь Бакгорисполком специальным циркуляром предложил райисполкомам организовать отделы здравоохранения. Но вскоре и эти отделы были ликвидированы.

Передача лечпрофучреждений г. Баку в подчинение Наркомздрава республики не оправдала себя. II съезд Азербайджанской Коммунистической партии (большевиков) при рассмотрении организационных вопросов принял решение, указывающее на ошибочность проведенного слияния отделов Бакинского Совета с соответствующими комиссариатами¹¹.

На заседании Бакинского Совета 10 ноября 1920 г. было принято решение о возобновлении деятельности отдела здравоохранения Бакинского Совета¹². В его распоряжение перешли и медицинские учреждения «Азнефтекома» со своим медицинским персоналом¹³.

Большую помощь в реорганизации здравоохранения Азербайджана на основе трехлетнего опыта Советской России оказал прибывший в конце 1920 г. в Баку представитель Наркомздрава РСФСР Г. Л. Кучаидзе¹⁴.

Заведующим Бакздравотделом была вновь назначена В. Н. Цейтлин¹⁵.

В структурном отношении в состав Бакздравотдела сначала входили лечебный и санитарный подотделы, а с 1921 г. и подотдел материнства и младенчества. Кроме того, в составе Бакздравотдела действовали секторы — фармацевтический, материальный, строительный и финансовый.

Во время организации в 1921 г. отдела здравоохранения Бакгорисполкома при нем был создан медицинский совет, в который входили руководящие работники отдела, представители партийной, профсоюзной и комсомольской организаций, отделов народного образования, по работе среди женщин. Деятельность совета носила совещательно-контрольный характер¹⁶.

Бакинский отдел здравоохранения работал в тесном контакте с другими отделами исполкома. Были отрегулированы и вопросы разграничения функций между Бакздравотделом и Наркомздравом. Эти вопросы специально рассматривались на заседании коллегии наркомата в июне 1921 г. В ведении Бакздравотдела находились 9 больниц, 2 родильных приюта, 21 амбулатория в городе и районах, 13 фельдшерских пунктов. Кроме того, подотдел материнства и младенчества руководил деятельностью 15 ясель, Дома грудного ребенка, Дома младенца «Капля молока» и обеспечивал медико-санитарным обслуживанием 20 детских домов, 40 детских садов и 120 школ. Фармацевтический отдел имел в своем ведении 14 аптек и обслуживал 26 лечебных, 16 санитарных учреждений, 11 детских домов, 23 детских сада, 10 ясель, 22 зубных кабинета¹⁷.

Настоящую заботу и внимание к вопросам создания и развития советского здравоохранения в Баку проявляли Центральный и Бакинский Комитеты АКП(б). Вопросы здравоохранения неоднократно рассматривались на бакинских городских партконференциях, заседаниях горкома

¹⁰ ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 125, ед. хр. 18, л. 73.

¹¹ «Изв. ВРК Азербайджана», 22 октября 1920 г., газ. «Азербайджанская беднота», 26 октября 1920 г.

¹² ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1933, оп. 1, д. 17, л. 45. Архив Медико-санитарного управления «Азнефти», д. 153.

¹³ Газ. «Азербайджанская беднота», 14 октября 1920 г.

¹⁴ Н. Р. Шашикашвили. Г. Л. Кучаидзе — первый нарком и организатор здравоохранения в Грузии. Батуми, 1970.

¹⁵ Газ. «Коммунист» № 8 от 11 января 1921 г.

¹⁶ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1933, оп. 1, ед. хр. 57, л. 73.

¹⁷ Газ. «Бакинский рабочий», 17 ноября 1921 г.

партии. Так, на заседании БК АКП(б) 15 августа 1921 г. Бакинскому Совету было поручено разработать положение о медицинской помощи в больницах и амбулаториях для рабочих и внести его на утверждение президиума БК¹⁸.

VII Общебакинская партконференция подвергла критике состояние материального снабжения медицинских учреждений и наметила меры по его улучшению¹⁹.

Особенно велика была организаторская роль Бакинской партийной организации в борьбе с инфекционными заболеваниями в тот период. Так, когда в июне 1921 г. возникла опасность вспышки в Баку эпидемии холеры, на заседании БК АКП(б) были рассмотрены и утверждены мероприятия по организации борьбы с ней. В принятом решении—21 июня 1921 г. была отмечена необходимость самого активного участия всех коммунистов Бакинской партийной организации в проведении противо-холерных мероприятий²⁰.

Работая во многих ответственных звеньях здравоохранения, коммунисты неизменно выступали в авангарде борьбы за решение задач, поставленных в этой области партийной организацией.

Такие выдающиеся партийные и государственные деятели Азербайджана, как Н. Н. Нариманов, Г. М. Мусабеков, Г. Н. Каминский, С. М. Эфендиев, М. Н. Кадырли и др., будучи врачами по специальности, оказывали большую помощь развитию здравоохранения в Баку и во всей республике.

Вопросы становления и развития советского здравоохранения в Баку находились в центре внимания Бакинского Совета и профсоюза города. При Бакинском Совете из числа его депутатов была организована секция здравоохранения, которая на общественных началах контролировала и оказывала всемерное содействие улучшению деятельности Бакздравотдела и его учреждений. Еще 1 июля 1920 г. была созвана конференция работников здравоохранения Баку и его районов, положившая начало профсоюзу работников медико-санитарного дела Азербайджана²¹.

Этот союз в тесном контакте с другими профессиональными организациями трудящихся вел энергичную работу в области здравоохранения.

Величайшее значение имело внедрение в деятельность лечебно-профилактических учреждений г. Баку основных принципов советского здравоохранения, сформулированных в программе Коммунистической партии, принятой на VIII съезде партии в марте 1919 г. III (октябрь 1921 г.) и IV (декабрь 1922 г.) Всероссийские съезды здравотделов в категорической форме еще раз подтвердили неизбежность основных принципов советского здравоохранения: бесплатность медицинской помощи, единство медико-санитарного дела и др.

Претворение в жизнь этих принципов протекало в условиях осуществления новой экономической политики. Разработанная В. И. Лениным, она включала и ряд положений о развитии здравоохранения. В соответствии с ними Совнарком РСФСР 11 июля 1921 г. за подписью В. И. Ленина утвердил «Инструкцию об организации санитарно-лечебного дела в горной и горно-заводской промышленности». В ней предусматривалось проведение ряда мероприятий по медико-санитарному обслуживанию нефтяников, причем указывались нормативы: одна койка на 50 рабочих; на 1500 рабочих — 1 врач, 3 фельдшера, 1 фельдшерица-акушерка и

3 сестры милосердия. Первый параграф этой инструкции подчеркивал, что «санитарно-лечебная помощь горным и горно-заводским рабочим, служащим и их семьям оказывается органами здравоохранения на местах»²².

Местные Советы в Азербайджане начала 20-х годов при крайней ограниченности их средств не в состоянии были решать задачи улучшения медицинского обслуживания трудящихся. В этой связи с 1 декабря 1921 г. лечпрофучреждения промыслово-заводских районов Баку были переданы на финансирование и в ведение «Азнефти»²³. На IX Общебакинской конференции АКП(б) в ответах на вопросы по отчетному докладу БК АКП(б) было указано: «Мы уже из ведения РИКов изъяли Коммунхоз; школы Наробраза, больницы и передали непосредственно в нефтяное управление... Это необходимо и диктуется хозяйственной целесообразностью»²⁴.

В ведении «Азнефти» лечпрофучреждения на территории промыслово-заводских районов оставались почти 3 года (до 15 августа 1924 г.), когда они вновь были переданы в систему Бакздравотдела. Исключение составляли учреждения, финансируемые Страхкассой, которые продолжали находиться в ведении последней.

После передачи части учреждений здравоохранения в ведение «Азнефти» возник вопрос об источниках дальнейшего финансирования лечпрофучреждений Бакинского Совета. В этом вопросе некоторые руководящие работники республики занимали неправильную позицию. Так, например, С. Иткин — автор статьи «Лечебно-санитарное дело при новой экономической политике»²⁵ — выдвинул предложение о введении специального больничного или санитарного налога, о передаче почти всех лечпрофучреждений на содержание промпредприятий. Такое решение вопроса было нарушением единства и государственного характера советского здравоохранения.

Руководствуясь основными принципами советского здравоохранения, партийные и советские органы изыскивали возможности для сохранения этих учреждений на государственном бюджете с сохранением бесплатной медицинской помощи. Выступая на совещании представителей уездных делегатов II Азербайджанского съезда Советов совместно с Наркомздравом Азербайджанской ССР 2 мая 1922 г., Нарком здравоохранения М. Н. Кадырли отмечал, что в результате глубокого и всестороннего продумывания вопроса о перестройке организации здравоохранения в условиях нэпа руководящие органы республики пришли к заключению о невозможности перехода на хозяйственный расчет учреждения здравоохранения за исключением аптечного дела²⁶.

К лету 1922 г. финансирование учреждений здравоохранения города стало столь затрудненным, что 23 июля на заседании исполкома Бакинского Совета, по предложению заведующего Бакздравотделом Э. Д. Нейштадта, было принято постановление о введении платности в лечебных учреждениях Горздравотдела²⁷.

Однако взятый Бакинским Советом курс в решении этого вопроса имел социальную направленность против экспроприированных эксплуататорских классов. Об этом ярко свидетельствует принятое в сентябре 1922 г. постановление исполкома Бакинского Совета, в котором указывалось, что все застрахованные рабочие и служащие, члены их семейств,

¹⁸ ПААФ ИМЛ, ф. 2, оп. 22, ед. хр. 124, л. 125.

¹⁹ VII Общебакинская конференция АКП(б). Баку, 1922, стр. 39.

²⁰ ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 22, ед. хр. 50, л. 32.

²¹ 5 лет союза «Медсантруд» в Азербайджане. 1920—1925 гг. Баку, 1925, стр. 19.

²² Ленинские декреты по здравоохранению 1917—1921 гг. М., 1970, стр. 293—298.

²³ Газ. «Бакинский рабочий», 9 октября 1921 г.

²⁴ Отчет IX Общебакинской конференции АКП(б). Стенограф. отчет. Баку, 1922

²⁵ «Экономический вестн.» Изд. ВЭС Азерб. ССР, 1921, № 5, стр. 21—24.

²⁶ «Изв. НКЗ Азерб. ССР», 1922, № 1, стр. 119.

²⁷ Газ. «Бакинский рабочий», 25 июля 1922 г.

получают во всех учреждениях Горздравотдела медицинскую и медикаментозную помощь бесплатно за счет страховых фондов (М.)²⁸.

Прием рабочих и служащих лечущими учреждениями должен был производиться по ордерам страхкасс или месткомов профсоюзов.

В ноябре того же года Бакинский здравотдел в обращении к населению города сообщал, что всем трудящимся и членам их семей, инвалидам, немущим медицинская помощь оказывается бесплатно и лишь лицам имущим медицинская помощь оказывается за оплату²⁹.

Другим серьезным вопросом, который приходилось решать в области здравоохранения, было обеспечение его учреждений медицинскими кадрами.

Медицинские учреждения, число и особенно штаты которых с апреля 1920 г. быстро увеличивались, испытывали острую нужду во врачах, работниках среднего медперсонала.

Важнейшее значение в этой связи имело использование имевшихся старых врачебных кадров.

Представляя часть высокооплачиваемой буржуазной интеллигенции, эти врачи до социалистической революции работали в медицинских учреждениях городского самоуправления, Совета съезда нефтепромышленников, частных лечебниц, а в некоторых случаях являлись и хозяевами последних.

Наряду с частью врачей, тесно связанных с буржуазией и буржуазными партиями, в составе медицинских работников Баку имела и значительная группа врачей, придерживавшихся демократических взглядов. Такие бакинские врачи как Н. П. Васильевский, М. К. Гаиров, М. Р. Векилов, М. А. Мир-Касимов, Б. К. Финкельштейн, Н. К. Варшавский, М. С. Мильман, М. А. Топчибашев и др., с первых дней установления Советской власти в Баку принимали самое активное участие в деятельности лечебно-профилактических учреждений. Часть этих врачей впоследствии выросла в крупных ученых, организаторов науки и здравоохранения. Как известно, академик М. А. Мир-Касимов был первым президентом Академии наук республики, академик М. А. Топчибашев является вице-президентом Академии наук Азербайджанской ССР.

В июле 1920 г. нарком здравоохранения А. А. Кязимов подчеркивал, что среди медработников Азербайджана не было случаев дезертирства и саботажа, что свидетельствовало о настроениях врачей и среднего медперсонала³⁰.

Подчеркивая важность решения задачи использования старой интеллигенции в советском строительстве, В. И. Ленин в марте 1920 г. говорил: «Когда-то представители медицинской профессии были также пропитаны недоверием к рабочему классу, когда-то и они мечтали о возврате буржуазного строя. Теперь и они убедились, что только вместе с пролетариатом можно привести Россию к культурному расцвету. Сотрудничество представителей науки и рабочих — только такое сотрудничество будет в состоянии уничтожить весь гнет нищеты, болезней, грязи. И это будет сделано».

Перед союзом представителей науки, пролетариата и техники не устоит никакая мощная сила³¹.

Руководствуясь этими указаниями, партийная организация респуб-

²⁸ Газ. «Бакинский рабочий», 8 сентября 1922 г.

²⁹ Газ. «Труд», 2 ноября 1922 г.

³⁰ ЦГАНТМД Азерб. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 43, л. 8.

³¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 40, стр. 188—189.

лики развернула работу по политическому воспитанию и привлечению на сторону Советской власти старых специалистов, в том числе и врачей. Особенно большое внимание уделялось вовлечению в работу советских органов здравоохранения весьма немногочисленных тогда врачей — азербайджанцев. Многие из них, как и другие представители старой азербайджанской интеллигенции, с течением времени становились на платформу Советской власти, активно включались в дело восстановления народного хозяйства и последующее социалистическое строительство.

Выступая в июле 1923 г. на XII Общебакинской партконференции, Р. Ахундов говорил: «... три года существования Советской власти убедили азербайджанскую интеллигенцию в том, что Советская власть всерьез и надолго существует и будет существовать и что никакие контрреволюционные выступления или заговоры каких-нибудь мусавистов или иттихадистов-лавочников нам не опасны и никакого вреда нанести нам не могут. В последнее время в связи с этим мы наблюдаем среди азербайджанской интеллигенции определенный перелом».

...В ранее пассивной к Советской власти части интеллигенции чувствуется тяга к Советской власти, совместной работе с нами³².

Использование старых медицинских кадров не могло полностью удовлетворить потребности учреждений здравоохранения. Поэтому партийными и советскими органами Азербайджана большое внимание уделялось подготовке медицинских кадров в республике. Например, учитывая большую нужду республики в медицинских работниках, А. А. Кязимов 23 февраля 1921 г. обратился с просьбой в сануправление XI Красной Армии о передаче всех демобилизованных медработников в распоряжение Наркомата здравоохранения Азербайджана³³.

В период своего становления советское здравоохранение в Азербайджане, в частности в Баку, испытывало острую нужду в медикаментах. Без медикаментов нельзя было организовать успешную борьбу против холеры и тифов, развернуть оздоровительную работу, устранить тяжелые последствия войны и интервенции.

Руководствуясь указаниями В. И. Ленина, данными в письме «Товарищам коммунистам Азербайджана, Грузии, Армении, Дагестана, Горской республики» о немедленной организации товарообмена с Западом³⁴, Советское правительство Азербайджана использовало фонд товаров, пользовавшихся спросом за рубежом (нефтепродукты, ковры, рыбпродукты), а также материальные ценности, экспроприированные у местной буржуазии, для закупа медикаментов и других жизненно необходимых товаров.

В протоколе заседания исполкома Бакинского Совета от 23 сентября 1921 г. отмечалось: «Слушали: закупка медикаментов (доклад председателя тов. Крылова). Постановили: утвердить постановление Президиума о закупке указанного количества медикаментов (достаточно на 1 год), оплатив следующую сумму из расчета: 3/8 — керосином, 1/4 — коврами, 1/8 — икрой и 1/4 — деньгами»³⁵.

В ноябре 1920 г. газета «Бакинский рабочий» сообщила: «За полугодие из-за границы поступило за счет товарообмена 7690 пудов медикаментов». «Для «Азнефти» прибыл в Батуми груз с медикаментами» — говорилось в той же газете 7 марта 1922 г.

Получая ограниченное количество медикаментов, республика, сама испытывая нужду в них, выделяла часть для нужд XI Красной Армии

³² Газ. «Бакинский рабочий», 9 июля 1923 г.

³³ ЦГАНТМД Азерб. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 68, л. 18.

³⁴ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 43, стр. 198—200.

³⁵ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1933, оп. 1, д. 51, л. 20.

и некоторых уездов РСФСР, где свирепствовали голод и сыпняк.

Переживая период становления и организации, новые медицинские учреждения Баку развернули и провели большую работу в области борьбы с инфекционными заболеваниями, с так называемыми социальными болезнями, представляющими собой тяжелое наследие прошлого: туберкулезом, трахомой и др. Особое внимание уделялось медицинскому обслуживанию рабочих-нефтяников, что тесно увязывалось с мерами по значительному оздоровлению условий их труда и быта. Успехи были достигнуты и в области охраны материнства и детства. Были проведены и первые санитарно-гигиенические мероприятия по оздоровлению города и промыслово-заводских районов.

Эта многочисленная деятельность органов здравоохранения Баку и достигнутые им успехи, подробно рассмотренные которых выходит за профиль настоящей статьи, свидетельствовали о плодотворности организационной работы в области медицинского обслуживания трудящихся.

В то же время в претворении в жизнь комплекса лечебно-профилактических мероприятий со стороны руководства здравоохранения города допускались и отдельные ошибки, что оказывало отрицательное влияние на эффективность проводимых работ. Эти ошибки заключались в одних случаях в переоценке роли профилактики для данного периода, при недостаточном внимании к лечебным мероприятиям. Порой проявлялась обратная тенденция³⁶.

Однако ошибки в определении сочетания лечебных и профилактических мероприятий в зависимости от требований времени быстро устранялись.

В 1925 г., когда были уже достигнуты значительные успехи в восстановлении народного хозяйства, а финансовое положение страны Советов значительно укрепилось, медицинские учреждения промыслово-заводских районов Баку были из ведения «Азнефти» переданы в подчинение Бакздравотдела.

Временная передача Бакинским Советом части лечпрофучреждений «Азнефти» вызвала у современников неодинаковую оценку. Если в начале 20-х годов высказывалось мнение о том, что с переходом в ведение «Азнефти» Черногородской больницы состояние в ней улучшилось, то в начале 30-х годов говорилось об ухудшении деятельности медицинских учреждений промыслово-заводских районов после передачи этих учреждений в систему Бакздравотдела³⁷.

По нашему мнению, передача медицинских учреждений в ведение «Азнефти» представляла временное отступление от принципа единства советского медико-санитарного дела, что было вызвано серьезными экономическими трудностями.

Характеризуя практические результаты воссоздания единой системы здравоохранения в городе и его промыслово-заводских районах, нарком здравоохранения М. Н. Кадырли на IV Азербайджанском съезде Советов в марте 1925 г. отмечал, что перевод в Баку лечучреждений на местный бюджет не вызвал сокращения их сети и ухудшения качества медицинского обслуживания; наоборот имели место рост медико-санитарных учреждений и качественное улучшение обслуживания³⁸.

В становление и развитие советского здравоохранения в Баку, в решение стоящих перед ним задач большой вклад внесли занимавшие в те годы должность наркома здравоохранения А. А. Кязимов, М. Н. Кадырли, возглавлявшие здравоохранение в городе В. Н. Цейтлин, М. Шахбазов, М. Н. Шарифов, С. Д. Жгенти, Э. Д. Нейштадт и др.

³⁶ Н. К. Шифрин. 10 лет здравоохранения в г. Баку.

³⁷ Там же.

³⁸ ЦГАНТМД Азерб. ССР, ф. 2, оп. 3, д. 122, лл. 22, 23, 25.

Постоянная забота Коммунистической партии и Советского правительства о здоровье трудящихся города нефти, активная самоотверженная работа названных и многих других выдающихся организаторов Советского здравоохранения в Азербайджане, в частности в Баку, позволили к концу 1925 г. успешно решить стоящие в этой области задачи.

Здравоохранение Баку было готово к осуществлению своей ответственной роли в период широкой реконструкции нефтяной промышленности.

И. Т. Манафов

Бақыда совет сәһијјәсинин тәшкил едилмәси тарихинә даир

ХУЛАСӘ

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси Русијанын сәнаје мәркәзләриндән бири олан Бақы шәһәриндә әсил халг сәһијјәсинин тәшкили вә инкишафы үчүн шәраит јаратды.

Ағыр игтисади чәтинликләр дөврүндә јерли партија, Совет органларынын вә РСФСР Халг Сәһијјә Комиссарлығынын даими көмәји сәјәсиндә Бақы тибб ичтимаијјәти јажылмыш јолухучу хәстәликләри гыса бир мүддәтдә ләғв етмиш, мөвчуд мүаличә-профилактика мүәссисәләри шәбәкәләрини бәрпа етмәклә јанашы, јени тибб очағлары да ачмаға мүвәффеғ олмушдур.

Партија вә һөкүмәтин сәһијјә сәһәсиндә гәрарларынын һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә Бақы нефт сәнајәсинин инкишафы вә халг тәсәрруфатынын бәрпасы дөврүндә, демәк олар ки, јени сәнаист сәһијјәси јарадылмышды.

Мәғаләдә Бақы шәһәр сәһијјә ишинин тәшкилиндә, илк тибби кадрларын һазырланмасында, сәһијјә системинин јарадылмасында јерли органларын, ајры-ајры партија вә дөвләт хадимләринин фәалијјәтиндән бәһс едилир.

И. В. АЛИБЕКОВ

ПЕРВЫЙ ПРОГРАММНЫЙ ДОКУМЕНТ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ

(К вопросу о публикации материалов Измирского экономического конгресса 1923 г.)

Исключительно важную роль в выработке экономической платформы кемалистов сыграл Измирский экономический конгресс, созданный по инициативе М. Кемаля в феврале 1923 г., во время перерыва в работе Лозаннской конференции¹.

Необходимо отметить, что несмотря на исключительную важность материалов Измирского экономического конгресса, лишь сравнительно недавно факультет политических наук Анкарского университета проделал весьма полезную работу, опубликовав их отдельным сборником².

Настоящая статья посвящена анализу главным образом тех документов Измирского экономического конгресса, которые не получили до настоящего времени достаточного освещения в наших туркологических публикациях.

Официальной задачей Измирского экономического конгресса, в работе которого участвовали представители всех классов и сословий турецкого общества, было обсуждение и разработка мер и путей для экономического развития страны. В циркуляре Министерства экономики анкарского правительства о созыве конгресса, распространенном накануне его открытия, отмечалось, в частности, что конгресс «несомненно явится поворотным пунктом в истории национальной экономики Турции, началом периода ее возвышения»³.

В работе конгресса участвовало 1135 делегатов, разбитых на четыре фракции: земледельческую, торговую, промышленную и рабочую. Однако названия фракций далеко не соответствовали их социальному составу. Исходя из кемалистской концепции отрицания существования в стране имущественных и классовых различий, организаторы конгресса

¹ Работа Измирского экономического конгресса (17 февраля—4 марта 1923 г.) была освещена в нашей прессе еще в 1923 г. В статье Мусалли, опубликованной в журнале «Новый Восток», в целом правильно излагался созыв и ход конгресса, а также суть принятых на нем документов. Однако, поскольку статья Мусалли была написана сразу после конгресса, так сказать по его горячим следам, естественно, что она не смогла охватить и обобщить всю совокупность его материалов. См.: Мусалли. Экономическая конференция в Смирне. «Новый Восток», 1923, № 3, стр. 78—89.

² Türkiye İktisat kongresi. 1923. İzmir. Haberler—Belgeler. Yorumlar. Ankara 1968, 469s. Сост. Гюндюз Окчюн (В дальнейшем—Конгресс...)

³ Конгресс..., стр. 5.

стремились объединить делегатов не по социально-классовой принадлежности, а по профессиональному признаку. В результате так называемая земледельческая фракция, кстати самая представительная на конгрессе, например, была представлена главным образом крупными помещиками-феодалами, кулаками и представителями духовенства. Крестьяне в ней составляли незначительное меньшинство⁴. Ведущую роль в торговой фракции играли банкиры, купцы, представители различных коммерческих обществ и товариществ. В рабочую фракцию были введены адвокаты, врачи, издатели, предприниматели. Профессиональных рабочих здесь было очень мало⁵.

Промышленная фракция была самой малочисленной на конгрессе, что лишний раз свидетельствовало о слабости турецкой промышленной буржуазии. Наряду с отдельными крупными промышленниками здесь числилась большая группа ремесленников.

К открытию конгресса был опубликован и распространен среди представителей фракций доклад «О состоянии экономики Турции и проблемах, подлежащих рассмотрению на конгрессе», составленный подготовительной комиссией (Хейети-фаале) Министерства экономики анкарского правительства⁶. Учитывая, что этот доклад, с одной стороны, отражал взгляды официальных правительственных кругов на вопросы дальнейшего экономического развития страны, а с другой, — определил в решающей степени повестку дня конгресса, ход его работы, а также наложил несомненный отпечаток на содержание принятых конгрессом документов, считаем необходимым остановиться на его основных положениях несколько подробно.

Доклад концентрировал внимание конгресса на следующих пяти вопросах: 1) о кредите, 2) регулирование и увеличение производства, 3) таможенные вопросы, 4) налоги и 5) средства транспорта.

Наряду с характеристикой состояния перечисленных сфер экономики Турции к моменту окончания освободительной борьбы, доклад содержал конкретные рекомендации, которые, по мнению его составителей, следовало бы принять для каждой из этих сфер в отдельности.

Так, рассматривая вопрос о кредите, доклад констатировал, в частности, что одной из важнейших причин экономической отсталости Турции является крайняя неорганизованность в стране кредитного дела. Экономика страны, говорилось в докладе, зиждется преимущественно на натуральном хозяйстве, которое лишь в незначительной степени перерастает в товарно-денежное. Предприниматели, которые не располагают достаточными средствами и лишены возможности обеспечить необходимый кредит, не берутся за крупное дело в областях промышленности, сельского хозяйства и торговли⁷. Таково одно из значительных последствий экономического и политического господства иностранного капитала⁸.

Сегодня, говорилось далее в докладе, никем уже не оспаривается сомнительность достижения прогресса, опирающегося только на сельское хозяйство и торговлю. Очевидной истиной, наоборот, является то, что благодаря развитию промышленности нации достигают высокого уровня процветания и благосостояния. Что же касается развития промышлен-

⁴ Известный турецкий социолог проф. Ниязи Беркес утверждает, что крестьяне вообще не были представлены на конгрессе. N. Berkes, 200 yıldır neden bocalıyoruz. İstanbul, 1965, s. 102.

⁵ По свидетельству Г. Астахова, рабочая фракция лишь наполовину состояла из профессиональных рабочих. Г. Астахов. От султаната к демократической Турции. Очерки из истории кемализма. М.—Л., 1926, стр. 144.

⁶ Конгресс..., стр. 67—84.

⁷ Там же, стр. 67.

⁸ Там же, стр. 68.

ности, то оно, как это показывает практика Запада, возможно, лишь при условии создания банков и кредитного дела⁹.

Турции нужны такие банки, которые бы сами непосредственно участвовали в создании промышленных объектов. Турция также нуждается в национальных коммерческих банках, управляемых турецкими поданными. Наряду с созданием отраслевых банков, чувствуется острая потребность в учреждении национального государственного банка, призванного регулировать всю финансово-кредитную деятельность в стране¹⁰.

Нетрудно заметить, что эта часть была явно пронизана стремлением национальной буржуазии к самостоятельности и прежде всего в области финансов, потому что именно здесь иностранный капитал имел сильные позиции, а его гнет был особенно чувствительным.

Однако это вовсе не означало, что турецкая национальная буржуазия категорически отвергала сотрудничество с иностранным капиталом. Наоборот, Турция, говорилось, и впредь будет нуждаться в иностранном кредите и капитале. Но она будет отвергать всякий политически вредный и экономически невыгодный иностранный капитал. Турция будет создавать собственные национальные кредитные учреждения¹¹.

Значительное место в докладе было отведено вопросам регулирования и увеличения сельскохозяйственного и промышленного производства, сферы обращения.

Доклад рекомендовал содействовать организации крупного сельскохозяйственного производства, призванного во все возрастающих масштабах работать на рынок. Для достижения этой цели предусматривалось объединение разрозненных мелких хозяйств в сельскохозяйственные производственные кооперативы. Заслуживает внимания то обстоятельство, что, ставя вопрос о порядке организации сельскохозяйственных производственных кооперативов, — как и кем должны организовываться таковые: по инициативе самих сельских производителей, или в законодательном порядке со стороны государства? — составители доклада рекомендовали конгрессу рассмотреть целесообразность создания «Объединения сельских производителей Турции» во главе с Сельскохозяйственным банком и возложения на него обязанности организации таких кооперативов¹². В качестве первоочередных задач в области сельского хозяйства также ставился вопрос об организации сельскохозяйственных и кредитных кооперативов¹³.

В то же время доклад не содержал даже упоминания об улучшении тяжелой участи турецкого крестьянства и облегчения земельного голода. Он наметил лишь такие меры, которые должны были всячески содействовать капиталистической эволюции помещичьих хозяйств.

Отметив, что промышленность Турции представлена мелкими, обособленными и маломощными заведениями, которые не в состоянии выдерживать сильную конкуренцию крупной и хорошо организованной индустрии Запада, доклад указывал на необходимость перехода от мелкого кустарного производства к крупной фабрично-заводской промышленности¹⁴.

Примечателен тот факт, что в развитии высказывания М. Кемалья об огосударствлении¹⁵, доклад включил специальный пункт, в котором прямо

⁹ Там же, стр. 69.

¹⁰ Там же, стр. 70.

¹¹ Там же, стр. 68.

¹² Там же, стр. 72.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, стр. 74.

¹⁵ Лозунг огосударствления (этатизма) впервые был провозглашен Мустафой Кемалем еще в 1922 г. в его программной речи. «Одна из важных задач нашей экономиче-

подчеркивались возможность и необходимость непосредственного участия государственного аппарата в промышленном строительстве. «Государство, — говорилось в этом пункте, — ...своим участием и руководством должно показывать предпринимателям путь к учреждению крупных промышленных объектов, не подсиленных частным лицам, равно как и кооперативным и акционерным обществам». Важное значение в современных условиях приобретают не столько административно-политические функции турецкого государства, сколько его экономические функции, деятельность государства в области промышленности¹⁶.

Турция, отмечалось в докладе, стоит перед необходимостью промышленной революции¹⁷. «Массовость и сосредоточенность» — такой наш промышленный лозунг. Промышленное развитие должно целиком подчиниться осуществлению этой цели, достигнуть которой можно путем организации различных промышленных товариществ, акционерных обществ¹⁸.

Одним из важнейших положений этого раздела доклада была постановка вопроса о роли государства в регулировании внешней торговли. Последняя, по мнению составителей доклада, должна направляться государством в соответствии с интересами национальной экономики. При этом определенные внешнеторговые операции должны находиться непосредственно в ведении самого государства, а другие — в руках крупных акционерных обществ и товариществ. Одна из задач конгресса состоит в определении сфер деятельности государственного и частного капитала в области внешней торговли¹⁹.

Относительно таможенной политики в докладе говорилось следующее. Новая Турция в своем стремлении к экономической самостоятельности не может и впредь проводить политику «свободного обмена и открытых таможен». Основным ее принципом отныне явится таможенный протекционизм²⁰. Турция должна проводить такую таможенную политику, которая бы служила барометром ее экономической политики в целом²¹.

Раздел доклада, касавшийся налогов, был самым поверхностным и ничего существенного по рассматриваемому вопросу не содержал. В нем лишь констатировалась тяжесть налогов, выплачиваемых населением, занятым в сельскохозяйственном секторе. Доклад ограничился тем, что рекомендовал конгрессу рассмотреть вопрос о путях «смягчения рассеивания тяжести налогов»²².

Главную же задачу конгресса в вопросе о налогах составители доклада видели в поисках средств для пополнения бюджета с тем, чтобы содействовать усилению экономических функций государственного аппарата²³.

ской политики. — заявил тогда М. Кемаль, — заключается в том, что в меру наших финансовых и технических возможностей огосударствить те предприятия и учреждения, которые будут представлять непосредственно общественный интерес». Цит. по: Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления. Перев. с турецкого. Ред. и вступит. статья проф. Ф. Миллера. Изд-во «Прогресс», М., 1966, стр. 216.

¹⁶ Конгресс..., стр. 75. Необходимо отметить, что приведенная выше выдержка относительно промышленности трактовалась до сих пор всеми нашими исследователями, в том числе и автором этих строк, как пункт из решений Измирского экономического конгресса. Между тем, ни в одном из документов конгресса упомянутый пункт не содержался.

¹⁷ Конгресс..., стр. 74.

¹⁸ Там же, стр. 75.

¹⁹ Там же, стр. 78.

²⁰ Там же, стр. 79.

²¹ Там же, стр. 80.

²² Там же, стр. 82.

²³ Там же, стр. 81.

Наконец, в последнем разделе доклада говорилось о необходимости широкого транспортного строительства, унифицирования и снижения железнодорожных тарифов²⁴. При этом особо подчеркивалась целесообразность привлечения в железнодорожное строительство «политически безвредного» иностранного капитала.

Таким образом, в докладе подготовительной комиссии явно сквозили две тенденции. Первая — это общее стремление турецкой национальной буржуазии к развитию производительных сил страны и упрочению на этой основе материально-производственной базы своего политического господства, стремление к освобождению от засилия иностранного капитала, допуская, однако, в известных условиях, сотрудничество с ним. Вторая — сводилась к готовности государственного аппарата взять на себя определенные хозяйственные функции в случае, если таковые окажутся не под силу частному предпринимательству.

С большой речью на конгрессе выступил М. Кемаль²⁵. Он говорил о тесной органической взаимосвязи между независимостью политической и экономической и неоднократно подчеркивал огромное значение социально-экономических преобразований в деле упрочения национального суверенитета, обеспечения нации благосостояния. «Экономика, — говорил М. Кемаль, — является фактором, который имеет прямое и непосредственное отношение к жизни нации, ее возвышению или упадку²⁶... Единственной силой, единственным прочным фундаментом, могущим обеспечить полный успех, является экономика. Каковы бы ни были политические и военные победы, они будут непрочными и через непродолжительное время померкнут, потеряют свое значение, если их не увенчать победами в области экономики. Поэтому для закрепления полезных результатов, которые принесла или, может быть, еще принесет наша самая выдающаяся и самая блестящая военная победа, нам необходимо развить и укрепить нашу экономическую независимость страны»²⁷.

М. Кемаль призывал конгресс наметить исходя из нужд и возможностей страны такие конкретные меры, которые бы максимально способствовали развитию транспорта, промышленности, торговли, поднятию уровня сельскохозяйственного производства. Относительно промышленности он заявил, в частности, что «если мы будем по-прежнему относиться с пренебрежением к развитию промышленности, то нам опять придется платить в этой области дань за границе»²⁸.

С речами на конгрессе также выступили министр экономики Турции Махмуд Эсат-бей (Бозкурт) и председатель конгресса известный генерал Кязим Карабекир-паша.

Речь Махмуда Эсат-бея была посвящена главным образом периодизации экономической истории Турции²⁹. Эта речь представляет интерес лишь в том отношении, что в ней впервые выдвигался тезис об экономической системе, свойственной якобы исключительно Турции. Примечательно, что система, именованная «экономической школой новой Турции», противопоставлялась не только всем другим экономическим системам, но даже статистской экономической политике³⁰. Новая

²⁴ Конгресс..., стр. 82—84.

²⁵ Квалифицированный и весьма точный перевод этой известной речи М. Кемали с незначительными сокращениями дан в кн.: Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления, стр. 267—281.

²⁶ Там же, стр. 267.

²⁷ Конгресс..., стр. 275.

²⁸ Там же, стр. 280.

²⁹ Там же, стр. 257—262.

³⁰ Там же, стр. 262.

Турция, говорил Махмуд Эсат-бей, должна применить систему смешанной экономики, в которой в качестве предпринимателя выступают и государство, и частные лица. При определенных условиях государство будет также практиковать метод огосударствления³¹ и т. д.

Конгресс обсудил и принял следующие документы: «Экономический обет» (Мисак-и Иктисади)³², «Экономические принципы» фракций-земледельцев («Чифтчи групунун иктисади эсаслары») ³³, торговцев («Тюд-жар групунун эсаслары») ³⁴, рабочих («Ишчи групунун иктисади эсаслары») ³⁵ и промышленников («Санайи групунун иктисади эсаслары») ³⁶, а также «Принципы, рекомендованные правительству Измирским экономическим конгрессом, по вопросу об иностранном капитале»³⁷.

Учитывая, что из упомянутых документов конгресса особенно малоизвестными и не введенными до сих пор в научный оборот являются два последних, считаем целесообразным останавливаться на их характеристике более подробно.

Рассмотрим прежде всего платформу турецких промышленников на конгрессе. Для достаточного представления о ней, ниже приводим полный текст требований фракции промышленников.

Экономические принципы фракции промышленников³⁸

1. Методы таможенного протекционизма.

а) Путем сильного таможенного обложения восприимчивость импорту тех товаров, которые производятся в стране в размерах, удовлетворяющих ее потребности;

б) путем сильного таможенного обложения запретить импорт первичного сырья, которое имеется в стране в пределах ее потребностей; освободить от таможенного обложения и облегчить импорт тех видов сырья, которые не имеются в стране, но в их ввозе нуждается местная промышленность;

в) освободить от таможенного обложения машины и запасные части к ним, необходимые для всей промышленности;

г) разрешить беспошлинный или незначительно облагаемый пошлинами импорт, не имеющих в стране видов произведений ремесла.

2. О законе поощрения промышленности³⁹.

а) Уточнить в соответствии с действительными потребностями промышленности и с учетом мнений промышленников список сырьевых товаров, предусмотренный пунктом 5 статьи 6 закона о поощрении промышленности;

б) широко применить налоговые освобождения, предусмотренные законом;

в) при правительственных закупках предпочтение должно отдаваться местному производству, даже если его изделия будут на 20% дороже

³¹ Конгресс..., стр. 262—263.

³² Там же, стр. 387—389. Русский перевод текста «Экономического обета» дан в статье Мусалли. Экономическая конференция в Смирне, стр. 86—87; толкование сути этого документа см.: А. Ф. Миллер. Очерки новейшей истории Турции. М.—Л., 1948, стр. 138—139.

³³ Конгресс..., стр. 390—405; А. Д. Новичев. Крестьянство Турции в новейшее время. М., Изд-во ВЛ, 1959, стр. 46—50.

³⁴ Конгресс..., стр. 406—425.

³⁵ Там же, стр. 430—435. Русский перевод и толкование этого документа см.: Б. М. Поцхверия и Ю. Н. Розалиев. Требования рабочей группы на Измирском экономическом конгрессе 1923 г. «Краткие сообщения Ин-та востоковедения АН СССР», XXII, 1956, стр. 82—87.

³⁶ Конгресс..., стр. 426—429.

³⁷ Там же, стр. 435—437.

³⁸ Там же, стр. 426—429.

³⁹ В данном параграфе речь идет о законе поощрения в промышленности 1913 г. — И. А.

изделий иностранного происхождения; к торгам должны допускаться в первую очередь те иностранные товары, которые подвергнуты таможенному обложению;

г) выполнить положение закона, предусматривающее безвозмездную выдачу государством земельного участка до 5 денимов и документ о праве владения им для строительства и расширения промышленных предприятий;

д) установить, что привилегиями и налоговыми льготами закона о поощрении промышленности пользуются только турецкие подданные, а также турецкие промышленные компании, 75% акций которых как минимум принадлежит турецким предпринимателям;

е) по истечению оставшихся пяти лет, срок действия закона о поощрении промышленности продлить еще на 25 лет;

ж) организовать ежегодные выставки (мешхер) и премировать отличившихся промышленников;

з) установить обязательность потребления местных изделий и текстиля всем населением страны обоих полов, государственными чиновниками и военнослужащими.

В последующих разделах этого документа говорилось о необходимости широкого дорожного (всего железнодорожного) строительства и введения специальных (сниженных) транспортных тарифов для товаров местного производства; учреждения банка, призванного кредитовать промышленность; организации в стране промышленного образования и объединения промышленников путем создания промышленных палат и т. д.

Слабость национальной промышленной буржуазии наложила явный отпечаток на характер и содержание выдвинутых ею на конгрессе требований.

Документ фракции промышленников свидетельствовал прежде всего о желании, равно и способности турецкой промышленной буржуазии взяться за развитие лишь тех отраслей обрабатывающей промышленности, которые обеспечены, или могут быть обеспечены местным сырьем. Запретительные пошлины на одни, освобождение от пошлин или льготные пошлины на другие виды товаров, преимущественное потребление товаров местного производства, развитие путей и средств сообщения, снижение тарифов при перевозках местных товаров на сухопутном и водном транспорте, промышленное кредитование предпринимателей, подготовка специалистов и технических кадров для нужд промышленности, создание и регламентация промышленных палат, устройство выставок и т. д. — таковы основные требования турецких промышленников, выполнение которых обеспечило бы успех их предпринимательской деятельности.

Документ пронизывала неудовлетворенность турецких промышленников осуществлением закона о поощрении промышленности 1913 г. Промышленники требовали не только последовательного претворения в жизнь основных положений закона, но и более детального их уточнения в соответствии со сложившимися в стране после революции условиями, а также дальнейшего продления срока действия закона.

Наконец, документ выражал желание турецкой промышленной буржуазии вырваться от пут монополистического капитала Запада и взять в свои руки промышленную экономику страны, хотя документ и не отражал ее готовность приступить к более крупной предпринимательской деятельности в этой области.

Одним из центральных вопросов, стоявших на повестке дня Измирского экономического конгресса, был вопрос об отношении к иностранному капиталу.

Вопрос об иностранном капитале занимал важное место среди требований земледельческой, торговой и, как это мы уже заметили выше, промышленной фракций. Специальный пункт по данному вопросу также содержал «экономический обет». Статья 9-я этого документа гласила: «Турок постоянно дружен с теми нациями, которые не являются врагами его религии, национальности, земли, жизни и учреждений; он не против иностранного капитала. Но он не может поддерживать отношения с такими организациями, которые, находясь на его территории, не приносившие к его языку и законам...»⁴⁰.

Основным же документом, характеризующим отношение турецкой национальной буржуазии к иностранному капиталу, был предложенный Национальным турецким торговым объединением (Милли тюрк тиджарет бирлиги)⁴¹ и единогласно принятый конгрессом проект «Принципов» об иностранном капитале. Учитывая исключительную важность содержащихся в «Принципах» положений, мы сочли необходимым привести полный текст этого документа.

Принципы, рекомендованные правительству Измирским экономическим конгрессом, по вопросу об иностранном капитале⁴²

1. Допустить проникновение иностранного капитала в невинных для страны формах, хотя наше неудовольствие его деятельностью общезвестно.

2. Определить сферы деятельности, которые полностью будут представлены местным предпринимателям; воспрепятствовать проникновению в эти сферы иностранного капитала под каким бы предлогом то не было.

3. Не предоставлять ни под каким видом концессии и специальные разрешения компаниям, которые не объявлены законом турецкими; запретить им пользоваться освобождениями (от налогов), распространяемыми на турецких подданных и компании.

4. Запретить компаниям, не объявленным законом турецкими; участвовать в государственных порядках и аукционах, заключать с правительством какие-либо соглашения.

5. «Турецкой» объявляется компания, отвечающая следующим требованиям:

а) учреждение компании на основе законов страны;

б) обязательность применения турецкого языка и труда турецких граждан;

в) предоставление турецким подданным членства в административных советах соответственно с долей их акций;

г) выделение для турецких подданных долей участия в уплаченном капитале компании в размерах, предусмотренных ст. 6.

6. Установить следующие доли участия для турецких подданных:

а) в морском и воздушном транспорте, в особо отведенных отраслях промышленности и банковских концессиях — 75% уплаченного капитала;

б) в лесном деле и в компаниях с капиталом свыше 1 млн. лир, создаваемых в особо отведенных отраслях промышленности — 51% уплаченного капитала;

в) в горном деле, железнодорожных компаниях; а также в компаниях с капиталом свыше 5 млн. лир — 41% уплаченного капитала;

г) в компаниях с капиталом свыше 100 млн. лир — 31% уплаченного капитала.

⁴⁰ Конгресс..., стр. 388—389.

⁴¹ Национальное турецкое торговое объединение было создано накануне созыва конгресса. Там же, стр. 143.

⁴² Там же, стр. 435—437.

7. В случае, если в установленные сроки реализация среди турецких подданных доли выделенных для них акций не представляется возможной, то компания, получившая лицензию, обязана переводить эти нереализованные акции в счета государства и вносить их в банк, указанный правительством.

8. Правительство имеет право обращать в свою собственность акции, упомянутые в ст. 7, путем возмещения их стоимости или потребовать от группы учредителей предоставить ему под небольшой процент заем в сумме, равной ее доле в учредительном капитале компании и обеспечить таким образом покрытие полученных казначейством акций.

9. Правительство обязано по первому требованию любого турецкого подданного продать не только акции, стоимость которых покрыта, но и акции, внесенные в банковские счета государства. Обладателями таких акций могут стать также государственные чиновники и отставные служащие путем их приобретения за свои личные сбережения и за счет средств, присчитывающихся им от государства.

10. Изменение в соответствии с национальными интересами [страны] правопорядка турецких филиалов не привилегированных иностранных компаний. Установление, в частности, подлежащих к изменению положений закона от 1915 г. об иностранных анонимных и страховых обществах и внесение в упомянутый закон ясных установок, определяющих деятельность иностранных финансовых учреждений и банков (в Турции).

Таким образом, «Принципы» представляли из себя как бы кодекс дальнейших взаимоотношений Турции с иностранным капиталом. Вместе с тем именно в этом документе особенно рельефно проявились слабость и двойственность турецкой национальной буржуазии.

С одной стороны, национальная буржуазия отдавала себе ясный отчет в том, что только в борьбе с засильем иностранного капитала она может завоевать командные высоты в хозяйстве страны, приобрести экономическую самостоятельность, а следовательно, и упрочить материальную базу своего господства. Отсюда ее требование ликвидировать или по крайней мере строго регламентировать деятельность иностранных монополий в экономике страны.

Но, с другой стороны, слабость и недостаточность собственных финансовых ресурсов для крупного промышленного и транспортного строительства наталкивали национальную буржуазию на сотрудничество с иностранным капиталом. Отсюда ее непоследовательность во взаимоотношениях с иностранным капиталом, ее нерешительность полностью ликвидировать господство империалистических монополий в экономике страны.

Обращает на себя внимание статья 6 «Принципов», в которой оговорены доли участия турецких предпринимателей в компаниях, создаваемых иностранным капиталом. Как видно из этих оговорок, чем крупнее создавалась компания, тем меньше устанавливалась доля участия турецкого капитала в ней. Не говорит ли это о маломощности турецкой национальной буржуазии, особенно в финансовом отношении, о ее неспособности вести крупное предпринимательство? Слабое участие турецкого частного капитала в хозяйственном, прежде всего промышленном и транспортном, строительстве на протяжении всего довоенного периода наглядное тому свидетельство.

Таковы основные моменты характеризующих документов Измирского экономического конгресса 1923 г.

Для правильной оценки деятельности конгресса и его значения в

экономической истории республиканской Турции в целом необходимо иметь в виду следующее.

На первый взгляд, значение конгресса представляется не особенно важным. В самом деле, конгресс никакой конкретной программы социально-экономических преобразований не принимал. Даже основной документ конгресса — «Экономический обет» — не содержал ни единой ясной установки о путях и средствах возрождения и дальнейшего развития экономики страны. Экономические положения этого документа, состоящей из 12 статей, за исключением ст. 9 об иностранном капитале, сводились фактически к двум-трем общим декларациям вроде «народ Турции сам производит нужные ему продукты» (ст. 4), он «любит леса...», занимается лесонасаждением, эксплуатирует богатства недр для своего национального производства» (ст. 5)⁴³. Во всем остальном же «Экономический обет» скорее всего напоминал моральный кодекс турецких граждан — турок трудолюбив; воровство, лживость, лицемерие и лень являлись главными его врагами; он влюблен в просвещение и искусство; турки воспитывают своих детей в духе Национального обета⁴⁴ и т. д. и т. п.

Сведение содержания «Экономического обета» по сути дела к патристическим призывам не являлось случайностью. Пробуждая у народа чувства патриотизма и любви к родине, внимания к ее хозяйственным нуждам и призывая его к взаимной поддержке и единству, кемалисты стремились сплотить вокруг называемого «Трудового национального обета»⁴⁵ все классы и классовые прослойки турецкого общества и обеспечить тем самым себе успех на экономическом фронте. Этой же цели служил проповедуемый кемалистами тезис о гармонии классов и отсутствии в Турции классового антагонизма⁴⁶.

Однако надо учесть, что конгресс был призван обсудить и выработать меры для экономического развития страны, имеющие исключительно рекомендательный характер⁴⁷. С этой точки зрения, огромное практическое значение Измирского экономического конгресса совершенно неоспоримо.

Конгресс рекомендовал правительству целый ряд конкретных мер, законодательное принятие и последовательная реализация которых, несомненно, могли бы способствовать устранению преград на пути расширения внутреннего рынка и завоевания его национальным капиталом, созданию необходимых предпосылок для развития предпринимательской активности местной буржуазии и укреплению ее позиций в экономике страны, органичению деятельности империалистических монополий, развитию промышленности, транспорта, финансов и торговли.

Практическое значение конгресса состояло в том, что его рекомендательные документы служили для республиканского правительства Турции важным материалом при выработке программы хозяйственного, прежде всего промышленного и транспортного строительства, определении основных задач и направлений своей экономической политики.

Конгресс позволил кемалистам выявить общественное мнение, настроения и взгляды различных классов и прослоек турецкого общества по вопросу о путях социально-экономического развития Турции, расстановку сил в стране. Не исключена возможность, а скорее вероятнее всего, что кемалисты стремились воспользоваться созывом конгресса и выяв-

⁴³ Конгресс..., стр. 388.

⁴⁴ Там же, стр. 388—389.

⁴⁵ Мустафа Кемаль. Избранные речи и выступления, стр. 281.

⁴⁶ Там же, стр. 280.

⁴⁷ На это обстоятельство указывает и ряд турецких авторов.

лением таким образом общественного мнения и расстановки классовых сил в стране также в целях выработки программных установок Народной партии, к созданию которой они приступили сразу же после конгресса.

Вместе с тем огромное значение, придаваемое конгрессу кемалистами, выходило за рамки его экономических задач. Созывая экономический конгресс во время перерыва в работе Лозаннской конференции, кемалисты преследовали весьма определенные политические цели, а именно продемонстрировать единство всех слоев турецкого общества в вопросах, явившихся причиной кризиса конференции.

Документы Измирского экономического конгресса впоследствии легли в основу экономической политики турецкого правительства в 20-х и начале 30-х годов.

И. В. Элибајов

Түркия республикасынын итгисади сijasəтинин

илк програм сənəди

ХУЛАСƏ

1923-чү илин феврал-март ајларында кечирилмиш Измир итгисадијат конгреси камалчыларын итгисади платформасынын назырланмасында мүстəсна əһмијјəтə малик иди. Конгресдə гəбул олунмуш гəрарлар сонралар Түркия республикасынын 20—30-чу иллəрдəки итгисади сijasəтинин əсасыны тəшкил етмишдир. Лакин буна бахмајараг, сон вахтларадəк конгресин материаллары системлəшдирилмəмиш нə там шəкилдə нəшр олунмамышдыр.

1968-чи илдə Ангара университетинин сijasи емлəр факүлтəси Измир итгисадијат конгресинин əсас сənəдлəринин вə конгресин ишинə даир мөвчуд материалларын илк əсаслы нəшрини һəјјатə кечирмишдир.

Мəгалə һəмин күллијатда топланмыш, индијадəк тəдгигатчыларəн аз мəлүм олуб, елми дөвријјə һəлə дə чəлб едилмəмиш үч сənəдин—конгресин назырлыг комиссиясы тəрəфиндən назырланмыш «Түркия итгисадијатынын вəзијјəти вə конгресин нəзəрдən кечирəчəји проблемлəр» адлы мəрузəнин, конгресдə тəмсил олунмуш сənəјечилəр фраксиясынын «Итгисади принциплəр» вə «Конгресин харики капиталə мүнəсибəти мəсəлəsi барəсиндə һөкүмəтə төвсијə етдији принциплəр»ин мүфəссəл шəрһинə һəср едилмишдир.

Бурада ады чəкилən сənəдлəрин башлыча мүддəаларынын там тəрчүмəsi илə јанашы, онларын елми тəһлили верилмиш, һəбелə үмүмијјəтлə конгресин Түркия республикасынын итгисади тарихиндə ролу көстəрилмишдир.

А. А. РАХМАНИ

ПРОИЗВЕДЕНИЕ МУХАММЕД-ТАХИРА ВАХИДА «АББАСНАМЕ» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

История Сефевидского государства середины XVII в. отражена в сравнительно малом количестве источников, среди которых произведение Мухаммед-Тахира Вахида «Аббаснаме»¹ занимает одно из первых мест. Оно хотя и сохранилось в значительном количестве рукописей², однако не привлекло до сих пор должного внимания исследователей. Несмотря на наличие его издания двадцатилетней давности³ подобное суждение сохраняет, можно сказать, свою силу и по сей день.

Настоящая работа представляет собой первую попытку дать научную оценку произведения и вместе с тем по мере сил осветить жизненный путь и творческую биографию Мухаммед-Тахира Вахида.

Автор «Аббаснаме» Мухаммед-Тахир Вахид родился в 1015 г. х. (1606—1607)⁴ в семье государственного служащего среднего сословия Мирзы Гусейн-хана в г. Казвине, где и провел детские и юношеские годы. Получив образование, он в молодые годы поступил на службу в «высокий диван», где под руководством Мирзы Салеха—главы ведомства «тауджиха» — «вел отчетную запись в одной из тетрадей»⁵. Однако сменив Салеха на этом посту после смерти, Мухаммед-Тахир вскоре был переведен на службу к виднейшему государственному деятелю Мухаммеду Таги,

¹ Точного названия произведения данного автора нет. Оно отсутствует и в предисловии, написанном Мухаммед-Тахиром к рукописи. В исторической литературе оно известно под разными названиями: «Тарих-и шах Аббас-и сани», «Тарих-и Аббаси», «Тарих-и джадид», «Тарих-и Тахира Вахида» и др., а в большинстве случаев «Аббаснаме» (после выхода в свет издания труда).

² C. A. Storey, Persian literature, A bio-biographical survey Sec. II f. 2, London, 1935—1936. PP. 315—316; Ч. А. Стори и. Персидская литература. Переработал и дополнил Ю. Э. Бергель. М., 1972, стр. 888—889.

³ اسفند ۱۳۲۹، اراك، به تصحيح و تمثي آقاي ابراهيم دهكان، عباسنامه يا شرح زندگانی. به رساله شاه عباس ثانی. محمد طاهر قزوینی

⁴ О термине «тауджих» см.: И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв. Л. 1949, стр. 268—269.

⁵ ص ۱۷. تهران چاپخانه ارمغانی، مهرماه هزار میصد و هفده، تذکره نصر آبادی، مرزا محمد طاهر نصر آبادی

прозванному Сары-Таги, став его визирем⁶. После убийства Сары-Таги, совершенного по заговору высокопоставленных военачальников, Халиф-султан во второй раз⁷ занял пост великого визиря державы (1645) и после некоторых колебаний восстановил Мухаммед-Тахира в государственной службе. По его рекомендации, Мухаммед-Тахир был назначен «вакиа-невис» придворным историографом. Посвященный во все детали происходящих событий⁸ Мухаммед-Тахир с большим воодушевлением взялся за составление истории правления Аббаса II (1642—1666 гг.).

Продолжая службу при исфаганском дворе, Мухаммед-Тахир при правлении шаха Сулеймана, сына и преемника Аббаса II, был возведен на пост великого визиря⁹, получив титул эмад-эд-Довле в 1101 г. х. (1689—1690)¹⁰. В первые годы царствования шаха Султан-Гусейна Мухаммед-Тахир отстранился от государственных дел и в 1112 г. х. (1700—1701) умер, не дожив до столетия¹¹ пять—шесть лет. Лютфали Азер отмечает крепкое здоровье Вахида, обуславливая его «чрезмерной прожорливостью визиря»¹².

Он происходил из образованной семьи. Насрабади в числе знатных людей — поэтов XVII в. — упоминает имена Мирзы-Фасиха, в течение ряда лет занимавшего пост визиря Мирзы Талиб-хана Ордубады Э'тимад-од-Довле, считая его старшим братом Мирзы Тахира; Мирзы Юсифа, прозванного Валех¹³, который также приходится «братом его высочеству вакиа невиса»; Мирзы Эмина — визиря Кандахарской области, «брата его высочества вакиа невиса», прозванного «асаф»; Мирзы Яхьи — визиря по делам земледелия исфаганских армян, который «приходится племянником по линии сестры его высочеству Мирзе Тахиру вакиа невису»¹⁴.

О поэтической одаренности Тахира Вахида говорит ряд авторов исторических сочинений. Лютфали Азер отмечает, что видел его диван, насчитывающий до 90 тыс. бейтов¹⁵. Другой автор того же периода Шейх Мухаммед Хазин количество бейтов дивана Вахида определяет числом более 60 тыс.¹⁶ Насрабади называет более скромную цифру — 30 тыс. бейтов. Современные Вахиду поэты, по словам Азера, посвятили ему ряд больших хвалебных од, которые Азер относит к его высокому государственному положению, говоря: «По мнению нижайшего не было бы страха перед его положением, никто не стал бы расточать ему похвалы»¹⁷.

⁶ Аббаснаме. Ук. изд. стр. 2; Насрабади. Ук. соч., стр. 17, см. также

ص ۲۳۴، تهران، اردبهشت ۱۳۳۷، آتشکده آذر، آذر بگرلی

⁷ Первый раз было при правлении Аббаса I в 1624 г. и продолжалось до 1633 г. (3-й год правления Сефи).

⁸ Аббаснаме, стр. 8—9.

⁹ Можно допустить, что он заменил Шейх-Али хана Зангине на этом посту после его смерти.

¹⁰ Дата указана по «Зинат-ат-таварих». Цит. по Ч. А. Стории. Перев. Ю. Э. Бергеля. М., 1972, стр. 888.

¹¹ Насрабади. Ук. соч., стр. 20; В некоторых источниках, в том числе «Зубдат ал-гарайб» и «Хуласат ал-афкар» 1110 г. х. (1698—1699) отмечен как дата смерти Мухаммед-Тахира. При всем этом остается невыясненным указание «Зубдат ат-тавариха» о том, что первым визирем после Вахида в 1120 г. х. (1708—1709) стал Фатали-хан. Ч. А. Стории, стр. 888.

¹² Азер Бегдели. Ук. раб., стр. 234.

¹³ Он же автор большого исторического труда «Хулд и барин» и др.

¹⁴ Насрабади. Ук. соч., стр. 81—84.

¹⁵ Азер Бегдели. Ук. раб., стр. 234.

¹⁶ ص ۴۶، چاپ دوم، اصفهان، تذکره حزینی، شیخ علی حزینی

¹⁷ Азер Бегдели. Указ. раб., стр. 234.

Однако Хазин высказывается о Вахиде в высокопочтительном тоне, считая его «поощрителем и распространителем новой поэзии, искусным мастером эпистолярного дела»¹⁸.

В действительности круг интересов Мухаммед-Тахира был довольно обширен. Его сочинения охватывают области истории, литературы, философии, вплоть до военного дела. К основным работам Вахида можно отнести следующие: «Рийназ ат-таварих» («Сад историй») — исторический труд, посвященный Сефевидам, начиная от возникновения династии до 1074 г. х. (1663—1664)¹⁹, который в большинстве сохранившихся рукописей включает в себя и «Аббаснаме» в качестве заключительной, третьей части²⁰.

«Муншаат» («Письмовник») — сборник писем (официальных и неофициальных), написанных лицам, различным по положению и рангу. Вахид считался большим стилистом своего времени, о чем свидетельствует данный «Муншаат», выдержанный в элегантном, но затейливо-вычурном тоне. Сочинение издавалось в Индии еще в XIX в. (Калькутта, 1826, Лакхнау, 1844, 1868 и 1873 гг.) Оно сохранилось во множестве рукописей.

Большой диван стихов не издан, его рукописи хранятся во многих библиотеках мира²¹. Особенно достойны внимания следующие его поэмы: راز خلوت («Обитель тайн»), ناز و نیاز («Сокровенные мечты»), گلزار عاشق معشوق («Аббасов цветник»), ساغر سرشار («Полный бокал»), در وصف («Любящий и любимый»), در تعریف نرد («Игра в нарды»), «Письмо, оповещающее о взятии Кандахара» («Восхваление Хумаюн тепе») ²²، در ذکر و مسرفی («Наименование и определение орудий войны»).

«Аббаснаме» как исторический источник середины XVII в. занимает достойное место в историографии Сефевидского периода. Взавышся за перо по указу шаха Аббаса II²³, автор старался держать в поле зрения читателя важнейшие вопросы политической, социально-экономической и культурной жизни огромной Сефевидской державы в течение более чем двадцатилетнего периода. Этим и обусловлено все то лучшее, что отличает данное сочинение от других исторических памятников аналогичного назначения.

Произведение дошло до нас в двух вариантах, один из которых содержит описание событий с 1642 г. до 1656²⁴, а другой до 1663—1664 гг.²⁵ Публикация сочинения иранским ученым Ибрагимом Дехганом осуществлена на основе находящегося в его распоряжении экземпляра второго варианта²⁶, от чего издание намного выиграло. Остается

¹⁸ Насрабади. Ук. соч., стр. 46.

¹⁹ Ч. А. Стории, стр. 889.

²⁰ Ч. А. Стории придерживается о ней мнения: «быть может написана ранее и затем включенная в «Рийназ ат-таварих».

²¹ О рукописях данного труда см. Ч. А. Стории, стр. 889 (русс. издание). А. Т. Тагирджанов. Описание таджикских и персидских рукописей восточного отдела б-ки ЛГУ. Л., 1962, стр. 188.

²² Местность, географическое название.

²³ Аббаснаме, стр. 8.

²⁴ Коллекция Ханькова. Гос. публ. б-ка им. Салтыкова-Щедрина, стр. 354 (Ленинград); А. Т. Тагирджанов. Описание таджикских и персидских рукописей восточного отдела б-ки ЛГУ, т. 1, Л., 1962, стр. 1887.

²⁵ Миклухо-Маклай. Рукоп. историч. сочинения Мухаммед-Тахира в собрании ИНА АН СССР. В кн.: «Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока». Тезисы докл. II годичной научной сессии ЛОИНА, март 1966 г. Л., 1966, стр. 8—9.

²⁶ См. ук. соч., изд. стр. (ЕЗ—ЕХ).

известным мотив, побудивший автора прервать изложение событий на 22-м году царствования Аббаса II и не довести его до конца, хотя этого требовала установившаяся в историографии традиция — написать историю правления каждого государя (шаха), охватывая ее целиком.

Наводит на мысль о существовании полного, охватывающего весь период правления Аббаса II варианта «Аббаснаме» (может быть пока не обнаруженного, или же вовсе исчезнувшего) то, до сих пор не привлекавшее внимание исследователей положение, что сочинение не дополнено, как было принято в историографии Сефевидского периода, главой или главами о «великих сановниках двора, обладателях меча и пера» и пр., и конец сочинения автором не отмечен никакими особыми, обычно присущими концовке работы замечаниями²⁷. Полный вариант «Аббаснаме» может представлять собой указанный Мехти Баяни экземпляр, хранящийся в Дворцовой библиотеке в Тегеране, который он называет *نسخه مکمل* («полный экземпляр»)²⁸.

Легшее в основу данной работы издание Ибрагима Дехгана осуществлено по одной рукописи, но, по мнению издателя, «очень надежной и предположительно исправленной самим автором с учетом замечаний особы его величества шаха»²⁹. Дехган отмечает также, что имеющаяся в его распоряжении рукопись «написана красивым почерком без всяких ошибок»³⁰. В таком случае можно допустить, что данным изданием введен в научный обиход текст, почти равнозначный научно-критическому, и не составит большого греха положиться в определенной степени на его достоверность³¹.

Изложение материала в «Аббаснаме», как правило, погодное, однако этот принцип соблюден, автором не совсем последовательно, а порою вовсе обойден. Тем не менее внимательное следование за текстом позволяет установить последовательность и дату (по годам) описываемых событий. Автор часто в конце хронологии каждого года помещает свод различных событий «*دقایع متنوعه*»,³² или же перечень имен умершей знати³³, что само по себе разграничивает по годам излагаемый материал. В отдельных местах автором указаны день и месяц конкретного факта, события.

Изложению основного материала по истории правления Аббаса II в произведении предпосланы вводные главы:

предисловие, содержащее как обычно восхваление всевышнего, его пророка, особы шаха и великого визиря, а в завершении перечень титулов прежних Сефевидских шахов, упоминаемых в работе;

о рождении и детских годах Аббаса II;

генеалогия царствующей особы;

восшествие на престол «Его величества, тени Аллаха».

Сочинение написано на персидском языке, с употреблением большого количества арабских слов и пословиц. Изложение материала, особенно в начале глав, и описание крупных вопросов цветистое, витие-

²⁷ Подобное положение могло быть объяснено лишь смертью автора, что исключено в данном случае, так как Мухаммед-Тахир Вахид жил и работал в продолжение десятков лет после смерти Аббаса II.

²⁸ *ص چهارده، ۱۳۴۵، بخش اول، تهران، احوال و آثار خوشنویسان، مهدی یانی*.

²⁹ Аббаснаме, стр. (ИХ).

³⁰ Там же.

³¹ В этом нас еще раз убеждает сравнительная проверка текстологических особенностей издания и рукописи Дорна (Ленинградская гос. публ. б-ка, № 30312), фотокопия которой хранится в НА ИИ АН Азерб. ССР, ф. 1, оп. 10, л. 4876.

³² Аббаснаме, стр. 63, 88, 138, 204, 216 и др.

³³ Там же, стр. 49, 229 и др.

ватое. По мере приближения к конкретным фактам упрощается, очищается язык и стиль изложения автора. В этой части приходится отдавать предпочтение суждению И. П. Петрушевского, который один из первых советских ученых нашел «чрезмерно строгим» отзыв А. А. Ромаскевича о нем как о «стилистически элегантном, но мало содержательном»³⁴. В сочинении помещены также тексты на азербайджанском и турецком языках³⁵.

Труд Мухаммед-Тахира не объемист³⁶. Нет его переводов на другие языки, лишь краткие извлечения переведены на русский³⁷, грузинский³⁸ и немецкий³⁹ языки.

«Аббаснаме» содержит множество ценных материалов о внутренней политике Аббаса II. Большой интерес представляла в этот период политика исфаганского двора в области налогов, с целью смягчить социальные конфликты.

По материалам «Аббаснаме» Аббас II с целью смягчить социальные конфликты дважды (1642, 1650 г.) «простил» податному населению образовавшуюся задолженность в оплате налогов первый раз в сумме 500 000⁴⁰, а во второй раз 300 000 туманов⁴¹.

Помимо этого достойны внимания сообщаемые Мухаммед-Тахиром сведения об упорядочении фискальных дел⁴², об урегулировании неполадок заведения вакфов⁴³, о борьбе против дороговизны и спекулятивных цен⁴⁴ и пр.

Мухаммед-Тахир указывает, что в 1655 г. был учрежден «суд справедливости», который происходил три раза в неделю непосредственно под началом особы корононосца—шаха. По решению этого же суда, как явствует из материалов «Аббаснаме», правитель области Урмии в Азербайджане Мамед Али-хан после расследования поступившей на него жалобы об убийстве им невинного брата жалобщика был снят со своего поста и после реквизиции всего имущества передан в руки наследников убитого, с тем, чтобы «те совершили над ним акт мщения, согласно догмам святейшего шарията»⁴⁵. В 1660 г. этот же суд проводился, по словам историка, ежедневно и в более расширенном составе⁴⁶.

В «Аббаснаме» нередко приводятся материалы о «шахском гневе»⁴⁷, наказании провинившихся государственных деятелей⁴⁸, перетасовке чиновничьих кадров⁴⁹ и пр. Источник указывает и на большое внимание

³⁴ И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений, стр. 38.

³⁵ Аббаснаме, стр. 255, 50—54.

³⁶ Всего 335 стр. текста по арабскому изданию.

³⁷ Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. II, XVI—XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. Под ред. акад. В. В. Струве, А. К. Боровкова, А. А. Ромаскевича и П. П. Иванова (Тр. Ин-та востоковедения, VIII. Источники по истории народов СССР). М.—Л., 1938, стр. 113—115.

³⁸ В. Пугуридзе. Материалы по истории Грузии и Кавказа. Тбилиси, 1954, стр. 405—425.

³⁹ B. Dorn. Muhammedanische Quellen zur Geschichte der sudlichen kustlander des Kaspischen Meeres, Theil. IV, S.A. Petersburg, 1858, P.P. 532—533.

⁴⁰ Аббаснаме, стр. 19—20.

⁴¹ Там же, стр. 142.

⁴² Там же, стр. 214, 318—319.

⁴³ Там же, стр. 223.

⁴⁴ Там же, стр. 307.

⁴⁵ Там же, стр. 190—191.

⁴⁶ Там же, стр. 312.

⁴⁷ Там же, стр. 46, 56, 64, 228 и др.

⁴⁸ Там же, стр. 55, 214, 219, 227, 238 и пр.

⁴⁹ Там же, стр. 64, 143, 181, 318 и др.

Аббаса II, которое он уделял вопросам вооруженных сил, особенно артиллерии⁵⁰.

В области внешней политики, как явствует из материалов исследуемого источника, происходившие события в этот период не отличались радикальностью и большим значением, какие были присущи внешнеполитическим актам периода правления Аббаса I. В середине XVII в. при царствовании Аббаса II оставались в основном мирными отношения между Сефевидской державой и османской Турцией⁵¹, а также с Узбекскими ханствами⁵², причинявшими Сефевидам большие беспокойства почти на всем протяжении XVI в. На арену военного соперничества в этот период выдвинулась Индия, ранее находившаяся с Ираном в дружеских отношениях. Яблоком раздора между двумя странами к этому времени стала область Кандахар⁵³. «Аббаснаме» содержит богатый материал об ирано-индийских войнах (1647—1649, 1652 гг.) закончившихся победой Сефевидов⁵⁴, и о дальнейших мирных отношениях двух государств⁵⁵.

В этот период расширились политические и торговые связи Сефевидской державы с Россией, которая с начала XVII в. стала граничащей страной с сефевидскими владениями на Северном Кавказе. Частыми и желанными гостями стали в обеих странах посольства⁵⁶. Не получили дальнейшего развития и пограничные стычки военных гарнизонов двух сторон, имевших место в 1651 году⁵⁷.

В «Аббаснаме» приводятся сведения о набегах донских казаков в сефевидские прибрежные владения на Каспии, совершенные в 1661 г. и ранее. Мухаммед-Тахир отмечает, что все это было предпринято «против воли и без разрешения царя России»⁵⁸. Казаки, говорит он, были возвращены обратно с доверенными людьми, отправленными царем за ними, «чтобы сохранить доброе отношение и дружбу между государствами»⁵⁹. Материалы «Аббаснаме» об ирано-русских отношениях дают основания утверждать, что XVII век был веком сближения и укрепления связей Ирана и стран Закавказья с Россией и это нашло в частности свое благоприятное отражение на экономике Азербайджана и соседних стран.

Значительны материалы «Аббаснаме» по истории Грузии, где продолжалась народно-освободительная борьба против сефевидского гнета⁶⁰. Исфаганский двор стремился извлечь для себя пользу и от междоусобных войн грузинских феодалов, отдельные представители которых искали себе опору в лице Сефевидов⁶¹. Интересны сведения «Аббаснаме» о переселении 15 000 семейств из племен джеваншира байата и других из Азербайджана в Грузию (1658 г.) и об их взаимоотношениях. Мухаммед-Тахир отмечает большие трения между переселенцами и местными

⁵⁰ Аббаснаме, стр. 27, 174, 185 и др.

⁵¹ Там же, стр. 49, 222, 225.

⁵² Там же, стр. 32, 73, 80, 148, 161, 209, 229, 239, 257, 263, 318.

⁵³ Ныне входит в состав Афганистана.

⁵⁴ Аббаснаме, стр. 92—127, 132, 150, 162.

⁵⁵ Там же, стр. 230, 241, 251, 290, 309.

⁵⁶ Там же, стр. 54, 159, 176.

⁵⁷ Там же, стр. 159—160; Молла Камал. Рукопись Ташкента, Л., 626, 63а.

⁵⁸ Там же, стр. 308, (в ответ на жалобу иранской стороны на вторжение казаков в пределы сефевидских владений еще в 1641 г. было указано, что «...давно отправлен царский указ воеводам посылать на казаков ратных людей, побить их, а взятых в плен казнить, пусть и шах в своей земле этих воров велит ловить и побивать, великий государь за них стоять не будет». С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. V, М., 1963, стр. 228).

⁵⁹ Аббаснаме, стр. 308.

⁶⁰ Аббаснаме, стр. 43—45, 246—249 и др.; История Грузии, т. I, Тбилиси, 1962, стр. 308—309.

⁶¹ Там же, стр. 61, 253, 267, 313—314 и др.

населением, вызванные тем, что «люди племен претендовали на власть, господство и превосходство над грузинами», а правитель Грузии Алигулихан в свою очередь им «не препятствовал должным образом»⁶². Заслуживают внимания также выразительные данные «Аббаснаме» о грузино-русских отношениях, отличавшихся, как говорится и в «Истории Грузии», усилением политической ориентации Грузии на Россию⁶³.

Хотя в «Аббаснаме» и получили тенденциозное освещение подробности антииранского восстания кайтагцев и эндерийцев в Дагестане в 1659 г., тем не менее эти материалы представляют интерес как оригинальная информация первоисточника⁶⁴.

К середине XVII в. при правлении Аббаса II интерес Сефевидов к Азербайджану заметно ослаб. Это объясняется отчасти отходом Сефевидов начиная с Аббаса I от позиции приверженности к Азербайджану как к «усыпальнице предков»⁶⁵, «основной сути стран (входящих в состав) Ирана»⁶⁶. В этот период в Азербайджане не произошло крупных политических событий, требовавших особого внимания центральной власти. К этому времени была отброшена также династическая традиция посещения усыпальницы Сефи-ад-дина в Ардебиле. Аббас II не посетил ее ни разу за весь период своего царствования. Уже в середине XVII в. в верхушках Сефевидского государства преобладали персидские феодалы. Хотя при дворе и армии азербайджанский язык был в почете и царствующая особа иногда сочиняла и стихи на родном языке⁶⁷, все же влияние персидского языка и персидского этнического элемента в государстве было все более возрастающим. Если к концу 80-х годов XVI в. в Сефевидской державе персидский этнический элемент считался второстепенным, «поверженным»⁶⁸, то в середине XVII в. в официальную историографию Сефевидов, в частности в «Аббаснаме» проникает мысль о том, что персы составляют «большинство в государстве»⁶⁹.

Все вышесказанное и обусловлена сравнительная скудость материалов «Аббаснаме» об Азербайджане. Однако из сведений, сообщаемых Мухаммед-Тахиром, вытекает, что сефевидский двор все же вынужден был в отдельных случаях прислушиваться к голосу азербайджанцев — населения отдельных областей Азербайджана. «Аббаснаме» содержит материалы, свидетельствующие о том, что сефевидское правительство, удовлетворяя жалобы населения, сняло с занимаемого поста беглярбеков Ширвана⁷⁰, Урмии⁷¹ и Ардебиле⁷². Можно оценить как дань уважения азербайджанцам возведение на пост первого визиря державы «э'тимад-эд-Довле» Мухаммед-бека Тебризи, сторонника технического прогресса и перенятия уже накопленного европейцами опыта в области развития производительных сил⁷³.

В заключение отметим большую научную значимость «Аббаснаме», сохранившего для поколений более или менее достоверные сведения о жизни и борьбе народов и стран, входивших в состав Сефевидской империи, о всевозможных актах государственного значения правителей дер-

⁶² Аббаснаме, стр. 288—289. История Грузии, стр. 309.

⁶³ История Грузии, стр. 310.

⁶⁴ Аббаснаме, стр. 271—277.

⁶⁵ Искендер-бек Мюниши. Тарих-и алем арай-и Аббаси. Тегеран, 1896—1897, стр. 224.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Насрабади. Ук. соч., стр. 10.

⁶⁸ Искендер-бек Мюниши. Ук. соч., стр. 272.

⁶⁹ Аббаснаме, стр. 184.

⁷⁰ Там же, стр. 315.

⁷¹ Там же, стр. 183.

⁷² Там же, стр. 216.

⁷³ Там же, стр. 170, 298; Тавернье. Путешествие (перев. с перс.). Исфаган, изд. 2, стр. 541—588.

жавы, о внутренней и внешней политике Сефевидского государства середины XVII в.

Историческое сочинение Мухаммед-Тахира Вахида «Аббаснаме», хотя во многом и уступает таким фундаментальным работам как «Тахрих-и алем арай-и Аббаси» Искендер-бека Мюнши, тем не менее представляет собой шаг вперед в развитии историографии Сефевидского периода. Отсутствие параллельных нарративных источников или по крайней мере недоступность таковых научному миру в настоящих условиях придает «Аббаснаме» большой вес и ценность, делая его важнейшим источником при изучении вопросов Сефевидского государства середины XVII в.

А. А. Раһмани

Мәһәммәд Таһир Вәһиди «Аббаснамә» әсәри
тарихи мәнбә кими

ХУЛАСӘ

Сәфәви дәвләтинин XVII әср тарихини әкс етдирән сәјчә аз олан әсәрләрдән бири «Аббаснамә»дир. «Аббаснамә»нин мұәллифи Мәһәммәд Таһир Вәһид 1606—1907-чи илдә Гәзвин шәһәриндә анадан олмуш, илк тәһсилини орада алмыш, кәнч икән һөкүмәт гуллуғуна дахил олмуш, исте’дады вә бачарығы сәјәсиндә Сәфәви дәвләтинин баш вәзири рүтбәсинәдәк жүксәлмишдир. О. узун өмүр сүрмүш, 90 илдән чох јашамышдыр.

Вәһиди мұхтәлиф әдәби вә тарихи әсәрләри сырасында «Аббаснамә» хусуси јер тутур. Бу әсәр чохлу әлјазмасында зәманәмизәдәк кәлиб чатмышдыр. 1948-чи илдә Ирагда әсәрин чапы вә нәшри, демәк олар, автограф нүсхә әсасында һәјатә кечирилмишдир.

Әсәрдә II Аббасын (1642—1666) дахили сјасәтинә, онун верки ишләринә, вәгф әмлакына, орду һазырлығы вә дикәр тәдбирләринә даир гijмәтли материаллар вардыр. «Аббаснамә»дән ајдын олур ки, XVII әсрин орталарында Сәфәви—Османлы достлуг мұнасибәтләри давам етмиш, өзбәк ханлары илә дә сүлһ әлагәләри јарадылмышдыр. Бу заман Һиндистана һәрби әмәлијјат Сәфәви дәвләтинин гәләбәси илә нәтичәләнмишдир. Русија—Сәфәви мұнасибәтләринә кәлдикдә, гејд етмәк ләзымдыр ки, һәр ики дәвләт дост олмуш, Дон казакларынын Хәзәрсаһили Сәфәви әмлакына басгынлары бу мұнасибәтә мәнфи тәсир кәстәрә билмәмишдир. «Аббаснамә»дә Күрчүстана даир дә марағлы мә’лумат вардыр.

XVII әсрдә Сәфәви дәвләтинин Азәрбајчана е’тинасызлығы «Аббаснамә»нин мұндәричәсиндә өз әксини тапмышдыр. Лакин әсәрдә верилмиш бир сыра мұһүм факт вә һадисәләр кәстәрир ки, Сәфәвиләр бу заман Азәрбајчанла һесаблашмалы олмушлар.

Мұәллиф белә бир нәтичәјә кәлир ки, «Аббаснамә»дә XVII әсрдә Сәфәви дәвләти тәркибинә дахил олан бир сыра өлкәләр, халғлар һағында мұһүм вә илкин мә’лумат вардыр ки, бу да Сәфәви дөврү тарихинин өјрәнилмәсиндә диггәтәләјиг јер тутур.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1974, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1974, № 2

А. А. ШӘКӘРОВ

СОСИАЛИСТ ДЕМОКРАТИЈАСЫ ВӘ ШӘХСИЈЈӘТ
АЗАДЛЫҒЫНЫН ИНКИШАФЫ

Марксизм-ленинизм инсаны, онун азадлығыны, һүгүг вә вәзифәләрини тарихи инкишафын нәтичәси кими изаһ едир, шәхсијјәт азадлығы проблеминә конкрет тарихи бир һадисә кими јанашыр. Буржуа идеологларынын бахышларынын¹ әксинә олараг, марксизм-ленинизмә көрә, үмүмијјәтлә азадлыг, конкрет шәхсијјәтә, конкрет тарихи шәраитә аид олмајан азадлыг мөвчуд дејилдир. Шәхсијјәтин өзү инсанларын ичтиман әлагә вә мұнасибәтләринин мәһсулудур. Инсан ичтиман мөвчудлугдур; о, чәмијјәтдән кәнарда, ондан асылы олмадан мөвчуд ола билмәз. К. Маркс инсанын маһијјәтинә «бүтүн ичтиман мұнасибәтләрин мәчмусу» кими бахыр², инсанларын һәгиги азадлығыны онларын чәмијјәтдән асылы олмамасында дејил, чәмијјәтин мадди вә мә’нәви имканларында көүрдү. В. И. Ленин К. Марксын бу даһијанә мүддәасыны инкишаф етдирәрәк кәстәрирди ки, «чәмијјәтдә јашамаг вә ејни заманда чәмијјәтдән азад олмаг мұмкүн дејилди»³. Әмәјин, идракын, сјаси вә ичтиман мұнасибәтләрин шүүрлу субъекти кими чыхыш етмәси үчүн шәхсијјәтин малик олдуғу реал имканлар шәхсијјәт азадлығынын сәвијјәсини мұәјјәнләшдирир.

Ичтиман мұнасибәтләрин мәчмусу олмаг е’тибарилә инсанын маһијјәти мәһсулдар гүввәләрин вә истеһсал мұнасибәтләринин типини илә билаваситә әлагәдардыр. Һәр бир ичтиман-игтисади формасија өзүнә-мәхсус истеһсал үсулу, мұәјјән истеһсал мұнасибәтләри илә сәчијјәләнир. Мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәси, шүбһәсиз, инсанын тәбиәтә мұнасибәтиндәки азадлығын кенишләнмәсини шәртләндирир.

Ичтиман һадисә кими мејдана чыхдығы андан азадлығын ики өлчүсү мөвчуд олмушдур; биринчи өлчү «азадлыг ким үчүн?», икинчи өлчү исә «азадлыг ким тәрәфиндән?» суалына чаваб верир.

Инсанларын мөвчудлугунун ичтиман-игтисади шәраити харичи шәрт кими азадлығын реаллашмасынын форма вә үсулларыны мұәјјән

¹ Мүасир буржуа философ вә социологлары азадлыға руһун өз-өзүнү мұәјјән етмәси, ирадә азадлығы, харичи сәбәбләрдән вә шәраитдән асылы олмајараг һәрәкәт етмәк, фәалијјәт кәстәрмәк имканы кими јанашырлар. Азадлыг проблеми буржуа фәлсәфи әдәбијјатында објектив идеализм, неопозитивизм вә семантика мөвгејиндән чыхыш етмәклә мүчәррәд, тарихдәнкәнар бир һадисә кими шәрһ едилди.

² К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдик сечилимиш әсәрләри, 2-чи чилд. Бакы, 1953, сәһ. 406.

³ В. И. Ленин. Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 36.

едир. Шәхсијјәт азадлығынын реаллашмасы үчүн дахили амил онларын мә'нәви аләминин инкишафы, јеткинлик дәрәчәсидир. Башга сөzlә, харици аләм һаггында биликләрин әлдә едилмиш инкишаф сәвијјәси чәмијјәт үзвләринин һәмин биликләрә јијәләнмәси, фәалијјәтә дахилән һазырланмасы һәјатын онлара өз јарадычы гүввәләрини реаллашдырмаг үчүн нә кими имканлар вермәси илә характеризә олунур. Билик вә ондан истифадә олунмасы шәраитинин гаршылыглы әлагәси тарихи инкишафын бүтүн мәрһәләләриндә ејни гүввәјә маликдир.

Бүтүн истисмарчы гурулушларда олдуғу кими, капитализм шәраитиндә дә халгын әсас күтләси олан зәһмәткешләрин чәмијјәтин мөвчуд мадди вә мә'нәви сәрвәтләриндән истифадә етмәк имканы олдуғча мәһдуддур. Јалныз социалист ингилабынын гәләбәси илә антогонист ичтимаи мүнәсибәтләр, сијаси, ичтимаи-игтисади һәјат шәраити ләғв едилмиш, шәхсијјәтин јарадычы имканларынын инкишафы үчүн шәраит тә'мин олунмушдур. «Коммунизмә кечмәк совет вәтәндашларынын шәхсијјәт азадлығыны вә һуғуғларыны һәр васитә илә инкишаф етдирмәк демәкдир. Социализм зәһмәткешләрә ән кениш һуғуғлар вә азадлығлар вермиш, бунлары тә'мин етмишдир. Коммунизм зәһмәткешләрә јени бөјүк һуғуғлар вә имканлар верәчәкдир»⁴.

Өзүндән әввәлки гурулушлардан фәрqli олараг социализм тарихән јени вә јүксәк типли ичтимаи мүнәсибәтләр системини вә демократијаны бәргәрар едир. Социализм шәраитиндә халг күтләләринин кејфијјәтчә јени ролу социалист демократијасынын үстүн чәһәтләрини мүнәјәнләшдирир. Әввәлән, социалист демократијасы бәшәријјәтин кечмиш тарихинә мәнхәс бүтүн мүтәрәгги кејфијјәтләрә өзүндә чәмләшдирир, зәһмәткеш халгын өзү тәрәфиндән јарадылыр. Социалист демократијасы өзүнүн мејдана кәлдији вахтдан е'тибарән принципчә кечмишдә мүмкүн олмајан јени әләмәтләр кәсб едир, коммунист ичтимаи өзүнүидарә системи үчүн јол ачыр, чәмијјәтин һәм ичтимаи-сијаси, һәм дә истеһсал вә мәдәни һәјат саһәләриндә мүнәтәзәм олараг фәалијјәт кәстәрир, кениш мигјас алыр. Нәһајәт, социалист демократијасы фәсиләсиз олараг инкишаф едир вә тәкмилләшир.

Социалист демократијасы сон дәрәчә кениш анлајышдыр. Бураја халг нүмајәндәлији органларынын гурулуш вә фәалијјәт принципләри, дәвләтин бүтүн идарәетмә апаратынын демократик әсаслары, дәвләт механизминин бүтүн һиссәләринин демократик гурулуш вә фәалијјәт принципләри, ганунверичиликдә, ганунларын тәтбигиндә, онларын һәјата кечирилмәсинә нәзарәтдә, дәвләт функцијаларынын јеринә јетирилмәси ишиндә зәһмәткешләрин иштиракәтмә форма вә үсуллары, шәхсијјәтин һуғуғи вәзијјәти, вәтәндашларын һуғуғ вә азадлығлары, бу һуғуғ вә азадлығларын тә'мин едилмәси үсуллары, онларын горунмасы, бүтөвлүкдә социалист ганунчулуғу, ичтимаи тәшкилатларын һуғуғи вәзијјәтләрә вә дәвләт вәзифәләринин һәјата кечирилмәсиндә һәмин тәшкилатларын ролу, истеһсалын идарә едилмәсиндә зәһмәткеш коллективләринин иштиракәтмә формалары, дәвләт апараты үзәриндә халг нәзарәтинин мүхтәлиф формалары вә с. аиддир. Бир сөzlә, социалист демократијасы бүтүн ичтимаи-сијаси режим, чәмијјәтин дәвләт тәрәфиндән идарә олунмасынын бүтүн принцип вә методларыны әһәтә едир.

Социалист ингилабынын һәјата кечмәсиндән сонра зәһмәткешләрин ичтимаи вә һуғуғи азадлығлары үч инкишаф мәрһәләсиндән кечир. Биринчи мәрһәлә вәтәндашларын ичтимаи һуғуғларынын вә демократик азадлығларын мејдана кәлмәси вә онларын тә'мин едилмәсидир. Бу дөврдә пролетариат диктатурасы вә социалист ичтимаи мүнә-

сибәтләрә мөһкәмләнир, социалист демократијасы исә јалныз халгын чохлуғу үчүн демократијаны ифадә едир. Вәтәндашларын ичтимаи һуғуғларынын вә демократик азадлығларынын инкишафынын икинчи мәрһәләси социализмин мадди-техники базасынын јарадылмасы илә әлагәдардыр ки, бу да шәхсијјәт азадлығынын мәзмунунда кејфијјәт дәјишикликләрә әмәлә кәтирир. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы вәтәндашларын ичтимаи һуғуғларынын параметрини фәсиләсиз олараг кенишләндирир, онлары мәзмунча зәһкинләшдирир. Социалист демократијасынын инкишафынын икинчи мәрһәләси һамы үчүн демократија, демократик һуғуғ вә азадлығларын бүтүн вәтәндашлара аид олмасы илә характеризә едилир.

Социализм чәмијјәтиндә демократик һуғуғ вә азадлығларын инкишафынын үчүнчү мәрһәләси јени һуғуғларын (нәглијјәтдан пулсуз истифадә етмәк һуғуғу, мәнзилдә пулсуз галмаг һуғуғу вә с.) бәргәрар олмасы илә сәчпјјәләнир. Бу мәрһәләдә коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы илә әлагәдар олараг вәтәндашларын социалист ичтимаи һуғуғлары коммунист ичтимаи һуғуғларына чеврилир. Тәдричән коммунизмин там гәләбәсинә доғру (онун үчүн бејнәлхалг тәһлүкә арадан галхыгда) демократик һуғуғ вә азадлығлар һуғуғи ганунларла мөһкәмләнмәк зәрурәтини итирәчәк, дәвләт өләчәк вә В. И. Ленинни дедији кими, там демократија да арадан галхачагдыр: «Анчаг тәкчә коммунизм һәгигәтән там демократија верә биләр вә бу демократија нә гәдәр мүкәммәл оларса, бир о гәдәр тезликлә лүзүмсуз олачаг, өз-өзүнә өлүб кедәчәкдир»⁵.

Көрдүјүмүз кими, социализм чәмијјәтиндә вәтәндашларын ичтимаи һуғуғ вә демократик азадлығлары социалист ичтимаи мүнәсибәтләрә системинин тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Одур ки, онларын инкишафы вә тәкмилләшмәси бүтүн ичтимаи мүнәсибәтләрин инкишафы вә тәкмилләшмәси илә әлагәдардыр. Социалист ичтимаи мүнәсибәтләринин тәкмилләшмәси вә инкишафы исә мүрәккәб просесдир. Ајдындыр ки, социализмин гурулмасы, социалист ичтимаи мүнәсибәтләрин инкишафы объектив олараг, ганунаујғун сурәтдә зәһмәткешләрин социализм вә коммунизм руһунда тәрбијә едилмәсинә доғру апарыр.

Мә'лумдур ки, инсанларын әхлағ нәзмаларынын әсас мәнбәји ичтимаи варлыгдыр. Бунула бирликдә, социалист ичтимаи мүнәсибәтләринин инкишафы үчүн зәһмәткешләрин марксизм-ленинизм шүурлулуғу, онларын социализм вә демократија наминә мәс'улијјәт һисси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Социалист демократијасы коллективчиликлә, күтләләрин шүурлулуғу илә, онлар тәрәфиндән ичтимаи вә сијаси вәзифәләрин көнүллү сурәтдә јеринә јетирилмәси илә үзви сурәтдә әлагәдардыр.

«Азадлығ тарихи инкишафын мәһсулудур» мүддәасы там мә'насы илә социализм шәраитиндә азадлығларын бәргәрар олмасы тарихинә аиддир. Социализмдә мәһсулдар гүввәләрин артмасы, ичтимаи мүнәсибәтләрин јеткинлији, елми идракын инкишафы инсанларын һәјаты үчүн, онларын габилијјәт вә бачарығларынын инкишафы үчүн әлверишли шәраит јарадыр, азадлығын чәрчивәсини кенишләндирир. Дикәр тәрәфдән, адамларда мәс'улијјәт һиссинин тәрбијәси јени чәмијјәт гуручулуғу шәраитиндә азадлығларын инкишафы үчүн зәрури шәртдир.

Шәхсијјәт азадлығы һеч вахт һүдудсуз олмамышдыр вә ола да билмәз. Мәһсулдар гүввәләрин әлдә едилмиш сәвијјәси, чәмијјәтин сәрәнчамында олан мөвчуд мадди сәрвәтләр чәмијјәт үзвләринин мад-

⁴ Сов. ИКП Програмы. Бақы, Азәрнәшр, 1968, сәһ. 105.

⁵ В. И. Ленин. Әсәрләри, 25-чи чилд, сәһ. 493.

ди вә мәнәви имканларынын инкишафыны мүнәсип едир. Истеһсалын артмасы вә бунун әсасында һәлә мөвчуд олан ичтимаи фәргләрин сийләнмәси, демократијанын инкишафы, тәһсил вә мәдәнијјәтин жүксәлмәси, коммунист шүүрлулуғунун тәрбијә едилмәси чәмијјәт үзвләринин азадлығынын инкишафы үчүн зәрури шәртдир.

Сосиализмин тәчрүбәси сүбүт едир ки, әсас принципләрин үмуми вәһдәтиндә фикир вә фәалијјәтләрин кениш чохчәһәтлилији мөвчуддур. Сосиализм чәмијјәти габилијјәтләрин, мејлләрин, һәвәсләрин, истедадларын чохчәһәтли инкишафына кениш имкан јарадыр, зира јалныз бу һалда вахты чатмыш проблемләрин мүнвәффәгијјәтлә һәллини тәмин етмәк олар. Шәхсијјәтләрин габилијјәтләринин, онларын фәалијјәтләринин чохчәһәтлилији шәхсијјәт азадлығыларынын зәрури тәзаһүрләридир. Демәли, бу тәзаһүрләр нә гәдәр зәнкин вә чохчәһәтлидирсә, азадлығылар о гәдәр тамдыр.

Азадлыг шәхсијјәт үчүн тәкчә нәмәт дејилдир. О, социалист чәмијјәтинин мүтәрәгги инкишафы, коммунизмә кечмәк үчүн зәрури шәртдир. Истеһсалын артмасы, ичтимаи проблемләрин һәлли, елми вә бәдији јарадычылығын сәвијјәси ичтимаи организмин бүтүн һалгаларында чалышан ишчиләрин тәшәббүсләриндән, ихтисаслашмасындан, идеја јеткинлијиндән билаваситә асылыдыр. Проблемләрин гојулушу вә јеринә јетирилмәси, һабелә јарадычылығын интенсивлији, сәвијјәси ишчиләрин һүгүг вә әмәк шәраитиндән, ајры-ајры шәхсләрин фәалијјәти вә фикир азадлығы сәвијјәсиндән асылыдыр. Елми вә әмәли проблемләрин јарадычы музакирәси, тәнгид вә өзүнүтәнгид олмадан мүнвәффәгијјәтлә ирәлиләмәк олмаз.

Сосиализм чәмијјәтиндә шәхсијјәт азадлығынын инкишафынын мүнһүм моменти инсанларда жүксәк шүүрлулуғ тәрбијә едилмәсидир. Шәхси мәнәфе илә ичтимаи мәнәфејин аһәнкдарлығынын дәрк едилмәси шәхсијјәтләрин өз зәрури фәалијјәтләрини гаврамасы үчүн мүнһүм әһәмијјәтә маликдир. Јүксәк шүүрлу инсан халгын рифаһы наминә фәалијјәтә азад фәалијјәт кими јанашыр; о, һәммин фәалијјәтдә өзүнүн әсас мәнәфејини вә һәјатын әсас мәзмунуну көрүр. Әлверишли шәраитә бахмајараг, инсан өз фәалијјәтиндә шүүрлу мәгсәдә малик дејилдирсә, ону дүзкүн истигамәтләндирә билмир, дар, худбин мәнәфеләр үстүн кәлир, инсан гүввәсини, бачарығыны, асудә вахтыны јарамаз ишләрә сәрф едир ки, белә тәзаһүрләр чәмијјәт үчүн, шәхсијјәтин өзү үчүн тәһлүкәјә чеврилир. Һәјатда етиһасызлыг, лагејдлик вә с. һаллара да тәсадүф едилир ки, бунлар «мәнә дәхли јохдур», «мәним нә ишим вар» вә с. бу кими фәрди ифадәләрдә өз әксини тапыр. Бәзән белә һаллары садәчә олараг пассивлик кими гәләмә верирләр. Әслиндә исә бу, вәтәндашлыг вәзифәләриндән јайынмадыр, худбинлијин көк салмыш тәзаһүрүдур. Дикәр һалларда инсанлар буна охшар вәзијјәтләрә гапылараг тәнгиди мүнәсибәтләрә хор бахыр, коллектив үзвләринин тәләбкарлығына етиһасыз јанашырлар. «Сәнин вәзифән кичикдир, отур вә сәс салма», «башгаларынын ишләринә гарышмаға һаггын јохдур» вә буна бәнзәр ифадәләр белә һалларын тәзаһүрләридир. Шәхсијјәтин һүгүгларына вә коллективин мәнәфејинә гәсд едилмә, етиһасызлыг, худбинлик вә мәнфи һаллар бир гајда олараг тәнгид вә өзүнүтәнгид, гаршылығы тәләбкарлыг, интизам вә коллективчилик кими социалист принципләринин һәр һансы бир сәбәбдән позулмасына јол верилән јерләрдә өзүнү көстәрир. Өзүнә вә јолдашларына, коллективин бүтүн үзвләринә гаршы жүксәк тәләбкарлыг, биркә јашајыш нормаларынын һәр һансы бир формада позулмасы һалларына дөзмәмәк социализм чәмијјәти үзвләринин әсас кејфијјәтләридир, ајры-ајры шәхсләрин вә бүтөвлүкдә чәмијјәтин рифаһы гајғысына галмаг тәзаһүрләридир.

Сосиализм чәмијјәти һәм ајры-ајры адамларын, һәм дә бүтөвлүк-

дә чәмијјәтин мәнәфејинә гәсдләрә етиһасыз мүнәсибәт бәсләмир. Мәчбуријјәтин белә һалларда тәтбиг едилмәси чәмијјәтин азадлығы, онун үзвләринин гајғысына галмаг тәзаһүрләринин зәрури шәртидир. Тәбиндир ки, чәмијјәт социализмин наилијјәтләринин мудафеә олунмасына истигамәтләндирилмиш ичтимаи гадағанетмә системләринә маликдир (ағыр чинәјәт, антисовет тәхрибатчы фәалијјәт, вәтәнә хәјанәт, антисоциалист тәблиғат вә с. һәрәкәтләр чәзаландырылыр). Бу гадағанлар социалист дөвләти тәрәфиндән вәтәндашларына азадлығыларынын горунмасы мәгсәдини күдүр. В. И. Ленин дејирди ки: «Бизим сон мәгсәдимиз дөвләти, јәни һәр бир мүтәшәккил зоракылығы, инсанлара гаршы һәр бир үмумијјәтлә зоракылығы јох етмәкдир. Биз елә бир ичтимаи гурулушун јараначағыны көзләмирик ки, орада азлығын чохлуға табе олмасы принципнә риәјәт едилмәсин. Лакин биз социализмә доғру кетмәјә чалышаркән, әминик ки, социализм бөјүјүб коммунизмә кечәчәкдир, бунунла да әлағәдар олараг, инсанлара гаршы үмумијјәтлә зоракылыг лүзуму... јох олачаг, чүнки инсанлар ичтимаи јашајышын ади шәртләринә **зоракылыг олмадан вә табечилик олмадан** риәјәт етмәјә алышачаглар»⁶.

Сосиализмдә чәмијјәтин әхлағи тәләбләри һүгүги һанунлара, һүгүг нормаларына ујғундур. Дөвләтин мәчбуретмә апаратына әсасланаг, һүгүг нормалары шәхсијјәтин һүгүг вә азадлығыларынын горунмасыны тәмин едир. Белә ки, социализм нә гәдәр чох инкишаф едәчәксә, бу ујғунлуғ бир оғәдәр там олачагдыр. «Дөвләт тәшкилатларынын вә ичтимаи тәшкилатларын бүтүн системи зәһмәткешләри өз вәзифәләрини көнүллү сурәтдә вә виңданла ифа етмәк руһунда тәрбијә едир, һүгүгларла вәзифәләрин үзви сурәтдә бирләшиб ваһид коммунист биркәјашајышы нормаларына чеврилмәсинә доғру апарыр»⁷.

Мәс'улијјәтли олмаг чәмијјәтин нормалары илә өз рәфтарынын, давраһышынын нәтичәләрини мугајисә етмәкдир. Буна көрә дә мәс'улијјәтин әсил ишкүзар проблемләрә әлағәдар олан аспектләри мөвчуддур. Мәс'улијјәтин мәнәви-сијаси аспекти дә вардыр. Биринчи һалда инсанын гаршысында гәрарын гәбул едилмәси вә онун һәјата кечирилмәсинә доғру кетмәк вәзифәси дурур. Бу, билик вә тәчрүбәнин сәвијјәсиндән асылыдыр. Икинчи һалда, мәс'улијјәтин мәнәви-сијаси аспектиндә исә шәхсијјәт өз давраһышынын сијаси вә мәнәви нәтичәләрини фикирләшмәли, өлчүб-бичмәлидир. Бу исә шәхсијјәтин идеја вә мәнәви инамынын сәвијјәсиндән асылыдыр. Инсан һәр һансы бир вә мәнәви инамынын сәвијјәсиндән асылыдыр. Инсан һәр һансы бир әмәк нөвү илә мәшгул оlanda белә (мәс., ев тикмәк, дэзкахлары идаә етмәк, мүәссисәләрә рәһбәрлик етмәк вә с.), башга инсанларла гаршылығы сурәтдә сијаси вә мәнәви мүнәсибәтләдир. Онун давраһышы, һәрәкәтләри бу вә ја дикәр сәвијјәдә чәмијјәт үчүн, коллектив үчүн әһәмијјәтлидир. Сијаси-мәнәви мәс'улијјәт бизим үчүн, марксист-ләр үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Совет чәмијјәтинин ичтимаи-сијаси идеја бирлији белә бир факты пәрдаләјә билмәз ки, дүнја мигјасында кәркин синфи мубаризә кедир вә биз һәммин мубаризәдә фәал иштирак едирик.

Чәмијјәтин һәр бир үзвүнүн жүксәк сијаси шүүрлулуғ вә коммунист идејалығы руһунда тәрбијә едилмәси партијанын, дөвләтин, комсомолун вә дикәр ичтимаи тәшкилатларын ән мүнһүм вәзифәси олмуш вә олараг галыр: «Партија бизим социалист демократијамызын даим инкишаф етмәсинә, һәр кәсин өзүнүн, сөзүн там мәнәсында, вәтәндаш олдуғуну, үмумхалг ишинә марағлы олдуғуну вә үмумхалг иши үчүн мәс'улијјәт дашыдығыны һисс етмәсинә јорулмадан гајғы көстәрир»⁸.

⁶ В. И. Ленин. Әсәрләри, 25-чи чилд, сәһ. 486.

⁷ Сов. ИКП Програмы, Бақы, Азәрнәшр, 1968, сәһ. 106.

⁸ Сов. ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Бақы, Азәрнәшр, 1971, сәһ. 89.

идарә олунмасында 20-дән чох мүхтәлиф ичтимаи тәшкилат иштирак едир.

Бир чох мүәссисәләрдә, колхоз вә совхозларда, идарәләрдә илләрлә «гејри-фәал» вәзијјәтдә олан ишчиләр вардыр. Мәһз әһалинин јахшы мәлүмата малик олмајан бу чүр һиссәсиндә гејри-елми тәсәввүрләрә, хурафатын, мөвһүматын мүхтәлиф тәзаһүрләринә тәсадүф олунур. Је-ни һәјатын јарадылмасына күтлэләрин даһа кениш чәлб олунмасы һәм тәсәррүфат гуручулуғунун мүвәффеғијјәтини, һәм дә инсанларын өзү-нүн даһа мәгсәдәујғун истигамәтдә тәрбијәси ишини тәмин едир.

Тәсәррүфат ислаһатларынын һәјата кечирилмәси азадлығын ин-кишафында өз сәсиалист истәһсалынын, еләчә дә бүтөвлүкдә чәмијјә-тин тәләји наминә шәхсијјәтин, әмәк коллективләринин мәс'улијјәти-нин күчләнмәсиндә һәлледици аддымдыр. Истәһсалын планлашдырыл-масы вә игтисади стимуллашдырма гәјдаларынын дәјишмәси онун инкишафына коллективин гәјғысыны артырыр, коллектив дахилиндә гаршылығлы тәләбкарлығы күчләндирир. Белә ки, сәһләнкарлығ, тән-бәллик, истәһсалат иткиләринә јол верилмәси кими һаллар бүтүн кол-лектив тәрәфиндән тәнгид едилир, ишләрин үмуми нәтичәләриндә мад-ди мәнәфеји олан коллективин диггәтиндән јайына билмир. Бир сөзлә, игтисади ислаһат сәсиалист демократијасынын сонракы инкишафынын мадди шәраитини кенишләндирир. Ичтимаи фәалијјәтин инкишафы, әмәк коллективи һәјатына һәр бир инсанын бағлылығы шәхсијјәт азад-лығынын инкишафына сәмәрәли тәсир кәстәрир.

Сәсиализмдә шәхсијјәт азадлығынын инкишафы үчүн игтисади, сијаси вә мәдәни мәлүматын мүнтәзәм тәшкили иши мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Инсанлар кениш мәлүмата малик олдуғча, шәраитә о гәдәр асанлығла ујғунлашырлар. Инсан өзүнү нә гәдәр азад һисс етсә, ишин маһијјәти вә әһәмијјәтини бир о гәдәр јахшы баша дүшәчәк, шәраитә даһа тез ујғунлашачағдыр. В. И. Ленин дејирди ки, дәвләтин күчү күт-лэләрин шүүрлулуғундадыр, дәвләт о вахт күчлүдүр ки, күтлэләр һәр шеји билсинләр. Кениш зәһмәткеш күтлэләринин өлкәнин, истәһсалын идарә едилмәсиндә иштиракы, онларын тәсәррүфат вә мәдәни гуручу-луға чәлб едилмәси сәсиализм гурулушунун демократизминин ән парлаг ифадәсидир. Бу, ејни заманда мәнәви чәһәтдән инкишаф едән азад, фә-ал шәхсијјәтин формалашмасы мәктәбидир. Өлкәнин, халғ тәсәррүфа-тынын идарә едилмәси ишиндә зәһмәткешләрин иштиракынын форма вә сәвијјәси, онларын фәалијјәтинин характер вә мәзмуну сәсиализмин инкишафы илә дәјишир. Мәһз буна көрә дә сәсиализм чәмијјәтиндә шәхсијјәт азадлығынын инкишафыны партијамыз ичтимаи-игтисади вә мәдәни тәрәггинин комплекс вәзифәләри илә үзви сурәтдә әлағәдар олан бир проблем кими нәзәрдән кечирир.

Үмумијјәтлә, капитализмдән сәсиализмә кечид дәврүнүн тарихи шәхсијјәтин тарихи тәрәггинин әсас гүввәси олан бүтүн зәһмәткеш күт-лэләрин ичтимаи фәаллығынын рол вә әһәмијјәтинин артмасы илә сәчијјәләнир. Бу просес белә бир мүддәаны сүбут едир ки, јер күрәси әһалисинин кениш тәбәғәләри шүүрлу тарихи јарадычылығда иштирак етмәјә башлајыр. Мүасир дәвр үчүн үмуми һал олан белә мүтә-рәгги мејл сәсиализм шәраитиндә даһа кениш шәкил алыр. Чүнки мәһз бурада сүр'әтли, чошгун ичтимаи-игтисади тәрәгги шәхсијјәтләрин ја-радычы фәаллығынын артмасы үчүн јени шәраит јарадыр.

Сәсиализм чәмијјәтиндә шәхсијјәтин там азадлығы уғрунда реал мүбаризә марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин белә бир мүддәасыны тәс-диг етмишдир ки, һәр кәсин шәхси азадлығы јалныз коммунизм гуру-чулуғунун ваһид програмына әсасланарағ, миллионларын биркә фәалиј-јәти нәтичәсиндә мүмкүн ола биләр.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндән В. И. Ленин дәфәләрлә је-ни инсанын формалашмасы проблеминә гәјыдарағ, үмумдәвләт ишлә-ринин һәллиндә сырави адамларын билаваситә иштиракы зәрурәтинин ирәли сүрүрдү. В. И. Ленин сәсиализмин ән бөјүк үстүнлүјүнү зәһмәт-кешләри дәвләтин, чәмијјәтин идарә олунмасы үчүн күндәлик ишә чәлб-етмәк имканында көрүрдү. О, «күтләни идарә етмәји өјрәнмәк»⁹, «кетдик-чә даһа чох вәтәндашы, сонра исә башдан-баша бүтүн вәтәндашлары дәвләтин идарә едилмәсиндә өз үзәрләринә дүшән вәзифәләри билава-ситә вә һәр күн јеринә јетирмәјә мүнтәзәм сурәтдә чәлб етмәк јолу илә дәвләтин Совет дәвләти васитәсилә тәдричән јох едилмәсинә кечмәк»¹⁰ вәзифәсини гаршыја гојур вә кәстәрирди ки, «сәсиализм галиб кәлдик-дә һөкмән там демократијаны һәјата кечирәчәкдир»¹¹. В. И. Ленин белә бир вәзифәнин зәрурилијини һәмишә гејд едирди ки, һәр бир шү-урлу зәһмәткеш, һәр бир шүүрлу фәһлә өзүнү нәинки өз заводунун саһиби кими, һәтта өлкәнин нүмајәндәси кими һисс етсин»¹².

Шәхсијјәтин ичтимаи фәаллығынын вә сәләһијјәтлилијинин фор-малашмасында әмәли фәалијјәтин ики аны нисбәтәл мүһүм рол ојна-јыр—чәмијјәт ишләринин идарә едилмәсиндә шәхсијјәтин әмәли ишә чәлб едилмәси вә ичтимаи нәзәрәт.

Сов.ИКП Програмында кәстәрилир: «Сәсиалист демократијасынын һәртәрәfli кенишләндирилмәси вә тәкмилләшдирилмәси, дәвлә-тин идарә олунмасында, тәсәррүфат гуручулуғуна вә мәдәни гуручулуға рәһбәрликдә бүтүн вәтәндашларын фәал иштирак етмәси, дәвләт апа-раты ишинин јахшылашдырылмасы вә онун фәалијјәти үзәриндә халғ нәзәрәтинин гүввәтләндирилмәси коммунизм гуручулуғу дәврүндә сәси-алист дәвләти инкишафынын башлыча истигамәтидир»¹³.

Сов. ИКП XXIV гурултајы истәһсалын идарә едилмәсинә күтлә-ләрин чәлб олунмасыны әсас вәзифәләрдән бири кими гаршыја гојмуш-дур. «Сәсиалист дәвләтинин гүввәт мәнбәји халғла гырылмаз әлағәдә-дир, өлкәнин вә ичтимаи ишләрин идарә олунмасына ән кениш күтлә-ләри чәлб етмәкдәдир. Сәсиалист демократијасы да буну тәмин етмә-лидир»¹⁴.

Мәсәлә нә үчүн мәһз бу чүр гојулур? Чүнки јалныз ичтимаи иш-ләрин идарә едилмәсинә күтлэләрин әмәли иштиракы онларын шүүрун-да идеја-мәнәви кејфијјәти мөһкәмләндирир вә инкишаф етдирир. Ин-санларын чәмијјәтин идарә едилмәсиндә иштиракы онларда елми дүн-јакөрүшүнүн формалашмасына имкан јарадыр, үмуми мәгсәдләрин, вәзифәләрин вә онларын һәјата кечирилмәси гәјдаларынын даһа дәрин-дән дәрк олунмасына көмәк едир, һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш әх-лаг норма вә гәјдаларына һөрмәти өјрәдир, шәхси арзуларын вә ичти-ман мәнәфеләрин ағыллы ујғунлашдырылмасына шәраит јарадыр.

Сов.ИКП Програмынын кәстәришләринә вә XXIV гурултајынын Ди-рективләринә әсасланарағ партијамыз ичтимаи һәјатын әмәли мәсәлә-ләринин музакирәси вә һәјата кечирилмәсинә зәһмәткешләрин даһа чох чәлб едилмәси ишини истигамәтләндирир. Советләрин даими комис-сијаларынын, һәмкарлар иттифағлары вә дикәр ичтимаи тәшкилатла-рын ишиндә, истәһсалат мүшавирәләриндә вә миллионларла фәһлә, кол-хозчу вә гуллуғчунун иштиракы илә кечирилән јығынчағларда мүнтәзәм сурәтдә чәмијјәтин идарәетмә проблемләри музакирә олунур. Дәвләтин

⁹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 449.

¹⁰ В. И. Ленин. Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 146.

¹¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 146.

¹² В. И. Ленин. Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 207, 414.

¹³ Сов. ИКП Програмы, Бақы, Азәрнәшр, 1968, сәһ. 100.

¹⁴ Л. И. Брежнев. Ленин јолу илә, 2-чи чилд, Бақы, Азәрнәшр, сәһ. 436.

Социалистическая демократия и развитие свободы личности

РЕЗЮМЕ

Автор показывает, что добиваясь в идейно-политической сфере принципиального единства советских людей, социалистическое общество заботится о развитии их многообразных способностей, наклонностей, талантов, ибо только при этом условии оно может обеспечить успешный поиск и эффективное решение назревших проблем.

Важным моментом в развитии свободы личности в социалистическом обществе является формирование ответственности, воспитания у нее высокой сознательности. С изменением характера демократии при социализме существенно изменилось взаимодействие свободы и ответственности личности. Человек труда начинает чувствовать себя подлинным творцом, свободнее ориентируется в сложных событиях общественной жизни.

Вовлечение трудящихся масс в практическую работу по управлению общественными делами играет наиболее важную роль в формировании социальной активности, ответственности и компетентности личности

С. М. РЗАЈЕВ

ИНКИШАФ ЕТМИШ СОСИАЛИЗМ ШƏРАИТИНДƏ ЧƏМИЈЛƏТИН ВƏ ШƏХСИЈЛƏТИН МƏНƏВИ ҺƏЈАТЫНДА БАШ ВЕРƏН ДƏЈИШИКЛИКЛƏР

Чəмијјəтин мəнəви мэдəнијјəти тарихəн əлдə олунмуш бəтүн на-илијјəтлəрин мəчмусуну өзүндə əкс етдирир. Бурајə бəтəвлүкдə ичтимай шүүрүн формалары шəклиндə тəзəһүр едэн керчəклијин дəрк вə ин'икас едилмəсинин нəтичəлəри, һəмин нəтичəлəрин мүһəфизəси, артырылмасы, тəкмиллəшдирилмəsi вə сонракы нəсиллəрə чəтдырылмасы вəситəлəри олан дил, билик вə тəрбијə методлары, һəјат вə фəалијјəтдə бу нəтичəлəрдən истифадə етмəк бəчарығыны мүјјəнлəшдирэн дəврəныш мэдəнијјəти, аңлама, һиссəтмə гəбилијјəти вə с. дахилдир.

Бəшəр тарихинин мұхтəлиф мəрһəлəлəриндə мəнəви мэдəнијјəтин элементлəри, һиссəлəри, сəһəлəри кəјфијјəтчə мұхтəлиф олдуғу кими, онларын гаршылығлы тə'сиринин характери дə мұхтəлиф олмушдур. Чəмијјəтин характери вə формасы истəһсал үсүлунун характери вə формасы илə мүјјəн едилир. Бурада исə истəһсал вəситəлəринə сəһиб олмағ формасы башлыча рол ојнајыр. Истəһсал вəситəлəри үзəриндə мүл-кијјəт формасы, бəтүн һаллардə чəмијјəтин мəнəви һəјат элементлəринин кəјфијјəт мүјјəнлијини шəртлəндирир. Чəмијјəтдə бу элементлəрин ролу онларын һəр биринин маһијјəтиндə тəзəһүр едир. Бəтүн бу элементлəрин гаршылығлы əлагəси вə вəситəси илə дə чəмијјəтин мəнəви мэдəнијјəтинин кəјфијјəти мүјјəн олунур.

Хүсуси мүлкијјəт һəкмранлығы өзүнүн һəр һансы бир конкрет формасында ајырма амилидир. Мəһз бу амил əсасында ичтимай бəрəбəр-сизлик, синфи, милли, ирги антагонизм, шəхсијјəтлə чəмијјəт, зəһни əмəклə физики əмəк, шəһəрлə кəнд арасында зиддијјəт јараныр вə кет-дикчə дəринлəшир, ичтимай шүүр вə психолокијадə фəрдијјəтчилик, худбинлик, миллəтчилик, иргчилик, антиһуманизм əһвали-руһијјəси сүр'əтлə јайылыр.

Антогонист чəмијјəтлəрдə мəнəви мэдəнијјəтин элементлəри арасында бир-биринə зидд ики мейл арасында мұбаризə кедир. Бунлар ејбəчəр шəкил алмыш ајырма вə бирлəшмə мейллəридир. Биринчи мейлə башга элементлəрин тə'сириндən ајрылма («Инчəсэнəт инчəсэнəт үчүн», «елм өзлүјүндə фəлсəфəдир», «фəлсəфə елмдən кəнар едилмəлидир» вə с.), икинчи мейлə исə башга элементлəри өзүнə тəбə етдирмəк, өз дахилиндə эритмəк чəһди (натурфəлсəфə иддиалары, динин мəнəви сəһədə һаким-лик тəлəби вə с.) дахилдир.

Хүсуси мүлкијјəтə əсасланан чəмијјəтлəрдə һəр чүр елмə зидд, дини, идеалист антиестетик идејə вə бахышларын јаранмасы, јайылмасы үчүн дəрин ичтимай, синфи көклəр мөвчуддур. Она көрə дə антагонист

синифли чөмијјәтдә мә'нәви мәдәнијјәт елми вә гејри-елми, атеист вә дини, диалектик вә метафизик, материалист вә идеалист, гуманист вә антигуманист, коллективчи вә фәрдијјәтчи көрүшләри һөкмән өзүндә әкс етдирмәли олур. Бир-биринә зидд һәммин тәрәфләр арасында фәсиләсиз олараг барышмаз мүбаризә кедир. Демәли, антагонист чөмијјәтин мә'нәви мәдәнијјәти синфи-антагонист характер кәсб едир. Һәм дә ону гејд етмәк лазымдыр ки, антагонист чөмијјәтин мә'нәви мәдәнијјәтиндә иғтисади вә сijasи чәһәтдән һөкмран олан синфин мәдәнијјәти һаким мөвге тутур. Һаким синиф әлиндә чөмләшдирдији күчлү тәблиғат апаратындан вә һөкмран мөвгејиндән истифадә едәрәк өзүнә сәрфәли идеjаларын тәблиғи илә мәшғул олур.

Хүсуси мүлkiјјәтин ләғв едилмәси вә ичтимаи мүлkiјјәтин бәргәрар олмасы нәтичәсиндә чөмијјәтин бүтүн саһәләриндә, о чөмләдән мә'нәви мәдәнијјәтин бүтүн элементләриндә кејфијјәт дәјишикликләри баш верир, антагонист чөмијјәтләрдә мә'нәви мәдәнијјәтин бир-бириндән тәчрид едилмиш элементләринин бирләшдирилмәси, јахынлашдырылмасы просеси башланыр. Мә'нәви мәдәнијјәтин ән јахшы наилијјәтләринин мәнимсәјән вә онлары јени мәзмунла зәнкинләшдирән социализм чөмијјәти мә'нәви мәдәнијјәт элементләринин бирлијинә чалышдығы кими, онларын һәр биринин ајрылығда һәртәрәфли инкишафына да лазыми шәраит јарадыр. Белә бир шәраитдә мә'нәви мәдәнијјәт элементләринин гаршылығлы әлағәси вә гаршылығлы тәсири шәхсијјәтин мә'нәви инкишафында даһа гүдрәтли рол ојнајыр. Бүтүн бунлары нәзәрә алан Маркс вә Енkelс јазырдылар ки, коммунизм формасијасынын јаранмасы нәтичәсиндә инсанларын кечмиш тарихи гуртарыр вә онларын һәгиги тарихи башланыр¹.

Коммунист формасијасы билаваситә антагонист синифли (буржуа) чөмијјәтин дахилиндән чыхыр. Она көрә дә өз инкишафынын илк фазасында бүтүн мүнәсибәтләрдә—иғтисади, әхлағи вә зәһни мүнәсибәтләрдә һәлә кечмиш чөмијјәтин јаратдығы анаданкәлмә ләкәләри сахлајыр². Бурадан да ајдынлашыр ки, коммунист формасијасына хас олан мә'нәви мәдәнијјәт пролетар ингилабынын гәләбәсиндән сонра бирдән-бирә дәрһал мејдана кәлә билмәз.

Ичтимаи мүлkiјјәт формасынын бәргәрар олмасы чөмијјәтин бүтүн саһәләриндә кејфијјәт дәјишикликләри јарадыр. Бунун сајәсиндә синифләр, милләтләр, иргләр арасында, шәхсијјәтлә чөмијјәт, шәһәрлә кәнд, физики әмәклә зәһни әмәк, әмәјә мүнәсибәтдә мадди вә мә'нәви амилләр вә с. арасында антагонизм ләғв едилир, көклү социалист дәјишикликләринин ајрылмаз тәркиб һиссәси олан мәдәни ингилаб баш верир, дини вә идеалист бахышларын ичтимаи көкләри арадан галдырылып, елми, диалектик-материалист, атеист коммунист дүнјакөрүшү чөмијјәтдә там һаким мөвге газаныр. Лакин бүтүн бунларла јанашы, социализм чөмијјәтиндә динин, фәрдијјәтчилијин вә елмә зидд дикәр бахышларын мүхтәлиф галығлары һәлә јашамағда давам едир, әһалинин мүәјјән групунун мә'нәви аләминдә өзүнә сығыначаг тапыр.

Инкишаф етмиш социализм дөврүндә чөмијјәтин мә'нәви аләминдә јени кејфијјәт дәјишикликләри баш верир.

Коммунизм чөмијјәти аһәнкдар инкишаф етмиш чөмијјәтдир. Коммунизм бәргәрар олмасы просеси истиснасыз сурәтдә чөмијјәтин бүтүн саһәләринин инкишафы, тәкмилләшмәси, јениләшмәси, јолу илә һәјата кечирилер. Һәм дә нәзәрә алмағ лазымдыр ки, чөмијјәтин бүтүн саһәләри бири-дикәри илә гаршылығлы әлағә шәраитиндә, ејни вахтда инкишаф едиб тәкмилләшир. Бу сәбәбдән социализм чөмијјәтинин мә'нәви һәјатындакы кејфијјәт дәјишиклији чөмијјәтин мадди һәјат саһә-

синдәки кејфијјәт дәјишиклији әсасында, онунла сых гаршылығлы әлағәдә баш верир.

Социализм чөмијјәтиндә мадди һәјатын һәр һансы бир саһәсинин кери галмасы, ләнк дәјишмәси вә јениләшмәси мә'нәви һәјатын бу вә ја башга бир саһәсинин кери галмасына вә ләнк инкишаф етмәсинә сәбәб олур.

Сов. ИКП XXIV гурултајына МК-нын һесабат мә'рузәсиндә Л. И. Брежнев јолдашын дедији кими, «инсанын өзүнү һәртәрәфли инкишаф етдирмәдән коммунизм гуручулуғу кими бөјүк бир иши ирәлиләтмәк мүмкүн дејилдир. Инсанларын мәдәнијјәт, тәһсил, ичтимаи шүүр, дахили јеткинлик сәвијјәси јүксәк олмаса, коммунизм мүмкүн дејилдир, нечә ки, мувафиг мадди-техники база олмадан да коммунизм мүмкүн дејилдир»³.

Коммунизм чөмијјәтинин тәшәккүлү планлы, мүтәшәккил, мәгсәдә-ујғун, елми чәһәтдән әсасландырылмыш просес олуб, ичтимаи инкишаф ганунларынын дәрк олунмасы јолу илә адамларын шүүрлу фәалијјәти сајәсиндә һәјата кечирилер. Бу просес социалист чөмијјәтинин апарычы, тәшкилатчы вә истигамәтвечи гүввәси олан Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында баш верир.

Коммунизм гуручулуғунун нәзәри әсасыны марксизм-ленинизм елми тәшкил едир. Марксизм-ленинизм өјрәдир ки, чөмијјәт нечәдирсә, адамлар, чөмијјәт үзвләри дә әсасән елә олур. К. Марксын дедији кими, «инсанын маһијјәти бүтүн ичтимаи мүнәсибәтләрин мәчмусундан ибарәтдир»⁴.

Коммунизм чөмијјәти тәләб едир ки, онун һәр бир үзвү һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт олсун. Белә бир шәхсијјәт: 1) диалектик вә тарихи материализм дүнјакөрүшүнүн, бүтөвлүкдә марксизм-ленинизм елминин һәгигилијинә дәрин инам бәсләсин; 2) кениш үмуми көрүш даирәсинә малик олмағла елм вә техника, һәмчинин әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәсиндәки јени наилијјәтләри, билаваситә ихтисас саһәсинин тәләб етдији билик вә әмәли тәчрүбәни мәнимсәсин; 3) коллективчи әхлаға, јүксәк шүүрлулуға вә шәхси интизама саһиб олсун; 4) чөмијјәт хејринә олан ичтимаи әмәкдә нүмунә көстәрсин; 5) мәтин характери олсун; 6) физики камиллијә, мөһкәм чансағлығына малик олсун.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әввәлән, һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт инсанлығын бүтүн мә'нәви наилијјәтләринин мәнимсәнилмәсинә, нә дә истәнилән ишин јеринә јетирилмәси бачарығына көрә «там универсал» олмағ демәк дејилдир. Дикәр тәрәфдән, коммунизм чөмијјәтинин һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәти садәчә олараг күлли мигдарда билијә, бачарыға вә с. саһиб адам да дејилдир. Һәртәрәфлилик, дахили мә'нәви зәнкинлик шәхсијјәтин бүтүн көстәрдијимиз сифәтләринин тамлығы, вәһдәти сајәсиндә мүмкүндүр. Бу тамлығ вә вәһдәт исә елми, коммунист дүнјакөрүшү илә шәртләнир. Јени инсанын характер хүсусијјәтләринин формалашдыран мөһз бу дүнјакөрүшдүр. Һәгигәтдә дә, әкәр инсанда елми, диалектик-материалист дүнјакөрүшү олмаса, әсил коллективчи коммунист мә'нәвијјәти да ола билмәз. Һәмчинин, кениш билик јалныз дүзкүн дүнјакөрүшү сајәсиндә һәгиги мә'на, систем вә ардычыллығ кәсб едир.

Коммунист дүнјакөрүшү шәхсијјәтин мә'нәви аләминин бүтүн саһәләринә нүфуз етмәклә бу саһәләрә һәгиги мә'на вә ваһид истигамәт верир. Бунунла да һәммин саһәләри там һалында бирләшдирир, онлары гаршылығлы әлағәдә олан ваһид системә чевирир. Инсанын бүтүн мә'нәви сифәтләринин—билијини, габилијјәтини, амалыны, һиссини ајдын

¹ К. Маркс вә Ф. Енkelс. Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 8.
² Јенә орада, 19-чү чилд, сәһ. 18.

³ Л. И. Брежнев. Сов.ИКП XXIV гурултајына МК-нын һесабат мә'рузәси, сәһ. 150.
⁴ К. Маркс вә Ф. Енkelс. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 3.

мэгсэдэ истигамэтлэндирэн елми дүнжакөрүшүнү, коммунизм чөмијјәтн
наминә јашајыб-јаратмагы өзүнүн һәјат мәрәмнамәси сајан һәртәрәфли
инкишаф етмиш јени шәхсијјәт јетишидир.

Сосиализм чѣмијјѣти адамынын шүүру буржуа шүүрундан тамами-лѣ фѣргли олан јени шүүрдур. Лакин бу, халѣ коммунист шүүру да де-јилдир, тѣдирчѣн коммунист шүүруна чеврилѣн сосиалист шүүрудур. Демѣли, сосиализм чѣмијјѣтинин јашлы нѣсли арасында елѣ адамлар јохдур ки, онлар јалныз тѣрбијѣчи вѣ ја тѣрбијѣ едилѣн олсунлар. Со-сиализм чѣмијјѣтинин хѣр бир үзвѣ бу вѣ ја дикѣр дѣрѣчѣдѣ башга вѣтѣн-дашлар, бүтүнлүкдѣ исѣ бүтүн чѣмијјѣт тѣрѣфиндѣн тѣрбијѣ едилир. Бунунла белѣ, хѣр бир шѣхс башга вѣтѣндашларын, биринчи нѣвбѣдѣ аилѣдѣ, мѣншѣтдѣ, ишдѣ билаваситѣ үнсѣјјѣтдѣ олдугу адамларын тѣр-бијѣчисидир. Бундан ѣлавѣ, хѣр бир инсан ѣзү тѣрѣфиндѣн тѣрбијѣ олу-нан, ѣзү-ѣзүнү тѣрбијѣ едѣн шѣхсѣјјѣтдир.

Беләликлә, чәмијјәтимиздә ичтимаи вә фәрди планда тәрбијәчинин тәрбијәләндирилмәси просеси баш верир. Нәм дә тәрбијә, јени инсанын тәшәккүлүнә коммунизмә гәдәр, нә дә коммунизмин гәләбәсиндән сонра дејил, коммунизм гүрүчүлүгү просеси кедишиндә, коммунизм уғрунда әмәли мүбаризәдә һәјата кечирилир.

Чәмијјәтин дәјишмәси онун маһијјәтинин кәјфијјәтчә дәјишмәси бу дәјишликлији һәјата кечирән инсанларын өзләринин кәјфијјәтчә дәјишмәси демәкдир.

Шәхсијјәт јалһыз өзүнүн чохсаһәли фәалијјәти просесиндә, коммунизм гуручулуғунда фәал иштиракы сәјәсиндә һәртәрәфли, аһәнкдар иңкишаф едә биләр. Маркс вә Енкелс тәсадүфи демәмишләр ки, фәрдин һәгиги мә’нәви зәңкинлији бүтүнлүкдә онун һәгиги мүнәсибәтләринин зәңкинлијиндән асылыдыр⁵.

Ичтимаа мүнхитлэ, башга адамларла, чэмијјэтлэ мұхтэлиф мұна-
сибэтлэрэ кирэн шэхсијјэт һэр нечэ олур-олсун бу мұнасибэтлэри дэрк
едир, өзүнүн фэрди шүүруну мұјјэн дэрэчэдэ дэјишидрнр.

Фәрди шүүр шәхсиyyətин мә'нәви аләмидир. Һәр бир инсанын билик вә е'тигадынын, тәләбат, мәгсәд вә чәһдинин, әһвали-руһиyyəсинин, вәр-дишинин характери фәрди шүүрүн кејфиyyət тәрәфини, һәмин элемент-ләрин тәсирлилијинин, дәринлилијинин, интенсивлијинин дәрәчәси исә кәмиyyət тәрәфини тәшкил едир. Фәрди шүүрүн кејфиyyətчә мүүјәнләш-дирilmәси бу элементләрдин мүүрәккәб системинин характеринин мүүјән едилmәси дәмәкдир. Фәрди шүүрүн бу кејфиyyət мүүјәнлији шәхсиyyət-тин дүнјакөрүшүнү тәшкил едир.

Ону эһатэ едэн мүһитэ гаршылыгылы тэ'сири шэхсијјэтин мә'нәви аләминдә мүәјјән кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишикликләринә сәбәб олур. Кәмијјәт дәјишикликләринә, мәсәлән, мә'луматын, хәбәрин, билијин артмасы вә топланмасы, көрүш даирәсинин кенишләнмәси, мүәјјән бир сәһадә дәркәтмәнин даһа да дәринләнмәси, бә'зи е'тигадын, вәрдишин, адәтин, марагын вә с. зәифләнмәси, дикәринин гүввәтләнмәси, еләчә дә онларын сајынын дәјишмәси аид едилә биләр. Кејфијјәт дәјишикликләринә исә, бә'зи е'тигадын, вәрдишин, марагын вә с. индијәдәк һәмин шәхсдә олмајан јени е'тигад, вәрдиш, мараг вә с. илә әвәз олунмасы дахилдир.

Шәхсијјетин фәрди шүүрунун һансы саһәләринин, һансы элемент-
ләринин, нечә, һансы истигамәтдә вә нә дәрәчәдә дәјишмәси ашағыдакы
шәртләрдән асылыдыр.

1. Шэхсијјэтин фэрди шүүрунун мүхтәлиф саһәләринин вә элемент-
ләринин топланмыш ваһид системиндән, онун артыг мүәјјәнләшмиш
мәһәви аләминдән;

2. Шэхсијјэтин мэнэви алэминин чэмийјэт вэ кејфијјэт саһэлэрин-
дэн, елэчэ дэ она көстэрилэн харичи тэ'сирын характери вэ дэрэчэсин-
дэн.

Харичи алэми дэрколунма үсүлү вэ шэхсијјэтин давраныш тэрзи фэрди шуурун башга элементлэринэ нисбэтэн даһа чох сабитлијэ малик олан е'тигад вэ вэрдишлэ мүөјјэн едилір. Ма'лумдур ки, инсанын ма'нэви алэми конардан алынан ма'луматларын тэ'сири алтында мүөјјэн дәјишиклијэ ма'руз галыр. Бу ишдэ инсан онун е'тигад вэ вэрдишинэ даһа чох чаваб верэн ма'луматлара хүсуси әһәмијјет верир, башга ма'луматлары исэ ја е'тигадынын руһуна ујғун олараг өзүндән конар едир, јахуд да һәмин ма'луматларын ма'насыны билмәдән тәһриф едир, оилары тәсадүфи, әһәмијјәтсиз, гејри-һәгиги, ма'насыз сајараг нәзэрэ алмыр. Буна көрә дэ мүхтәлиф е'тигадлы, вэрдишли, дүнјакөрүшлү адамлар ејни китабы, кино-филми, һадисәни, факты вэ с. мүхтәлиф чүр гаврајырлар. Ејни идеја, билик, факт вэ с. дэ тәгдимедилмә формасы вэ үсүлүндән асылы олараг, ејни адама мүхтәлиф чүр тә'сир көстәрир. Бунула әлагәдар олараг демәк лазымдыр ки, тәрбијә вэ тәһсилин методлажи чәһәтләри, тәдбирләр кечирилмәсинин форма вэ методлары, идејаларын, тә'лимләрин, фактларын тәгдимедилмә үсүлү мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Коммунист тәрбијəsi мұхтəлиф элементлəрин вəхдəти хəлындə хəжəтə кечирилip. Онларын хэр бири инсанларə бу вə жə дикэр билик, хисс, вэрдиш, женилик вə с. ашылајыр. Коммунист тэрбијəsi о заман даһа јуксак нэтичə верип ки, бұтүн бу элементлэр бир-бири илэ үзви сурэтдэ, сых бирлэшмиш олсун. Бу элементлəрин хэр бири башгалары илэ бир-ликдэ экс едилдикдэ даһа сэмэрəли нэтичə верип. Жалныз бу јолла апарылан тэрбијə хэртэрэфли, аһəнкдар инкишаф етмиш шəхсијјəтин јетишдирилмэсинə хэлледичи тэсир кэстэрə билэр.

Шәхсијјәт аләми јарадычы шәкилдә, өз е'тигады, вәрдиши вә марагынын характеринә ујғун олараг дәрк етмәјә чалышса да, онун е'тигадына, вәрдишинә вә с. ујғун кәлмәјән мүәјјән амилләр вә идејалар, хүсусилә булар дәнә-дәнә тәкрар едиләркән, шәхсијјәтин мә'нәви аләминдә јени идејанын, е'тигадын, вәрдишин јаранмасына сәбәб олур.

Шәхсијјәтин мәнави аламинин јени элементләри онлара ујğun кәл-
мәјән көһнә элементләри тәдричлә сыхышдырыб арадан чыхара билир.
Лакин чох вахт елә дә олур ки, јени вә көһнә элементләр, хусусијјәтләр
мүвәггәти олараг јанашы јашајыр, бир-бири илә мүбаризә апарараг
шәхсијјәти икиләшдирир, ону гејри-ардычыл едир. Мәсәлән, бә’зән јени
е’тигад вә билик көһнә вәрдишлә зиддијјәтдә олур, јени билик артыг
мүәјјәнләшмиш көһнә е’тигадла бир јерә сығмыр, јаранан јени һиссләр
көһнә мүнасибәтләрә вә мејлә ујğun кәлмир.

Харичи амиллэрин, хэмчинин шэхсийжэтин мэнэви алэминин дикэр элементлэринин тэсири алтында экслик тэшкил едэн бэ'зи элементлэр галиб кэлир, башгалары јох олур вэ ја һэр икиси јох олуб, өз јерини һэр ики элементдэн фэрглэнэ јени элемент вэрир.

Фәрди шуурун бүтүн элементлэри гаршылыгы элагәдә олдуғундан, кејфијјәтчә јени элементлэрин јаранмасы вә онларын билаваситә анти-подларынын мәһв едилмәси башга элементлэрин дә дәјишмәсинә тәсир көстәрир. Мүәјјән груп элементлэрин кәмијјәт вә кејфијјәтчә дәјишмәси шәхсијјәтин мәһви аләминин бүтүнлүкдә кејфијјәтчә дәјишмәсинә сәбәб ола биләр. Мәсәлән, диндарларын әксәријјәти артыг аллаһа кор-корана итаәт едән вә ондан башга һеч бир шејә инанмајан, өз инамы үзәриндә гәтијјәтлә, ардычыл дајанан фанатикләр дејилдирләр. Социализм чәмијјәтиндә јашамаг, бу вә ја дикәр эмәк коллективинин фәалијјәтиндә иштирак етмәк, елм вә техника наилијјәтлэринин тәсиринә мәруз галмаг, елми коммунизм идејаларынын керчәклијә чеврилмәсини дәрк

⁵ К. Маркс və Ф. Енкелс. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 36.

етмәк диндарын мә'нәви аләминдә чидди инамсызлыға сәбәб олмушдур. Бүтүн бу объектив керчәкликләр мөвһуматчыларын зиддијјәтлә долу дини шүүрунда шүбһәләри артырыр, онларын өз дини е'тигадына олан инамыны әсаслы сурәтдә сарсыдыр.

Һәр бир диндарын мә'нәви аләминдә дини мөвһуматын мөһкәмлији вә сабитлији ејни дәрәчәдә дејилдир. Бу дәрәчә, һәр шејдән әввәл, диндарын үмүми тәһсил сәвијјәсиндән, динә е'тигадынын дәринлијиндән, дини вәрдишин күчүндән, онун характериндән вә с. асылыдыр. Буна көрә дә бә'зән диндарын атеист олмасы үчүн јухарыда көс-тәрдијимиз амилләр тамамилә кифајәт едир. Дикәрләри үчүн исә, онларын һәр биринин фәрди хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла диггәтли, бачарыглы тәрбијә иши зәруридир. Тәчрүбәли, савадлы атеистләрин мөһз бу чүр фәрди иши атеист тәрбијәсинин әсас формасы олмалыдыр.

Диндарын атеистә чеврилмәси просесиндә онун бүтүн билик вә һиссләри тәкрарән, јенидән тәфәккүрүндә чанланмаға башлајыр. Бу заман о, әтраф һадисәләрә бир атеист кими јачашдығындан онда материалист дүнјакөрүшү, јени әхлаги е'тигад, јени мүнәсибәтләр тәшәккүл тапыр. Бүтүн бунлар нәтичәсиндә һәммин адамын мә'нәви аләминдә көклү кејфијјәт дәјишикликләри баш верир. Буна көрә дә атеизм тәблиғаты мүнтәзәм вә конкрет апарылмалы, синиф вә синифдахили групларын специфик хүсусијјәтләри нәзәрә алынмалыдыр.

Фәрди шүүрун элементләриндә кејфијјәт дәјишикликләринин баш вермәси нәинки бир вәрдишин башгасы илә, бир е'тигадын дикәри илә вә с. әвәз едилмәсидир, бу, һәмчинин мүәјјән биликләрин е'тигада, вәрдишә чеврилмәси демәкдир. Мәсәлән, социализм чәмијјәтинин һәр бир үзвүнүн мәнәфејинин ифадәси олан Коммунист партијасынын сијасәтинин дүзкүнлүјүнүн дәрк едилмәси нәтичәсиндә, бу сијасәт совет адамларынын дәрин инамына чеврилир. Социализм вә коммунизм гуручулуғу просесиндә елми мә'луматлар, диалектик материалист вә атеист идејалар чәмијјәтин һәр бир үзвүнүн ичтимаи вә фәрди шүүрунда кетдикчә даһа да сабитләшир, онларын мөһкәм е'тигадынын тәзаһүрү кими әкс олунур. Совет адамлары коммунист әхлагы кодексинин нормаларынын дүзкүнлүјүнү, адәттилијини нәинки садәчә олараг дәрк едирләр, бу нормалар, ејни заманда тәдричән онларын вәрдишинә, һәјати тәләбатына чеврилир. Адамлар арасында мүнәсибәтләрин низамлајычысы кими чыхыш едән коммунист әхлагы нормалары мөһз бу јолла инкишаф едиб формалашыр.

Беләликлә, шәхсијјәтин мә'нәви аләми фәрди шүүрун үмүми вә хүсуси чәһәтләрини әкс етдирән мүхтәлиф вә ваһид, чохсаһәли вә там, дәјишкән вә сабит элементләрин олдүгча мүрәккәб системидир. Һәр бир адамда јени вә көһнәнин элементләри, әламәтләри мүбаризә апарыр. Чәмијјәтимизин үзвләринин әксәријјәтиндә јенилијин үстүнлүк тәшкил етмәсинә бахмајараг, көһнәлик дә тез-тез өзүнү көстәрир. Истәр ајрылыгдә һәр бир адамын шүүрундан вә истәрсә дә бүтүнлүкдә чәмијјәтдән көһнәлији бирдән-бирә ләғв етмәк олмаз. Буну јалныз узунмүддәтли кәркин мүбаризә вә бачарыгла һәјата кечирилән тәрбијә јолу илә арадан галдырмаг олар.

Чәмијјәтимиздә ән гиймәтли сәрвәт инсандыр. Коммунист партијасынын «Һәр шеј инсан наминә, һәр шеј инсанын сәадәти үчүн» шүары буну әкс етдирир.

Јени шәхсијјәтин формалашмасы вә коммунизм чәмијјәтинин тәшәккүлү һиссәнин вә тамын кејфијјәтчә дәјишмәси кими ајрылмаздыр. Коммунизм гуручулуғу просесиндә шүүрлу вә фәал иштирак едән социализм чәмијјәти үзвләри јенидән тәрбијәләнир, кејфијјәтчә дәјишир, белә бир просесин кедишиндә ичтимаи һәјатын мадди вә мә'нәви чәһәтләрини дә кејфијјәтчә дәјишдириләр.

Инкишаф етмиш социализм дөврүндә чәмијјәтин кејфијјәт дәјиш-

кәнлијинин мүһүм чәһәти һәлә ибтидан-ичма гурулушунун дағылдығы дөврдә јаранан вә хүсуси мүлкијјәтә әсасланан чәмијјәтләрдә антагонизм дәрәчәсинә чатан ајрылмадан бирлијә доғру олан просесин баша чатмасындан ибарәтдир.

Социализм чәмијјәтинин мә'нәви аләминдә ајрылмадан бирлијә доғру олан просесин тамамланмасы белә бир просесин мадди саһәдә һәјата кечирилмәси әсасында баш верир. Коммунизм мадди-техники базасынын јарадылмасы зәмининдә шәһәр вә кәнд арасында мәдәни-мәишәт фәргләри тәдричән ләғв едилир, физики әмәклә зәһни әмәјин бирләшмәси просеси һәјата кечирилир. Билаваситә мөһсулдар гүввәјә чеврилән елм истәһсалла даһа сых бирләшир, әмәјә олан мадди вә мә'нәви тәләбат бири-дикәрини тамамлајыр.

Чәмијјәтимиздә фәлсәфә, әхлаг, инчәсәнәт елмә даһа артыг јахынлашыр, кетдикчә она даһа чох истинад едир. Һабелә елмә дә инчәсәнәтин, әхлагын, фәлсәфәнин сәмәрәли тәсири һисс олунур.

Ичтимаи вә шәхси мәнәфејин бирлији әсасында шәхсијјәтлә чәмијјәт арасында аһәнкдар мүнәсибәтләр бәргәрар едилир, дин тәдричән арадан галхыр.

Кәләчәкдә дөвләтин өлүб кетмәси илә һүғуи шүүр вә сијаси идеологија да јох олачагдыр. Фәлсәфә, елм, әхлаг, инчәсәнәт, һәмчинин бүтүнлүкдә мә'нәви мәдәнијјәт тәдричән синфи характерини итирәчәкдир. Коммунизм чәмијјәтинин мә'нәви мәдәнијјәтинин элементләри арасында гаршылыглы мүнәсибәт бирләшмәјә, бир-биринә гаршылыглы нүфуз етмәјә, ејнилијә, охшарлыға доғру даһа чох мејл едәчәкдир. Бу әсас үзәриндә бүтүнлүкдә мә'нәви мәдәнијјәтдә кејфијјәт дәјишикликләри баш верир.

Беләликлә, өлкәмиздә синифсиз, үмүмбәшәри, елми чәһәтдән әсасландырылмыш, аһәнкдар инкишаф едән, коллектив характерә малик коммунизм мә'нәви мәдәнијјәтинин тәдричән тәшәккүллү просеси баш верир.

С. М. Рзаев

Изменение в духовной жизни общества и личности в условиях развитого социализма

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о сущности духовной культуры социалистического общества и о взаимовлиянии ее элементов. В ней показывается, что социалистическое общество, усваивающее и обогащающее новым содержанием лучшие достижения духовной культуры, наряду со стремлением к единству всех элементов культуры, создает необходимые условия для всестороннего развития каждого элемента духовной культуры в отдельности.

В таких условиях взаимосвязь и взаимовлияние элементов духовной культуры оказывают огромное воздействие на духовное развитие личности.

В статье также подробно говорится об изменениях в духовной жизни развитого социализма и показывается, что они основываются на качественных изменениях материальной жизни общества. Именно на этой основе формируется всесторонне развитая личность.

Р. М. ОСМАНЗАДЕ

В. И. ЛЕНИН О НАЧАЛЕ ЛОГИКИ ГЕГЕЛЯ

Настоящая статья является составной частью целостного исследования проблемы гегелевского начала логики. Отсюда особенности ее изложения. Проблема рассматривается по «Философским тетрадам» В. И. Ленина. Из «Науки логики» в данном случае анализируется ленинский конспект ее последней главы, содержащей изложение диалектического метода. Не рассматривается также ленинский анализ истории философии Гегеля. В разработке вопроса мы опирались на известные работы Б. М. Кедрова, М. Б. Митина, М. М. Розенталя, П. В. Копнина, М. Т. Иовчука, А. П. Шептулина, В. И. Свидерского, Л. Н. Суворова, А. Х. Касымжанова и целого ряда других советских философов.

Конспектируя «Абсолютную идею» — последнюю главу «Науки и логики», которая «... — это №В — почти не содержит специфически идеализма», а главным своим предметом имеет *диалектический метод*¹, — В. И. Ленин формулирует знаменитые 16 элементов диалектики и вскрывает ядро диалектики в ее кратком определении как учения о единстве противоположностей. Ленин анализирует очерк диалектики, приводимый Гегелем, и дает материалистическую характеристику диалектического метода. Непосредственно с последним рассматривается и вопрос начала. Для полноты представления отметим, что Ленин проявляет здесь также рациональный смысл гегелевской мистической «идеи» и «абсолютной идеи».

Начало представлено в данном случае двояко. Во-первых, как первое в диалектическом восхождении по триаде. И во-вторых, как теоретически первое вообще — теоретическое начало. Безусловно, связанные между собой эти аспекты понимания начала вместе с тем обладают каждый сам по себе известной самостоятельностью и определенностью и потому могут рассматриваться в относительной независимости друг от друга. Более того, с точки зрения определений самого начала, второе выступает как более общее и включает в себя первое. Исходя из этого и принимая во внимание конкретные задачи рассмотрения теоретически первого, стоящие перед нами, мы остановимся лишь только на втором аспекте подхода к началу.

¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 215.

Начало представлено в данном случае двояко. Во-первых, как первое в диалектическом восхождении по триаде. И во-вторых, как теоретически первое вообще — теоретическое начало. Безусловно, связанные между собой эти аспекты понимания начала вместе с тем обладают каждый сам по себе известной самостоятельностью и определенностью и потому могут рассматриваться в относительной независимости друг от друга. Более того, с точки зрения определений самого начала, второе выступает как более общее и включает в себя первое. Исходя из этого и принимая во внимание конкретные задачи рассмотрения первого, стоящие перед нами, мы остановимся лишь только на втором аспекте подхода к началу.

Для того, чтобы сделать аргументированным и содержательным рассмотрение положений, с которых мы начинаем изложение вопроса, непосредственному ленинскому анализу предположим предварительные рассуждения.

Рассмотрение начала под углом зрения результата и полученной определенности, в форме наличного содержания знания, приводит к суждению о нем, как о чем-то несовершенном. Определенность есть истина неопределенного начала и как таковая — порицает его. Тем самым выдвигается требование «...чтобы начало... принималось не за непосредственное, а за опосредствованное и выведенное². Говоря иначе, ставится вопрос *доказательства* начала. Вопрос этот в теоретическом отношении трудный. И потому кратко остановимся на нем, исходя из принципов материалистической теории познания.

Начало с тем содержанием, которое следует из него, включая результат, образует сферу данного знания, или внутреннюю сферу. Ей противостоит знание «окружающее» ее и образующее внешнюю сферу. Введя эти абстракции внутренней и внешней сферы, или внутреннего и внешнего знания, легко понять, что, в самом общем случае и при первом подходе к вопросу, доказательство начала может идти двояко: или из внутренней сферы, или из внешней.

Доказательство из условия обращения во внешнюю сферу также можно рассматривать двояко: как выход за границы (данного знания) во внешность со стороны ее «левой» или «правой» границы. Левая граница, скажем, есть начало, а правая — конец, или результат.

Выход во внешность со стороны начала связан с нахождением основания, объясняющего и вводящего начало. Но такое основание само нуждается в доказательстве... Тем самым образуется бесконечный ряд. Доказательство начала из условия движения во внешность со стороны результата также не решает вопроса. В этом случае есть новое начало, которое само еще нуждается в доказательстве, в результате... Вновь складывается бесконечность. Таким образом, обращение во внешность в целях доказательства начала в любом случае приводит к бесконечности. Бесконечность в доказательстве есть признание его невозможности.

Тогда остается единственный путь доказательства начала — доказательство из условия движения во внутренней сфере, из условия движения знания в себе. В этом случае следует начать с признания того, что неопределенность начала, которую оно имеет своим единственным содержанием, собственно, и есть то, что составляет его определенность. Последняя состоит в отрицательности начала как его опосредствовании с самим собой. Но эта опосредствованность начала снята в его непосредственности. Движение познания в том и состоит, что оно эту первоначальную неопределенность и непосредственность начала делает определенным

² Гегель. Соч., т. VI, стр. 313.

и опосредствованным через его отношение к полученному содержанию и результату. Тем самым и получается, что «метод, проходя через некоторое содержание, как через кажущееся другое себя самого, возвращается обратно к своему началу...»³. То есть движение из начала, приводящее к рождению самостоятельного содержания, вместе с тем находит в нем (в этом содержании) дальнейшие определения самого начала. И содержание, выступающее при этом как данное, вполне самостоятельное и другое по отношению к своему началу, оказывается в этой связи кажущимся другим для него (начала). А с точки зрения того, что все есть содержание начала, его то или иное определение, и потому выступает как некое одно, единое, представленное, определенным образом, в многообразии своего проявления, оно — это содержание, — собственно, и выступает как кажущееся другое самого себя.

Таким образом, познание начинается с начала и возвращается в результате к началу. Движение познания замыкается в круг. Полученное в его границах содержание как раз и говорит о том, что представляет собой начало. Оно впервые вводит и объясняет его. Тем самым начало обретает свою аргументацию, чем, собственно говоря, и разрешается проблема доказательства начала.

Подчеркнем, хотя на этом мы особенно и не останавливаемся, что начало, доказывая себя из условия движения данного содержания, то есть из необходимости внутренней сферы, вместе с тем не отвергает и не отрицает внешность в смысле абсолютного и полного игнорирования ее в качестве своего основания. Если было бы так, то мышление, в конечном счете, было бы единственным основанием для самого себя. Ставя же материалистически вопрос об объективном мышлении в форме объективного знания, внутренняя сфера тем самым прорывает свои границы и в обращении во внешность снимает ее в себе. Тем самым в практике, в конечном счете, находит она действительную реальность и объективную ценность своего начала и следующего из него содержания.

Обратим внимание на одну особенность кругового движения, с которым связано определение начала. Начало в конце, в результате приходит к самому себе. Но это такое содержание, которого в начале, как вначале, в собственном смысле еще не было. Оно есть результат развития, итог всего пути познания. А потому начало в начале и в конце — это не одно и то же содержание. В силу этого круговое движение выступает как якобы круговое, будучи в действительности восхождением по спирали.

Незамкнутый характер круга в его развивающейся спиралевидной форме указывает на возможность дальнейшего развития. Основанием для него служит рассматриваемое начало, возвратившееся к себе в своем результате. Но как таковое оно снимает в себе это все свое развитие, свертывает его в простую неопределенность и непосредственность, могущую снова быть началом. Таким образом, движение метода не только приводит от неопределенного и непосредственного начала к началу определенному и опосредствованному, но также восстанавливает его первоначальную неопределенность и непосредственность. Причем восстанавливает ее на новом, более высоком и содержательном уровне.

В. И. Ленин пишет: «Начало всех рассуждений, всего анализа, — эта первая посылка, кажется теперь уже неопределенной, «несовершенной», является потребностью доказать, «вывести» ее, получается, «что может показаться требованием бесконечного, идущего *вспять* прогресс-

са в доказательстве и выводе» — но с другой стороны, новая посылка толкает *вперед*...»⁴.

Так как начало разворачивает себя в ходе поступательного движения познания, то определения начала оказываются тесно связанными с характером самой поступательности. Обращая внимание на это, В. И. Ленин выписывает, в частности, слова Гегеля о том, что «каждый шаг вперед в поступательном движении, каждое дальнейшее определение, удаляясь от неопределенного начала, представляет собой также **возвратное приближение** к последнему, и тем самым то, что первоначально могло казаться различным, — идущее назад обоснование начала и идущее вперед дальнейшее определение его — совпадают воедино и есть одно и то же»⁵.

Это важное заключение хорошо передает характер отношения начала и идущего из него содержания. Если теперь рассматривать это отношение под частным углом зрения, а именно с точки зрения получения отсюда характеристик самого начала, и понимать идущее из начала содержания как его (начала) определение, то легко заметить, что именно «выход» из начала и удаление от него собственно и есть разворачивание начала. Причем, чем дальше отстоит от начала рассматриваемое содержание, тем оно ближе подходит к нему с точки зрения выражения и раскрытия его природы. Таким образом, оказывается, что удаление от начала в выведении из него содержания, есть в то же время возвратное приближение к нему в этом же содержании. В этом смысле выходение из начала есть обратное вхождение в него, удаление от начала есть приближение к нему. И тогда естественно, что эти действия совпадают воедино и есть одно и то же.

Легко видеть, что приведенные рассуждения в определенной мере соприкасаются с теми, которые уже изложены выше в связи с вопросом доказательства начала. Развивая эти рассуждения и продолжая здесь свою мысль, Гегель пишет: «Но метод, образующий, таким образом, некоторый круг, не может в своем временном развитии предвосхитить, что начало уже как таковое есть нечто выведенное: для начала в его непосредственности достаточно того, что оно есть простая всеобщность»⁶.

Эти слова вскрывают еще одну сторону в понимании начала. Если начало в полном соответствии со своей природой выступает как некое непосредственное, неопределенное, предельно всеобщее и абстрактное и лишь только благодаря содержанию и результату получает свою определенность и истинность, то, естественно, возникает вопрос: а в какой мере является истинным начало вначале?

Глубоко анализируя в связи с этим рассуждения Гегеля, В. И. Ленин вскрывает природу начала. Тем самым подчеркивается необходимый характер начала и указывается на то, что оно не есть нечто гипотетическое и временное, не есть нечто условное, относительно чего просят его принять и что обесценивается дальнейшим ходом познания. Начало занимает свое место в системе знания, обусловленное собственным смыслом, и является столь же безусловным элементом, как и все остальное, входящее сюда, и собственно, таким образом конституирующее само это знание как систему.

Уже отмечалось, что движение познания принимает форму круга (спирали). Но наука есть не только круг. Она есть круг кругов. Ибо фрагменты этой цепи, то есть данной науки, сами суть отдельные ступени познания, науки, или круги. «Вследствие вышеуказанной природы метода наука представляется некоторым замкнутым в себя *кругом*,

³ Гегель. Соч., т. VI, стр. 315.

⁴ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 211.

⁵ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 212.

⁶ Гегель. Соч., т. VI, стр. 316.

в начало которого... вплетается путем опосредствования конец; притом этот круг есть *круг из кругов*. Звенья этой цепи суть отдельные науки⁷, — выписывает В. И. Ленин это место из Гегеля. И пишет против него на полях: «Наука есть **круг кругов**»⁸.

Следуя всеобщей форме движения по кругу, «...логика тоже возвратилась в абсолютной идее к тому простому единству, которое есть ее начало»⁹. Таким началом в логике Гегеля, как известно, является бытие. Но если первоначально бытие как непосредственное дано совершенно неопределенно и абстрактно, то «...теперь это есть также и **наполненное бытие**... бытие как конкретная и также безоговорочно **интенсивная** тотальность»¹⁰.

У Гегеля все это содержание обременено идеалистическим пониманием. Так как основой логики является идея, то «бытие» и «абсолютная идея» одинаково выступают ее определениями, хотя и выступают ими на разных ступенях ее становления: одна в начале, а другая в конце. Тем самым, собственно, и достигается «замыкание» круга движения в познании идеи: идея как бытие, неразвитое и начало, в абсолютной идее, развитом и результате, возвращается к самой себе и в этом самопознании удовлетворяется и успокаивается. Движение в этом случае выступает как движение идеи в самой себе, опосредствующей развертыванием свое содержание в форме системы логических категорий. «Чистая непосредственность бытия... есть идея, — пишет Гегель, — пришедшая путем опосредствования, а именно, путем снятия опосредствования, к своему адекватному равенству с собой (в абсолютной идее — *Р. О.*)»¹¹.

Материалистический подход ко всем этим рассуждениям Гегеля приводит В. И. Ленина к важному заключению. Он пишет на полях: «№В: связь диалектического метода с... («наполненным бытием», — *Ред.*), с бытием, полным содержания и конкретным»¹². В этих словах по- существу еще раз подчеркивается смысл бытия, фигурирующего в логике; указывается на то, как благодаря движению метода первоначально абстрактное бытие конкретизируется и наполняется содержанием в ходе познания. И если бытие толковать теперь широко: а именно, как объект познания вообще, что здесь вполне допустимо, то в приведенных словах Ленина обнаруживается формулировка общего хода познания, когда оно, следуя диалектико-материалистическому методу, от определений всеобщих и абстрактных приходит к определениям конкретным, вскрывая, таким образом, необходимую и закономерную природу объекта, и от истин менее глубоких и содержательных восходит к истинам более высокого порядка.

Характеризуя общий ход познания, движущегося от непосредственного к опосредствованному, от внешнего к внутреннему, от явления к сущности, от случайного к необходимому и закономерному, — у Гегеля, в его логической системе, это представлено как движение от бытия к сущности и понятию, — В. И. Ленин пишет: «Понятие (познание) в бытии

⁷ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 214.

⁸ Там же. См. также: М. М. Розенталь. Диалектика «Капитала» К. Маркса. М., 1967, стр. 467—477; История марксистской диалектики. От возникновения марксизма до ленинского этапа. М., стр. 226—229, 233—237; Г. А. Югай. О диалектико-логической проблеме определения предмета науки. В сб. «Актуальные проблемы диалектической логики». Алма-Ата, 1971.

⁹ Гегель. Соч., т. VI, стр. 318.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 214.

(в непосредственных явлениях) открывает сущность (закон причины, тождества, различия etc.) — таков действительно *общий ход* всего человеческого познания (всей науки) вообще»¹³.

Анализируя эти ленинские слова, М. М. Розенталь подчеркивает, что в данном случае В. И. Ленин «...выделяет главное и рациональное в ней (в структуре гегелевской логики — *Р. О.*): в выведении и развитии более сложных категорий и понятий из простых, в восхождении от абстрактного к конкретному он видит диалектическое обобщение истории мысли, закономерное совпадение логического и исторического»¹⁴.

Ход научного познания предполагает как восхождение от абстрактного к конкретному, так и движение от конкретного к абстрактному. В рамках первого раздела учения о бытии (в «Науке логике») движение от абстрактного к конкретному, как на это указывает В. И. Ленин, реализовано ходом от «Бытия» к «Наличному бытию» и от него — к «Для-себя-бытию». Такое движение имеет место не только в рамках «Качества» в целом, но также и в каждом из названных его подразделений. Скажем, в «Бытии», в движении здесь в ряду: бытие—ничто—становления. В другом случае у Гегеля наблюдается обратный ход — от конкретного к абстрактному.

«Не есть ли это непоследовательность идеалиста?... — спрашивает В. И. Ленин. — Или есть более глубокие резоны? (например, *бытие = ничто* — идея становления, развития)»¹⁵. Ленин вскрывает эти резоны путем материалистической переработки содержания.

В этих ленинских словах со всей глубиной выражено понимание характера теоретического восхождения в рамках «Бытия», когда познание следуя диалектическому методу, движется от одной абстрактной противоположности к другой и далее к их единству в постижении и выражении предельно всеобщей, универсальной природы бытия как становления. В них же содержится и научное понимание самого становления как движения, развития, перехода, процесса и т. д. Этот смысл становления в своем предельно абстрактном и обобщенном выражении передается как переход бытия в ничто и обратно, ничто в бытие, как движение — исчезновение и утверждение — этих противоположностей друг в друге и друг через друга. Но тем самым раскрывается и смысл самих этих противоположностей — смысл бытия и ничто.

Что касается последнего, то В. И. Ленин подчеркивает, что «абстрактное «Бытие» (можно добавить: и «Ничто» — *Р. О.*) только как *момент* в *пантарей*»¹⁶. «Исчезнувшие моменты» = бытие и небытие»¹⁷, — пишет об этом Ленин в другом месте. Приведенное совершенно определенно указывает на «статус» бытия и ничто, на их смысл в рамках проблемы логического начала в целом.

Дальнейшее содержание фрагмента представляет особенный интерес. В. И. Ленин привлекает к рассмотрению «Капитал» К. Маркса, формулируя важнейшее положение диалектико-материалистической теории познания о соотношении диалектики, логики и теории познания. Он пишет: «Если Маркс не оставил *логику* «Капитала», и ставил «*Логика*» (с большой буквы), то он оставил *логику* «Капитала», и это следовало бы сугубо использовать по данному вопросу»¹⁸. В интересе

¹³ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 298.

¹⁴ М. М. Розенталь. Ленин и диалектика. М., 1963, стр. 50; В. П. Тугаринов. Соотношение категорий диалектического материализма. Л., 1956, стр. 15—16; Б. М. Кедров. Из лаборатории ленинской мысли. Очерки о «Философских тетрадах» В. И. Ленина. М., 1972, стр. 294—297.

¹⁵ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 298, 301.

¹⁶ Там же, стр. 298.

¹⁷ Там же, стр. 245.

¹⁸ Там же, стр. 301.

ющем нас плане речь идет об использовании опыта «Капитала», его начала в построении системы диалектико-материалистических категорий и обосновании ее начала. Вместе с тем начало «Капитала» является своего рода ключом к материалистическому пониманию и переработке идеалистического начала Гегеля, его рационального истолкования и дальнейшего возможного использования в научном познании.

Сам В. И. Ленин, анализируя начало «Капитала», пишет: «Начало — самое простое, обычное, массовидное, непосредственное «бытие»: отдельный товар («Бытие» в политической экономии)»¹⁹. Это содержание он развивает далее во фрагменте «К вопросу о диалектике». «У Маркса в «Капитале», — пишет Ленин здесь. — сначала анализируется самое простое, обычное, основное, самое массовидное, самое обыденное, миллиарды раз встречающееся, *отношение* буржуазного (товарного) общества: обмен товаров»²⁰.

В этих ленинских словах со всей отчетливостью выражено основание происхождения начала из требований научного познания. В связи с ее принципами развиты определения самого начала. Начало есть некое непосредственное, простое, обычное и массовидное **отношение**. Вместе с тем оно есть такое отношение, которое составляет **основу** вещи (вещь понимается в широком смысле), ее сущность, пронизывает все ее стороны и в конечном счете определяет их. Эти черты, как черты теоретического начала, свойственны началу любой науки. Вместе с тем в своей особенной форме они выступают в соответствии с конкретным характером науки и ее началом.

В. И. Ленин не только определяет начало как основное отношение (вещи), но и подчеркивает, что как таковое оно есть **противоречивое** отношение, есть **противоречие**. В связи с этим Ленин характеризует начало как исходную «клеточку», «зародыш», «ячейку». Хотя эти представления и развиты на конкретном материале начала политической экономии, тем не менее совершенно очевидно, что это всеобщее определение начала. Имея в виду марксовый анализ товара, товарного отношения, Ленин пишет об этом так: «Анализ вскрывает в этом простейшем явлении (в этой «клеточке» буржуазного общества) *все* противоречия (соответственно зародыши *всех* противоречий) современного общества. Дальнейшее изложение показывает нам развитие (*и* рост *и* движение) этих противоречий и этого общества, в Σ (сумме. — *Ред.*) его отдельных частей, от его начала до его конца»²¹.

Движение от зародыша к развитой форме в познании, рассматриваемое как движение ко всей большей определенности и более богатому содержанию, выступает как восхождение от абстрактного к конкретному. Своим основанием он имеет конкретное, или развитую форму, в самой действительности. В этом случае именно развитая форма предмета, как на это указывает В. М. Кедров, «...явилась в действительности исходной стадией всего исследования и на которой потому завершается процесс восхождения от абстрактного к конкретному, когда конкретное обнаруживает себя мысленное соединение многообразного»²².

Движение «из начала» является всеобщим методом науки. Ему одинаково следует в своем изложении и, безусловно, с учетом своей специфики и диалектика, и политэкономия, и любая другая наука. «Таков же должен быть метод изложения... диалектики вообще (ибо

¹⁹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 301.

²⁰ Там же, стр. 318.

²¹ Там же, стр. 318.

²² Ленин об элементах диалектики. М., 1965, стр. 497.

диалектика буржуазного общества у Маркса есть лишь частный случай диалектики)»²³, — пишет В. И. Ленин.

В этой связи В. И. Ленин указывает на то, как из начала выводится содержание, какими методами при этом пользуется познание, из чего оно исходит. Характеризуя в этом плане начало «Капитала», Ленин пишет: «Анализ его как отношения социального. «Анализ *двойкий*, дедуктивный и индуктивный, — логический и исторический...»²⁴. Хотя Ленин указывает конкретно лишь только на эти методы, но, видимо, понятно, что определение начала, его движение и развертывание имеет своим основанием методы и принципы научного познания в целом. Это хорошо показано в уже упоминавшейся фундаментальной монографии М. М. Розенталя, посвященной диалектике «Капитала». Видимо, понятно также и то, что сказанное имеет смысл не только в отношении к началу политэкономии, но в своей определенной форме также и в отношении к началу любой другой науки.

Такова в своих некоторых основных чертах критическая ленинская оценка гегелевского начала логики. Развитая на основе диалектико-материалистического метода, она, вскрывая идеализм и мистику этих гегелевских представлений, в то же время выявляет рациональные черты и стороны, имеющие здесь место.

Р. М. Османзаде

В. И. Ленин һекел мәнтигинин башлангычы һаггында

ХУЛАСӘ

Мәгаләдә В. И. Ленин «Фәлсәфә дәфтәрләри» әсәриндә һекел мәнтигинин башлангычына даир тәнгиди тәһлилине чәһд кәстәрилмишдир. В. И. Ленин һекел мәнтигинин структуруну гиҗмәтләндирәрек, онун «варлыгдан» башланмасынын мүсбәт мәнасынын хусуси гејд етмишир. О, нәзәри вә мәнтиги башлангычын тәрифинин формуласынын вермиш, К. Марксын «Капиталы» илә һекелин мәнтиги арасындакы әлағәни ачыб кәстәрмишдир.

Мүәллиф конкрет тәдгигат әсасында кәстәрир ки, В. И. Ленин тәрәфиндән бу проблемин ишләnmәси марксист фәлсәфәсиндә јениликдир.

²³ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 318.

²⁴ Там же, стр. 301—302.

Р. Д. АЗИМОВА

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СТРУКТУРЫ ИНДИВИДУАЛЬНОГО МОРАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ

Марксистская этика за последние десятилетия сумела поднять ряд важных проблем, органически связанных с практикой и теорией личности. Написано немало статей и монографий о морали как форме общественного сознания, о природе категорий и их взаимоотношениях, а также об основных сторонах структуры морали. Что же касается вопроса о моральном сознании вообще и в частности вопроса о нравственном сознании личности, то они долгое время оставались в тени этической науки. В социологическом плане за последние годы появился ряд нужных и полезных работ, рассматривающих в основном аспект соотношения общественного и индивидуального сознания и роли последнего в духовном развитии личности¹. Однако можно с уверенностью сказать, что социологический аспект рассмотрения проблемы индивидуального сознания не может быть глубоким и всесторонним, если он не пополнится исследованиями последнего с точки зрения закономерностей и природы морали. Другими словами, раскрытие индивидуального морального сознания выступает как один из решающих факторов в понимании и анализе специфики социализированной личности.

Кроме того, эта необходимость диктуется потребностями расширения предмета этической науки. До настоящего времени природа и структура индивидуального морального сознания не нашла почти никакого отражения в программах и учебных пособиях по курсу марксистско-ленинской этики, нет по этому вопросу ни одной специальной монографии. Моральному сознанию в целом серьезное внимание уделяет в отдельных своих статьях О. Дробницкий. Он акцентирует внимание на таких малоразработанных вопросах теории, как вопрос об эволюции, присущей самой структуре морального сознания, а также о путях реконструкции структуры, связанных с усложнением понимания личности, как целостной системы². Вопрос о специфике морального сознания лично-

¹ Л. П. Буюева. Формирование индивидуального сознания в процессе перехода к коммунизму. М., 1965; Г. Я. Глезерман. Общественное и индивидуальное сознание. «В помощь марксистско-ленинскому образованию», 1940, № 7; Ю. М. Серов. Общественное и индивидуальное сознание. М., 1964; В. Ш. Келле. Индивидуальное и общественное сознание. «Проблемы сознания», М., 1966; В. В. Журавлев. Общественное и индивидуальное сознание. М., 1963; Г. Я. Нестеренко. Проблема сознания в марксистской социологии. М., 1971 и др.

² «Вопросы философии», 1972, № 2 и 7.

сти поднимается также и в некоторых статьях Л. М. Архангельского³ и В. С. Уледова, И. Кона, В. П. Тугаринова⁴ и др.

Актуальность поставленной проблемы, помимо ее значения для хода развития этической мысли, определяется и возросшей практической потребностью применения данных о структуре индивидуального морального сознания в смежных с этикой науках: педагогике, социальной психологии и юриспруденции. Из специфики нравственного сознания вытекает то, что последнее зримо и незримо пронизывает все человеческие «начинания»⁵, т. е. через моральное сознание преломляются все стороны многогранной и противоречивой деятельности личности. Это положение также делает настоящим и необходимым рассмотрение природы индивидуального морального сознания.

В данной работе автор преследовал цель — показать, что становление морального сознания личности выступает не как пассивный продукт социально-экономического воздействия, лишенный признаков самостоятельности, а как субъект, постоянно проявляющий свою целостность и творчество по отношению к общественному движению.

Выступая таким образом, главным субъектом моральных отношений, личность выражает своей сущностью реальные способности индивидуального выбора целей и поступков в пределах объективно утвердившегося «спектра возможностей». И выявление коррелятивной связи в системе «личность—общество» есть необходимое условие в объяснении диалектического становления этого процесса.

Личность выступает как органически целостная неповторимость. Выявить природу этой целостности на деле означает выявить тот удельный вклад каждой из сторон, в результате которых утверждается эта целостность. Каждый индивидум несет в себе возможность оставаться неповторимым в самых общих условиях. В этой связи рассмотрение индивидуального морального сознания как определенной конкретной структуры диктуется, с одной стороны, необходимостью, вытекающей из природы личности, ибо относительная самостоятельность личности по отношению к обществу говорит о наличии специфических законов ее развития, и что это последнее, говоря словами Ленина, обусловлено «всею совокупностью многообразных отношений»⁶, а с другой, — только структурное⁷ рассмотрение данной проблемы может гарантировать требуемую сегодня полноту охвата проблемы. В этой связи прежде всего важно отметить, что весь узел внутренних проявлений «человеческой сущности» выводится как из объективных условий в целом, так и из непосредственных факторов конкретного начала. Являясь органическим единством натурального и культурного ряда, процесс утверждения и изменения человеческой жизнедеятельности связан с определенными закономерностями внутренней и внешней детерминанты.

В сферу культурного ряда личности — как носителя общего — входит социальная психология, идеология, искусство, наука, мораль и другие ценности. Но индивидуальное, выступая как отдельное, неполно

³ «Вопросы философии», 1964, № 6; Структура морали и система структурных категорий в этике. «Актуальные проблемы марксистской этики». Тбилиси, 1967.

⁴ В. С. Уледов. Структура общественного сознания; И. С. Кон. Социология личности; В. П. Тугаринов. Теория ценностей в марксизме. М., 1968.

⁵ В этом плане представляет определенный интерес попытка американского философа Дугласа Браунинга связать всю культурную сферу человека с четырьмя измерениями. К ним он относит нравственное измерение, гноетическое, экзистенциальное и изменение общения. См.: Дуглас Браунинг. Проблема человека. В сб.: «Философская антропология», вып. 1. М., 1971, стр. 104.

⁶ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 202.

⁷ Л. А. Абрамян. Современное понятие структуры. Сб.: Философские вопросы логического анализа научного знания. Изд-во АН Армян. ССР. Ереван, 1971, стр. 61.

входит в общее. Индивидуальное более конкретно и более частно. Одна и та же «микросреда», не говоря о «макросреде», осознается с разной степенью рациональной и эмоциональной активности. Это объясняется наличием специфики, присущей конкретной личности, как носителю личностного и индивидуального. Оба процесса (культурный и натуральный), — замечает Л. С. Выгодский, — представленные в раздельном виде в филогенезе и связанные отношением преемственности и последовательности представлены в слитном виде и образуют единый процесс в онтогенезе⁸. Поэтому акцентируя внимание на широком определении сущности типа личности, важно иметь в виду, что последнее, являясь «достаточным» в общесоциологическом плане, становится неудовлетворительным, при анализировании конкретно действующей личности.

Прежде всего моральное сознание личности, идеально отражая материальный мир, является определенной реальностью личности. Последняя, выступая как определенное явление, прежде всего подчинена фактору внешней и внутренней детерминанты, которая представляет определенные стороны конкретного начала. Под конкретным началом, на наш взгляд, подразумевается диалектическое единство тех «элементов» жизни конкретно действующей личности, которые, с одной стороны, с необходимостью вытекают из ее имманентных особенностей, в данном случае, связанных с биофизическими закономерностями, с другой же стороны, объясняются теми условиями «микросреды», с которыми она находится в постоянной и непосредственной связи. Диалектическое взаимопроникновение двух сторон в едином конкретном начале — процесс, раскрывающий тенденцию становления морального сознания. Выявление сущности морального сознания личности означает выявление ее особенной грани в многогранном бытии всеобщего, определения ее места и роли в составе целого. Подобная динамика дает основание предполагать, что моральное сознание индивида, не застывшая раз и навсегда идеальная реальность, а явление, само себя постигшее и через это постижение умеющее себя и отрицать, и утверждать. В данном случае, гегелевское определение бытия «как сущности...», в котором подвергнуто отрицанию все определенное и конечное⁹, можно отнести и к сущности индивидуального морального сознания.

Моральное сознание индивида как реальность несет в себе и функциональное начало. Оно выступает средством для самовыражения и самутверждения личности. В данном случае, моральное сознание, как функция¹⁰ отличается от самого действия морального сознания. Моральные отношения в системе «личность — общество» регулируются также моральным сознанием личности. Как функция регулирования оно в обязательной мере предполагает и оценочную функцию, т. е. нравственную самооценку последней. Причем оценочная функция носит относительно самостоятельный характер, ибо только человеку свойственно противопоставление своих действий в форме объекта себе, как субъекту этих действий.

Способность к раздвоению единой личности на «Я» субъект и на не «Я» объект выступает, своего рода, отправным пунктом для дальнейшего самораскрытия и самосознания. То или иное намерение, та или иная цель становится предметом теоретического рассмотрения. Послед-

⁸ Л. С. Выготский. Развитие внешних психических функций. М., Изд-во АПН РСФСР, 1960, стр. 47.

⁹ Г. В. Гегель. Наука логики, т. 2. М., 1972, стр. 8.

¹⁰ В. П. Тугаринов. Философия сознания. Изд-во «Мысль», М., 1971, стр. 60—61.

няя осуществляется через акт анализа — синтеза, обобщения, абстракции. Объект в данном случае используется не как средство практической деятельности, а как предмет теоретического рассмотрения. «Субъект уже не использует, а изучает их, мыслит о них, он мыслит о них и изучает их обычно для того, чтобы в будущем легче использовать»¹¹.

Нравственная сущность сознания личности выступает одновременно и как продукт психо-физиологической организации, присущей конкретному субъекту. Психо-физиологическая природа сохраняется в нем, хотя и в «снятом виде», до конца его жизни и служит основанием для всех его человеческих отношений. Индивидуально-анатомические, морфологические задатки в коре головного мозга индивида влияют на характеристику типа нервной деятельности, превращая ее носителя в активного отражателя действительности. Поэтому, говоря о потребностях и мотивах поведения человека, важно иметь в виду, что последние обусловлены на определенном этапе и в определенной мере психофизиологически. Наследственные и приобретенные мотивы органически связаны между собой. Приобретенные мотивы — интерес, склонности тесно связаны с наследственными. «Так как любой мотив, — пишет В. С. Мерлин, — всегда сопровождается изменением эмоционального состояния — удовлетворением или неудовлетворением, то отсюда вытекает, что и в мотивах участвуют не какие-либо ограниченные и определенные участки, а вся нервная система в целом»¹². Способности, активность отношений¹³, устойчивость или пластичность органически вытекают и из психологических конфликтов, которым подвержена субъективная конкретность.

Таким образом, моральное сознание индивида, как явление, предполагает прежде всего рассмотрение ее онтологической и гносеологической сущности. Рассмотрение онтологической и гносеологической сущности морального сознания позволяет более объективно подойти к решающим сторонам внешней детерминанты, а следовательно и к выявлению ее социологического аспекта. Последняя выступает как интегрированная система социальных институтов. В силу своих особенностей личность черпает из этой системы ту духовную «пищу», которая необходима и которую она способна вобрать в себя в процессе становления в ней культурного ряда. «Если человек есть некоторый особенный индивид, — пишет К. Маркс, — и именно его особенность делает из него индивида и действительное индивидуальное общественное существо, то он в такой же мере есть также и тотальность, идеальная тотальность, субъективное для себя бытие мыслимого и ощущаемого общества, подобно тому как в действительности он существует, с одной стороны, как созерцание общественного бытия и действительное пользование им, а с другой стороны — как тотальность человеческого проявления жизни»¹⁴.

В воздействии объективных факторов на процесс формирования морального сознания личности существует определенная последовательность. Еще до непосредственного опыта личность, в большей или меньшей степени приобщается, точнее, индивидуализируется обществен-

¹¹ Н. Л. Элиава. Мыслительная деятельность и установка. В сб. «Исследования мышления в советской психологии». М., 1965, стр. 286.

¹² В. С. Мерлин. Лекции по психологии мотивов человека. Пермь, 1971.

¹³ В. С. Мерлин, рассматривая психические свойства личности, связывает последнее с определенной направленностью. «Психологические свойства, — говорит он, — у данного человека в большей степени зависят от идейной направленности, другие от стремления к самовыражению, третьи от силы материальной потребности и органических влечений. Это и является одним из типичных источников психологических конфликтов. В. С. Мерлин. Структура личности. В сб. «Проблемы экспериментальной психологии личности», Пермь, 1970.

¹⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, стр. 591.

по-историческим опытом. Под последними подразумевается как классово-национальный, так и общечеловеческий опыт. Общечеловеческий опыт и национальный фактор выступают своего рода регулярными «воспитателями», существующими идеально. Способствуя выработке потенциальной возможности, косвенный опыт является начальной ступенью в становлении морального сознания личности. Но его «опредмечивание» возможно лишь на фоне непосредственного опыта личности, который представляет собой контакт с объективной необходимостью через практическую действительность. Последняя и является определяющей стороной, участвовавшей в формировании морального сознания конкретной личности. Элементы среды личности или ее «микросреда» выступают как звено в общей цепи «среды общества». «Микросреда» по своему объему и содержанию отличается от «среды общества»¹⁵. Анализ «микросреды», выявление ее роли в формировании морального сознания конкретной личности необходимо в той же мере, как и изучение роли «микросреды». Более того «микросреда» выступает как конкретный коллектив или группа, в которой только и возможно проявление нравственной сущности личности. К микросфере относятся трудовой коллектив, общественная организация, учебный коллектив, круг семьи и друзей. Микросреда в данном случае — это опосредующее звено, через которое протекает «переключение» внешнего во внутреннее. Только через раскрытие противоречий, имеющих в коммуникациях «микросреда—личность» и «личность—микросреда» возможно выявить характер влияния этой микросреды на становление морального потенциала конкретной личности.

Становление морального сознания раскрывает динамическую сущность человеческой жизнедеятельности. Место, занимаемое личностью в социальной структуре общества, определяет и границы морального самосознания, ибо в самосознании не может быть ничего такого, чего бы не было в реальном и идеальном положении субъекта, т. е. границы морального самосознания определяются кругом отражаемых в нашем сознании объектов материального и духовного мира. Изменение положения и социальных ролей личности ведет к расширению или сужению круга объектов, отражаемых моральным самосознанием личности. Помимо этого императивы общественного морального сознания, преломляясь через моральное сознание индивида, трансформируется у него в моральные убеждения. Динамика моральных убеждений, в свою очередь, зависит от степени противоречивости внешней ситуации, а также от возможности изменять или оставаться верным этим убеждениям.

Моральное убеждение личности в обязательной мере предполагает и моральную ее ответственность. Моральное убеждение и моральная ответственность сами в свою очередь зависят от эмоциональности, практического разума и степени развитости интуиции. Будучи, однако, отправной точкой в процессе формирования общественной сущности и личности, социальные функции сами по себе еще не могут раскрыть, объяснить поведение конкретного лица и конкретно сложившейся ситуации. Здесь важно определить глубину осознанности, усвоенности личностью этих ролей. Объективно сложившаяся общественная жизнедеятельность личности органически связана с осознанием своего «Я» или с уровнем нравственного самосознания. Сознательное отношение к природным и общественным ценностям тесно связано со степенью дифференцированности самосознания и зависит в некоторой степени от способности к рефлексии. Другими словами, личность в том случае

способна полноценно рассуждать и ответственно относиться к целому, когда она наиболее полно изучила разумную часть целого, т. е. самую себя. Эволюция морального сознания — не беспрепятственное движение по восходящей. Противоречивость теории и практики, материального и духовной деятельности, ограниченность опыта, индивидуального сознания в сравнении с общественным сознанием неизбежно накладывают отпечаток на особенность морального самосознания. Отсюда меры пристрастного отношения к своим способностям и взглядам, затрудняющего выработку объективного отношения к способностям окружающих и признанию объективных истин.

Процесс становления морального сознания — сложный процесс самораскрытия и самосовершенствования личности. Приобретение способности к самоопределению и самовыражению идет приблизительно в следующем направлении: для какой цели использовать свои способности, каким образом усовершенствовать их. В этом смысле моральное сознание таит в себе огромную нравственную потенцию и способствует наиболее точному выбору и эффективному использованию исполняемых ролей. Только объективно оценив свои способности и возможности, личность может выступать не пассивным объектом институционального манипулирования, а активным субъектом исторического процесса. Только моральное самосознание, как постоянно возобновляющийся процесс, может способствовать раскрытию в себе «своей самости», всего того, что она есть и чем может быть.

Процесс морального самосознания, степень ее развитости наиболее наглядно раскрывается через различные формы нравственных самооценок, которые требуют социального рассмотрения. Степень активности каждой из этих форм отражает уровень активности личности в практической жизни. Группировка форм нравственной самооценки по степени их активности, на наш взгляд, выступает основным моментом, объясняющим сущность нравственного самосознания как социализированного процесса, способствующего определенной связи убеждений личности с интересами общества, с объективным ходом социально-исторического процесса.

Рассмотрение каждой из этих форм в отдельности представляет важность, с точки зрения понимания нравственного самосознания, не как абсолютного утвердившегося духовного состояния личности, а как с одной стороны, ступенчатого в своем развитии и противоречивого процесса, а с другой стороны, — как интегрированно-целостной системы, в результате которой складывается конкретная личность с конкретным уровнем нравственного самосознания.

Р. Д. Эзимова

Фэрди эхлагш шүүр структурунун бэ'зи мэсэлэлэри

ХҮЛАСЭ

Марксист етика сон иллэрдэ шэхсийжэт тэчрүбэси вэ нэзэрийжэси илэ үзвэ сурэтдэ баглы олан бир сыра мүнүм проблемлэр галдыра билмишдир. Үмүмийжэтлэ, эхлагш шүүр, хүсүсэи шэхсийжэтин эхлагш шүүрү мэсэлэси исэ етика елминдэ узун мүддэт ишлэнмэмиш саһа олараг галмышдыр.

Мүэллифэ көрэ, шэхсийжэтин эхлагш шүүрунун тэшэккүлү һеч дэ ичтимаи-игтисади тэ'сириг гејри-фэал мэхсулу кими, мүстэгилик эла-

¹⁵ Л. П. Бугева. Социальные средства и сознание личности. М., 1968, стр. 124.

мәтләрindən мәһрум олунмуш һалда өзүнү көстөрмәјиб, ичтимаи инки-
шафын ганунаујғунлуғларына мүнәсибәтдә өз јарадычылығ вә бүтөв-
лүүнү даим тәзаһур етдирән субъект кими чыхыш едир.
Мәгаләдә бу тәшәккүлүн јоллары вә механизми тәһлил олунур.

В. П. ГӘРӘМАНОВ

СОВЕТ ЧИНАЈӘТ ҺУГУГУНДА ЧӘЗАНЫН ФӘРДИЛӘШДИРИЛМӘСИ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

Совет Иттифағы Коммунист Партијасы Програмынын башлыча тәләбләрindən бири дә ичтимаи тәһлүкәли әмәлләрә—чинајәтә гаршы мүбаризәдир. Өлкәмиздә бу мүнһүм вәзифә иттиһаси, сијаси вә мәдәни-тәрбијәви характерли тәдбирләр вәситәсилә һәјата кечирилир. Бу сәһәдә әлдә едилән наилијәтләр чинајәткарлығын азалдылмасы вә ләғв едилмәси вәзифәсинин мүвәффеғијјәтлә һәјата кечирилмәси үчүн тәминатдыр.

Јухарыда көстәрилән тәдбирләрин јеринә јетирилмәси чинајәтә гаршы мүхтәлиф нөв һаллара, о чүмләдән чинајәткарлығы һуғуғи тәсир көстәрилмәсинин әһәмијјәтини һеч дә азалтмыр.

Тәсадүғи дејилдир ки, партијанын Програмында, Сов. ИКП Мәркәзи Комитәсинин вә Совет һөкүмәтинин гәрарларында, о чүмләдән Сов. ИКП МК-нын ијул Пленумунун, ССРИ Али Совети Рәјасәт һејәтинин вә ССРИ Назирләр Советинин сон гәрарларында чинајәткарлығы гаршы мүбаризәдә һуғуғи вәситәләрин сәмәрәсинин артырылмасы зәрурилијинә чидди фикир верилир. Бу вәзифә мүәјјән дәрәчәдә чинајәткар үнсүрләрә конкрет нөв чәза тәјин едилмәси илә дә һәјата кечирилир.

«Мүнһүм о дејил ки, чинајәт үстүндә ағыр чәза тәјин едилсин, мүнһүм одур ки, һеч бир чинајәтин үстү ачылмамыш галмасын»¹. В. И. Ленинин бу фикри инди дә чинајәткарлығы гаршы мүбаризәнин һәјата кечирилмәсиндә өз мүнһүм әһәмијјәтини сахламагдадыр.

1. Чинајәт чәзасынын дүзкүн фәрдиләшдирилмәси чинајәткарлығын һәм үмуми, һәм дә хусуси һалда гаршысынын алынмасы вәзифәләринин һәјата кечирилмәси үчүн мүнһүм шәраит јарадыр.

Бунунла бәрәбәр, чәзанын нөвү вә һәчминин дүзкүн мүәјјән едилмәси мәһкәмәнин конкрет һалда бу вәзифәләри нә дәрәчәдә дәгиг баша дүшмәсиндән чоһ асылыдыр. Чинајәткарлығын үмумијјәтлә гаршысынын алынмасынын һәддән артығ гијмәтләндирмәк, хусуси һалда чинајәткарлығын гаршысынын алынмасынын ролуну дүзкүн гијмәтләндирмәјә кәтириб чыхарыр вә әксинә. Јалныз бунлар һәр икиси ајрылмаз вәһдәт һалында нәзәрә алындыгда чәзанын тәтбиғ олунмасы мәгсәдләринә максимум дәрәчәдә чаваб верән чәза тәјин етмәк мүмкүндүр. Бу

¹ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 4, сәһ. 412.

фикри ајдынлашдырмаг үчүн ССРИ Али Мәһкәмәси пленумунун Шаһнәзәровун иши үзрә 10 октябр 1964-чү ил тарихли гәрарыны мисал кәтирәк. Һәмнин гәрарда дејилер ки, мәһкәмә чәза тә'јин едәркән тәкчә һәмнин нөв чинајәтин үмумијјәтлә ичтиман тәһлүкәлилијинә дејил, һәмчинин мүттәһимин конкрет һәрәкәтинә, онун шәхсијјәтинә, һабелә иш үзрә мүјјән едилмиш јүнкүлләшдиричи вә ағырлашдырычы һаллара әсасланмалыдыр.

Ишин мәзмуну беләдир: Шаһнәзәров таныш олдуғу гадынла—Н. илә күчәдә дајанмышды. Бу заман вәтәндаш Чавшанашвили онлара саташараг Шаһнәзәровдан «өз јерини» она вермәсини тәләб етмишдир. Шаһнәзәровла Чавшанашвили арасында мүбаһисә башланмыш, Шаһнәзәров итиленмиш бычағы чыхараараг Чавшанашвилинин бојундан вурмуш вә онун јуху артеријасыны зәдәләмишдир. Тибби јардым көстәрилмәсинә бахмајараг, Чавшанашвили өлмүшдүр. Мәһкәмә ишә бахарилашдырычы һалларда адам өлдүрмәк үстүндә раг Шаһнәзәрову ағырлашдырычы һалларда адам өлдүрмәк үстүндә раг (Күрчүстан ССР ЧМ-ин 105-чи маддәси; Азәрбајҹан ССР ЧМ-ин 94-чү маддәси) 12 ил азадлыгдан мәһрум етмә илә чәзаландырмамышдыр. Һөкмдә нәзәрдә тутулмушдур ки, Шаһнәзәров өз чәзасынын биринчи ики илини һәбсханада, сонрақы 10 илини исә ислаһ-әмәк колониясында чидди режимдә чәкмәлидир.

ССРИ Али Мәһкәмәсинин пленуму бу иш үзрә бүтүн һаллары тәһлил едәрәк гәрарында көстәрир ки, мәһкәмә Шаһнәзәрову чәзаландыраркән мүјјән шәраитдә мәһкум тәрәфиндән едилән конкрет һәрәкәтин характери вә ичтиман тәһлүкәлилији дејил, үмумијјәтлә һәмнин чинајәти гижмәтләндирмәк бахымындан чыхыш етмишдир. Һалбуки чинајәт ганунверичилији Әсасларынын 32-чи маддәсинә әсасән мәһкәмә чәза тә'јин едилмәсинә чидди сурәтдә, фәрди јанашараг, тәрәдилмиш чинајәтин характери, ичтиман тәһлүкәлилик дәрәчәсини, тәгсиркарын шәхсијјәтини, ишдә мәс'улијјәти јүнкүлләшдирән вә ағырлашдыран һаллары нәзәрә алмалыдыр.

Шаһнәзәровун иши үзрә шаһидләр тәсдиг етмишләр ки, о, Чавшанашвилијә фикир вермәмиш вә Н. илә бирликдә таксијә отуруб кетмәк истәмишдир. Лакин Чавшанашвили ону тутуб сахламыш, машина отурмағына мане олмушдур. Бундан сонра онлар әлбәјаха олмуш вә Шаһнәзәров бычагла Чавшанашвилини вурмушдур. Мәһз буна көрә дә пленум Шаһнәзәровун чәзасыны онун әмәлинин төвсиф едилдији маддәнин санксиясы һәддиндә азалтмышдыр.

Мәһкәмә тәчрүбәсинин көстәрдији кими, бә'зән јухарыда гејд олуналар нәзәрә алынмыр. Бир сыра мәһкәмәләр бу вә ја дикәр категорија чинајәтләрә гаршы мүбаризәни күчләндирмәјин зәрурилији барәдә көстәриши дүзкүн баша дүшмәјәрәк, чәза тә'јин едәркән тәгсиркарын шәхсијјәтини нәзәрә алмадан башлыча диггәти баш вермиш әмәлин өзүнә јетирир вә ағыр чәза верирләр. Бунула да онлар биринчи нөвбәдә јалныз үмуми чинајәткарлығын гаршысыны алмаг мәгсәдини күдүрләр. Лакин чинајәткарлығы гаршы мүбаризәни күчләндирмәк вәзифәси ганунун тәләбини дәгиг әмәл олунадан һәлл едилә билмәз.

Тәгсиркарын шәхсијјәтинин нәзәрә алынмасы ејни заманда онун имканларынын нәзәрә алынмасы демәкдир. Шәхсин мәс'улијјәтә чәлб едилмәсиндә тәгсиркарын она гаршы јөнәлдилмиш тәләби јеринә јетирмәк имканы нәзәрә алынмалыдыр.

Мәһз буна көрәдир ки, совет мәһкәмәси гаршысында дуран тәгсиркарын шәхсијјәтинин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг чәзанын фәрдиләшдирилмәси үчүн ән үмдә әһәмијјәтә маликдир. Чәза тә'јини үчүн тәгсиркарын шәхсијјәти она көрә өјрәнилер ки, чәзанын мүјјәнләшдирилмиш нөвү тәгсиркарын ислаһ олунамасы вә јенидән тәрбијәси үчүн максимум дәрәчәдә көмәк етсин.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәм ганунда, һәм дә мәһкәмә тәчрүбәсиндә чәзанын мүјјән едилмәси заманы нәзәрә алынған һаллар ичәрисиндә әсасән мәс'улијјәти јүнкүлләшдирәнләрә үстүнлүк верилер. Ганунала тәгсиркарын шәхсијјәтинә анд олан мәс'улијјәти јүнкүлләшдирән һаллар даһа чох нәзәрдә тутулмушдур. Социализм чәмијјәти үчүн бу вәзијјәт тамамилә ајдындыр; чүнки совет мәһкәмәси гаршысында чох вахт тәрәдилмиш чинајәтә гәдәр намуслу әмәклә мәшғул оланлар вә һеч бир һүгуги позғунлуг етмәјәнләр дурур. Белә адамларын һәјатында чинајәт тәсадүфи характер дашыјыр вә онларын әксәријјәти бир даһа белә әмәлләри тәкрат етмирләр. Чәза тә'јини заманы мәһкәмә тәрәфиндән тәгсиркарын шәхсијјәтинин дәриндән өјрәнилмәси вә чох заман биләваситә чинајәт әмәли илә әлағәдар олмајан јүнкүлләшдиричи һаллар комплексинин нәзәрә алынмасы совет чинајәт һүгугунун гуманистлијини көстәрир.

Бунула бәрәбәр, чинајәткарын шәхсијјәтинин өјрәнилмәси мәһкәмәдә онун ресидивист вә ја дикәр тәһлүкәли чинајәткар олдуғуну мүјјән етмәјә имкан верир. Беләликлә, биринчи дәфә чинајәт етмиш, јүксәк ичтиман тәһлүкәли олмајан чинајәткарлара нисбәтән ресидивистләрә вә дикәр тәһлүкәли чинајәткарлара даһа ағыр чәза тә'јин етмәк имканы верир.

Тәгсиркарын шәхсијјәтини сәчијјәләндирән һәр һансы һал ејни дәрәчәдә мүһүм олуб, мәһкәмәләр тәрәфиндән һәм аз, һәм дә јүксәк ичтиман тәһлүкәли чинајәт ишләринә бахылдыгда нәзәрә алына биләр. Мәһз буна көрә дә проф. М. Строговичин белә бир фикри илә разылашмаг чәтиндир ки, тамаһкарлыг, гысанчлыг вә с. сәбәбләрән гәсдән адам өлдүрмә һалларында мүгәсирин хидмәти вә ичтиман иши (фәалијјәти) мәс'улијјәти јүнкүлләшдиричи һал кими әһәмијјәт кәсб етмир; әкәр мәһкәмә бу иши јүнкүлләшдиричи һал кими нәзәрә алырса, бу, шүбһәсиз ки, мәһкәмә фәалијјәти вәзифәләринин позулмасы демәкдир². Ганунда белә мәһдудијјәтләр мүјјән олунамышдыр, һәмчинин мәһкәмә тәчрүбәси дә бу фикри тәсдиг етмир. Бизчә, чәза тә'јини заманы, о чүмләдән гысанчлыг үзүндән адам өлдүрмә һалларында да шәхсин кечмиш һәјатыны нәзәрә алмаг олмаз.

ССРИ Али Мәһкәмәси пленумунун «Гәсдән адам өлдүрмә ишләри үзрә мәһкәмә тәчрүбәси һаггында» 4 ијун 1960-чы ил тарихли 4 нөмрәли гәрарында көстәрилмишдир ки, мәһкумун шәхсијјәти һаггында ону һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи чәһәтдән сәчијјәләндирән, һабелә мәһкумун аилә вәзијјәти, мәшғулијјәти вә с. даир мә'луматлар чәзанын мүјјән едилмәси үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Башга сөzlә, һәр бир чинајәтә вә ону тәрәдән шәхсә онлары сәчијјәләндирән бүтүн һаллар әлағәли шәкилдә нәзәрә алмагла конкрет сурәтдә бахылмалыдыр. Һеч вахт габагчадан мүјјән едилмиш һаллар нәзәрә алына билмәз; чүнки бу, чәзанын фәрдиләшдирилмәси принципинә зиддир.

Тәәсүф ки, бә'зән тәчрүбәдә чинајәткарлығы гаршы үмуми мүбаризә мәсәләләри биртәрәfli характер дашыјыр. Әсас фикир үмуми мүбаризәјә верилмәклә, конкрет һаллар унутулур.

ССРИ Али Мәһкәмәси пленумунун «Мәһкәмәләр тәрәфиндән Сов. ИКП МК, ССРИ Али Совети Рәјасәт Геј'әти вә ССРИ Назирләр Советинин чинајәткарлығы гаршы мүбаризәнин күчләндирилмәси тәдбирләри һаггында» гәрарындан ирәли кәлән вәзифәләрин јеринә јетирилмәси кедишинә даир» 3 декабр 1966-чы ил тарихли гәрарында, һәмчинин республикамызын Али Мәһкәмәси пленумунун мувафиг гәрарында гејд едилмишдир ки, мәһкәмәләр чинајәткарлығы гаршы мүбаризәни

² Бах: М. С. Строгович. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе. М., 1955, сәһ. 278.

күчлөндүрмөктө жана ашы. эсассыз оларак шәхсин мәсулијјәтә чөлб олунмасы вә јахүд һәддән артыг ағыр чәзә тәјин едилмәси һалларына да јол верирләр. Бунунла да онлар әдаләт мәһкәмәси вә сәсиалист га- нунчүлүгүнә зијан вурмуш олурлар.

Пленумун гэрарында көстөрилмишдир ки, мөһкәмэлэр һеч дэ бүтүн ишлэр үзрә мөһкәмә бахышынын тамлығы вә һэртәрәфлилийини тә'мин етмир, бу исә бә'зән әмәлин дүзкүн төвсиф едилмәмәсинә, тәгсиркар шәхсин әсассыз олараг чинајәт мәс'улийјәтиндән азад едилмәсинә, јахуд тәгсирсиз шәхсләрин мөһкүм олунмасына кәтириб чыхарыр. Бу нөгсанлардан бир гисми исә чәзанын дүзкүн фәрдиләшдирилмәсинин позулмасына кәтириб чыхармаја билмәз.

ССРИ Али Мәһкәмәси вә республикамызын Али Мәһкәмәси пленумларынын гәрарларында үмуми чинајәткарлыгын гаршысынын алынмасы вәзифәсинин һәјата кечирилмәсиндә чәзанын мүһүм әһәмијјәти дәфәләрлә гејд едилмишдир. Пленумун һәдди-бүлуға чатмамышларын чинајәт ишләри үзрә мәһкәмә тәһрүбәси һаггында гәрарында дејилир ки, әмәлин характери нәзәрә алынмадан азадлыгдан мәрһум етмәклә ағыр чәза тәјјин едилмәси мүсбәт тәсир әвәзинә һәдди-бүлуға чатмамыш шәхсин ислаһ олунмасы вә јенидән тәрбијә едилмәсинә мәнфи тәсир көстәрә биләр.

Чэзэ тэјин едэркэн шэхсijјэти сэчijјэлэндирэн халлара хэддэн артыг үстүнлүк вериб эмэлин өзүнү лазыми дэрэчэдэ гijмэтлэндирмэ-мэклэ дэ разылашмаг олмаз. Лакин сон заманлар бир сыра криминалистлэр тэрэфиндэн, хэмчинин мэхкэмэ тэчрүбэсиндэ белэ сэхвлэрэ јол верилмишдир. Бизчэ, бир сыра мүэллифлэрин субјектин гijмэтлэндирilmэсинэ даир мөвгеји илэ разылашмаг олмаз. Мэсэлэн, көркэм.ли криминалистлэрдэн Б. С. Никифоров јазыр ки, субјектин ичтимаи тэһлүкэли сајылмасыны чинајэт үчүн бир нөв тэјинедичи эламэт һесаб етмэк мэсэлэсини галдырмаг јериндэ оларды³. Б. Волженкин дэ, демэк олар, бу фикрэ тэрэфдар чыхараг јазыр ки, экэр шэхс ичтимаи тэһлүкэли дејилдирсэ, онун эмэли чинајэт дејилдир⁴.

Бу чүр мөвгөжә нә марксист-ленинчи нәзәријә, нә дә мәһкәмә тәч-
рүбәси бахымындан һагг газандырмаг олар. Чүнки бу, чохдан музаки-
рә олунмуш вә истәр криминалист алимләр, истәрсә дә марксистләр
тәрәфиндән чидди тәнгид едилмиш фикрә гајытмаг демәкдир. Бу мөвге
чәзанын дүзкүн фәрдиләшдирilmәси принципинә үјгүн кәлмир.

Һәр бир төгсиркара фәрди јанашмаг ганунла мүәјјән едилмишдир. Азербайҗан ССР ЧМ-ин 35-чи маддәсиндә дејилир ки, мәһкәмә чәзә тәјин едәркән социалист һуғуғ дүшүнчәсини рәһбәр тутараг, едилмиш чинајәтин характерини вә ичтимаи тәһлүкәлилик дәрәчәсини, төгсир- карын шәхсијјәтини вә ишдә мәс'улијјәти јүнқүлләшдирән вә ағырлаш- дыран һаллары нәзәрә алып. Ганунун бу көстәриши һәр бир нәзәриј- јәчи криминалистин вә тәчрүбәдә чалышан ишчинин чәзанын тәтбиғи һағгындакы фикринин әсасыны тәшкил етмәлидир. Чәзанын фәрдиләш- дирилмәси ганунун тәләбидир.

Чэзанын фэрдилэшдирилмәсинә јол верилмәси санксијанын бу вә ја дикәр дәрәчәдә бир-бириндән фәргләнән јухары вә ашағы һәдләрини мүнәјјән етмәји нәзәрдә тутур. Мәһз һәмнин санксија даирәсиндә чинајәтләрин гаршысынын алынмасынын үмуми вә хүсуси формасы һәјата кечирилмәлидир. Бу, һәр шейдән әввәл, хүсуси һалда чинајәтләрин гаршысынын алынмасы вәзифәсинә аиддир. Чүнки һәмнин вәзифәнин һәјата кечирилмәси заманы чинајәти төрәтмиш шәхсин фәрди хүсусијәтләри нәзәрә алыныр. Лакин үмуми формада чинајәтләрин гаршысынын

⁴ Бах: Б. С. Никифоров. Объект преступления, 1960, с. 19.

⁴ Бах: В. В. Волженкин. Общественная опасность преступника и ее значение для уголовной ответственности. Автореферат канд. диссертации, 1964, с. 12.

алынмасы тәләби бахымындан да чэзанын фәрдиләшдирилмәси зәрури-
дир; чүнки чинајәтләрин гаршысынын үмуми формада алынмасы кон-
крет шәраитдән асылы олараг дәјишир. Бурада тәкчә објектив шәраитин
дәјишмәси (мәсәлән, конкрет вахтда һәр һансы нөв чинајәтин јајылма дэ-
рәчәси, мүәјјән категоријадан олан чинајәтләрин ичтиман вә шәхси мара-
га вурдуғу зәрәрин һәчми вә с.) дејил, һабелә субјектив моментләр дэ
(һәмнин әмәлин нә дәрәчәдә ичтиман тәһлүкәли һесаб едилмәси һаггын-
да ичтиманјјәтин рә'ји) нәзәрә алыныр.

Гүввэдэ олан чинајэт ганунверичилији кечмиш чинајэт ганунверичилијинэ нисбэтэн мөсулијјэтин һэдлэрини даһа дэгий формула едир. Бу исэ өз ифадэсини чэзанын даһа дэгий фәрдилэшдирилмэсинэ имкан верэн кифајэт гэдэр кениш вэ мүхтәлиф чэза нөвлэри дахил едилмиш санксијаларын формуласында тапыр. Фикримизчэ, ганунверичилијин бу эн'әнэси кәләчәкдә дэ һәмин истигамәтә јөнәлдилмәлидир.

Нүгүг эдэбијјатында белә бир фикир вардыр ки, ганунла чэзанын мүөјјән олунмасы чинајәтләрин гаршысынын үмуми формада алынмасы, мәһкәмә тәрәфиндән чэзанын мүөјјән олунмасы исә конкрет чинајәтин гаршысыны алмаг идејасыны әкс етдирир. Шүбһәсиз ки, белә мөвге дүзкүн һесаб едилә билмәз. Бу фикир белә бир еһтимала әсасланыр ки, куја һәр бир шәхс чинајәти етмәздән әввәл ганун мәдәсинин санксијасы илә таныш олур, бүтүн әлверишли вә тәһлүкәли һаллары нәзәрә алмагла мүөјјән гәрара кәлир. Лакин һәјатда мәсәлә белә олмур. Чинајәтин үмумијјәтлә гаршысынын алынмасына кәлдикдә исә, бу мәнада дикәр шәхсләрин психикасына тәсириң сәмәрәси инкар едилә билмәз. Мәһкәмә ичласында, мәтбуатда вә с. һәр һансы чинајәткарын оғурлуғ үстүндә тутаг ки, 10 ил азадлыгдан мөһрүм олунмасынын елан едилмәси чинајәтләрин гаршысыны алмагда һәммин шәхсин ислаһы үчүн әсас олан ганунун гәбул едилмәси фактына нисбәтән аз әһәмијјәт кәсб етмир.

Белә дүшүнмәк дүзкүн олмалды ки, чэзанын фэрдиләшдирилмәси јалныз әмәлин өзү вә ону едәнин шәхсијјәтинә әсасланмалыдыр. Чох вахт гејд етдијимиз мәсәләнин мүвәффејјәтли һәлли әмәлин баш вермәсинә «көмәк едән» бир сыра дикрә һаллар мүјјән олунмадан һәјата кечирилә билмәз.

Гейд етмэк лазымдыр ки. ганун (Азерб. ССР ЧМ-ин 37-чи маддәси) мәс'улијјәти ағырлашдыран һалларын даирәсини мүәјјән етмәклә, мәһкәмәјә чәза тә'јини заманы дикәр ағырлашдырычы һаллары (ганунда көстәрилмәјән) нәзәрә алмаг һүгугу вермир. Бизчә, мәһкәмәнин имканынын бу чүр мәһдудлашдырылмасы чәзанын мүвафиг норманын санксијасы һәддиндә даһа дәгиг фәрдиләшдирилмәсинә көмәк етмир. Чинајәтлә әлагәдар һаллар өз характери е'тибарилә олдуғча мүхтәлифдир вә онларын һамысынын ганунда нәзәрдә тутулмасы мүмкүн дејилдир. Бунунла белә, һәмнин хүсусатларын нәзәрә алынмасы, шүбһәсиз чәзанын даһа дәгиг фәрдиләшдирилмәсинә көмәк етмиш оларды. Она көрә дә биз белә һесаб едирик ки. мәс'улијјәти јүнкүлләшдирән һалларда олдуғу кими (Азәрбајҗан ССР ЧМ-ин 36-чы маддәси), мәс'улијјәти ағырлашдырычы һалларда да (Азәрбајҗан ССР ЧМ-ин 37-чи маддәси) мәһкәмәјә чәзанын конкрет нөвү вә һәчмини мүәјјән едәркән билаваситә ганунда көстәрилмәјән дикәр ағырлашдырычы һаллары нәзәрә алмаг һүгугу верилмәлидир.

Мөһкәмәләр тәрәфиндән чынаынын тә'јин едилмәси тәчрүбәсинин тәһ-
лили көстәрир ки, бу сәһәдә чинајәт һүгугу тә'сиринин сәмәрәсини азал-
дан чидди нөгсанлар вардыр. Мәсәлән, сүркүн вә көчүрмә, мүәјјән вә-
зифәни тутмаг вә ја мүәјјән фәалијјәтлә мәшгул олмағы гадаған етмәк,

валидејнлик һугугундан мѣрум етмѣк вѣ с. кими ѣлавѣ чѣзалар чох аз халларда тѣтбиг олунур. Бунунла ѣлагѣдар олараг, Азѣрбајчан ССР Али Мѣхкѣмѣси пленумун «Һѣрѣкѣт тѣһлѣкѣсизлији автонѣглијјатын истисмары гѣјдаларынын позулмасы ишлѣринѣ данр мѣхкѣмѣ тѣчрѣбѣси һаггында» (пленумун 7 мај 1965-чи ил тарихли гѣрары илѣ дѣјишиклик едилмиш 28 декабр 1962-чи ил тарихли гѣрары) гѣрарына нѣзѣр салаг. Һѣмин гѣрарда дѣјилир ки, халг мѣхкѣмѣлѣри чох аз халларда тѣгсиркара ѣлавѣ чѣза олараг нѣглијјат васитѣлѣрини идарѣ етмѣк һугугундан мѣрум етмѣк чѣзасы тѣтбиг едиллѣр. Һалбуки Һѣрѣкѣт тѣһлѣкѣсизлији вѣ нѣглијјатдан истифадѣ гѣјдаларынын хѣсусилѣ кобуд сурѣтдѣ вѣ ја тѣкраун позулдугу халларда белѣ ѣлавѣ чѣзанын тѣјин едилмѣси мѣгсѣдѣујундур. Мѣхкѣмѣлѣр Һѣмин ѣлавѣ чѣзаны тѣјин етдиклѣри халларда исѣ Азѣрбајчан ССР ЧМ-ин 27-чи маддѣсини кѣстѣришини позараг, мѣттѣһимин нѣглијјат васитѣлѣрини идарѣ етмѣк һугугундан мѣһз һансы мѣддѣтѣ мѣрум олундуғуну һеч дѣ бѣтѣн ишлѣрдѣ кѣстѣрмирлѣр. Белѣ вѣзијјѣти ѣлавѣ чѣзанын вѣ тѣгсиркара фѣрди јанашмағын дѣзкѣн гијмѣтлѣндирилмѣмѣси кими изаһ етмѣк олар. Ресидивист чинајѣтлѣрѣ гаршы мѣбаризѣнин вѣзифѣлѣри, Һѣмчинин чинајѣти ѣзѣ үчѣн бир адѣтѣ чевирмиш шѣхслѣрин чинајѣтлѣринин гаршысыны алмаг вѣзифѣси мѣхкѣмѣлѣрин ишиндѣки нѣгсанларын дѣрһал арадан галдырылма-сыны тѣлѣб едир.

Һѣјатла вѣ чинајѣткарлыға гаршы мѣбаризѣ тѣчрѣбѣси илѣ сых ѣлагѣдар олан проблемлѣрин елми чѣһѣтдѣн ишлѣнилмѣси сосиалист ѣдалѣт мѣхкѣмѣси органларынын дѣзкѣн дѣврѣн тѣлѣбинѣ чаваб верѣн фѣалијјѣтинин ѣсас шѣртидир. Чинајѣт чѣзасынын тѣјин едилмѣси мѣсѣлѣлѣри дѣ, шѣбһѣсиз, бураја аидир.

Сон иллѣрдѣ совет һугугшѣнас алимлѣри тѣрѣфиндѣн чинајѣтин баш вермѣсинѣ кѣмѣк едѣн сѣбѣб вѣ шѣраит проблеминин ѣјрѣнилмѣси саһѣсиндѣ чох иш кѣрѣлмѣшдѣр. Лакин фикримизчѣ, бу проблем тѣкчѣ криминалокија илѣ мѣһдудлашдырыла билмѣз. Чинајѣт едилмѣсинин сѣбѣб вѣ шѣраити мѣсѣлѣлѣрини совет чинајѣт һугугунун мѣхтѣлиф институтлары илѣ сых сурѣтдѣ ѣлагѣлѣндирмѣк зѣруридир. Бу бахымдан һаггында данышдығымыз мѣсѣлѣ илѣ ѣлагѣдар олараг, шѣхсин чинајѣт тѣрѣтмѣсинѣ сѣбѣб халларын мѣхкѣмѣ тѣрѣфиндѣн сечилѣн чѣзаја тѣсири проблеми ѣзѣнѣн елми чѣһѣтдѣн Һѣллини тѣлѣб едир. Шѣбһѣсиз ки, бу мѣсѣлѣлѣрин мѣвѣффегијјѣтлѣ Һѣлли кѣлѣчѣкдѣ ѣлкѣмиздѣ чинајѣткарлыға гаршы мѣбаризѣнин кѣчлѣндирилмѣсинѣ вѣ тѣгсиркара ѣдалѣтли чѣза верилмѣсинѣ кѣмѣк едѣчѣкдир.

В. П. Каграманов

К вопросу индивидуализации наказания в Советском уголовном праве

РЕЗЮМЕ

Правильная индивидуализация наказания судом является важным условием частнопредупредительного и общепреventивного эффекта наказания. В решении этой задачи важное значение имеет учет личности виновного. Между тем в судебной практике не всегда обстоятельства, характеризующие личность преступника, должным образом принимаются во внимание, а это приводит к такому определению наказания правонарушителю, которое не соответствует требованиям ст. 32 Основ уголовного законодательства. В статье оспаривается правильность высказанного в литературе мнения о том, что не все обстоятельства,

относящиеся к положительной характеристике лица, должны учитываться судом при выборе вида и меры наказания. Вместе с тем обращается внимание на встречающиеся в судебной практике факты переоценки значения личности преступника, без учета характера и степени общественной опасности деяния при назначении наказания.

МҮНДӘРИЧАТ

Е. Н. Гәдирова. Азәрбајчан ССР сәнајесиндә чалышан гадынарын сәјча артмасы вә онларын тәркибиндә бәзи кејфијјәт дәјишикликләри һаггында. (1966—1970 илләр)	3
Н. З. Мәммәдов. Азәрбајчан ССР-дә колхоз гурулушунун даһа да инкишаф етдирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси сәһәсиндә кәнд советләринин фәалијјәти (1938-ијун 1941-чи илләр)	10
Нәрмин Таһирзадә. Теймурбәј Бајрамәлибәјовун маарифчилик вә елми фәалијјәти	19
Ч. А. Гурбанова. I Шаһ Аббасын һакимијјәти дөврүндә Сәфәви дөвләтинин харичи өлкәләрә дипломатик әләгәләринин јарадылмасында кармелитләрин ролуна даир	30
Г. Ш. Оручов. Гафгаз дөјүшү заманы Азәрбајчан зәһмәткешләринин вәтәнпәрвәрлији	39
И. И. Нейдәров. Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Советинин фәалијјәтинә даир (1921-чи ил мај—1922-чи ил март)	45
Ө. Ш. Исмизадә, Ф. Ә. Ибраһимов. Бақы шәһәринин орта әср тәндирләри һаггында	53
И. Т. Манәфов. Бақыда Совет сәһијјәсинин тәшкил едилмәси тарихинә даир	59
И. В. Әлибәјов. Түркіјә республикасынын иҗтисади сәјасәтинин илк програм сәнади	68
А. А. Рәһмани. Мәһәммәд Таһир Вәһидин «Аббаснамә» әсәри тарихи мәнбә кими	79
А. А. Шәкәров. Сосналист демократијасы вә шәхсијјәт азадлығынын инкишафы	87
С. М. Рзајев. Инкишаф етмиш соснализм шәрантиндә чәмијјәтин вә шәхсијјәтин мәнәви һәјатында баш верән дәјишикликләр	95
Р. М. Османзадә. В. И. Ленин һекел мәнтигинин башланғычы һаггында	102
Р. Д. Әзимова. Фәрди әхлағи структурунун бәзи мәсәләләри	110
В. П. Гәһрәманов. Совет чинајәт һүгугунда чәзанын фәрдиләшдирилмәси мәсәләсинә даир	117

СОДЕРЖАНИЕ

Э. Г. Кадырова. О численном росте и некоторых качественных изменениях в составе женщин, занятых в промышленности Азербайджанской ССР (1966—1970 годы)	3
Н. З. Мамедов. Деятельность сельских Советов по дальнейшему развитию и укреплению колхозного строительства в Азербайджанской ССР (1938 — июнь 1941 года)	10
Нәрмин Таһирзадә. Просветительская и научная деятельность Теймурбека Байрамалибекова (1862—1937)	19
Ч. Курбанова. О роли кармелитов в установлении дипломатических отношений Сефевидского государства с западными странами в период правления шаха Аббаса I (по материалам «Хроники кармелитов»)	30
Г. Ш. Оруджев. Патриотизм трудящихся Азербайджана в период битвы за Кавказ	39
И. И. Гейдаров. К деятельности Совета Народных Комиссаров Азербайджанской ССР (май 1921—март 1922 г.)	45
О. Ш. Исмизаде, Ф. А. Ибрагимов. О средневековых тендирах из раскопок в городе Баку	53
И. Т. Манәфов. К истории становления советского здравоохранения в г. Баку (1920—1925 годы)	59
И. В. Алибеков. Первый программный документ экономической политики турецкой республики	68
А. А. Рахмани. Произведение Мухаммед-Тахира Вахида «Аббаснаме» как исторический источник	79
А. А. Шакаров. Социалистическая демократия и развитие свободы личности	87
С. М. Рзаев. Изменение в духовной жизни общества и личности в условиях развитого социализма	95
Р. М. Османзаде. В. И. Ленин о начале логики Гегеля	102
Р. Д. Азимова. Некоторые вопросы структуры индивидуального морального сознания	110
В. П. Каграманов. К вопросу индивидуализации наказания в Советском уголовном праве	117

Сдано в набор 16/V 1974 г. Подписано к печати 20/IX 1974 г.
Формат бумаги 70×108¹/₁₆. Бум. лист. 7,75. Печ. лист. 10,85. Уч-изд. лист. 10,62.
ФГ 09237. Заказ 360. Тираж 1220. Цена 80 коп.

Типография АН Азерб. ССР. Баку, проспект Нариманова, 31.